

АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ ПРИВАТНОГО ПРАВА І
ПІДПРИЄМНИЦТВА

На правах рукопису

Ятченко Євген Олександрович

УДК 347.2 : [903.26 + 061.234]

**РЕЧОВІ ПРАВА РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА МАЙНО КУЛЬТОВОГО
ПРИЗНАЧЕННЯ**

Спеціальність: 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право;
міжнародне приватне право

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук

Науковий керівник:

Бобрик Володимир Іванович,

кандидат юридичних наук

Київ – 2010

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1. Загальна характеристика речових правовідносин за участю релігійних організацій	12
1.1. Еволюція правового регулювання речових відносин за участю релігійних організацій	12
1.2. Релігійні організації як суб'єкти речових правовідносин	28
1.3. Майно культового призначення як особливий об'єкт речових правовідносин	45
1.4. Правова природа та види речових прав релігійних організацій	64
Висновки до першого розділу	69
Розділ 2. Характеристика окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення	71
2.1. Право власності релігійних організацій на майно культового призначення	71
2.2. Речові права релігійних організацій на чуже майно культового призначення	97
Висновки до другого розділу	123
Розділ 3. Особливості цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення	127
3.1. Поняття, підстави та форми правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення	127
3.2. Способи та засоби цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення	149
Висновки до третього розділу	173
ВИСНОВКИ	176
ДОДАТКИ	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	199

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Утвердження свободи совісті і віросповідання в Україні призвело до бурхливого відродження релігійно-церковного життя. Ця, безумовно, позитивна тенденція розвитку українського суспільства в умовах становлення правового регулювання релігійної діяльності супроводжувалася й певними проблемами, що вносили напругу в релігійне середовище, а інколи переростали у відкриті конфлікти за участю релігійних громад. Спори з приводу майна культового призначення, насамперед культових будівель та земельних ділянок, а також майна, яке раніше використовувалось як культове, тривають донині.

Специфічні риси майна культового призначення, зокрема його символічність, а також специфіка діяльності релігійних організацій визначають особливості їх речових прав щодо такого майна. Однак, на наше глибоке переконання, ці особливості жодним чином не впливають на цивільно-правову природу речових прав релігійних організацій, а відтак, відповідні правовідносини підпадають під дію не лише актів спеціального законодавства про релігійні організації, зокрема Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а й правових актів загального характеру, насамперед Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України), а також Господарського кодексу України (надалі – ГК України), Земельного кодексу України (надалі – ЗК України) тощо. При цьому спостерігається певна неузгодженість між окремими положеннями зазначених вище актів законодавства, а також наявні певні прогалини, що вимагає вироблення цілісного підходу до законодавчого регулювання вищевказаних речових відносин.

Забезпечення належного законодавчого регулювання речових відносин за участю релігійних організацій щодо майна культового призначення надасть змогу вирішити низку проблемних питань та зняти соціальну напругу з приводу набуття, володіння, користування та розпорядження таким майном, а також

запобігти виникненню спорів щодо майна культового призначення у майбутньому. Однак це, безумовно, має ґрунтуватись на всебічному науковому дослідженні речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Варто розуміти, що теоретична основа для такого дослідження є обмеженою, оскільки за радянських часів релігійні громади не визнавались учасниками правовідносин, а тому їх правовий статус радянськими науковцями фактично не досліджувався. З огляду на це наукові розробки проблем правового регулювання правовідносин за участю релігійних організацій, в тому числі й речових відносин, були започатковані лише після утвердження у незалежній Україні свободи совісті та надання у зв'язку з цим релігійним організаціям статусу юридичних осіб.

Останніми роками в Україні з цієї проблематики було захищено кілька дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, але лише праці В. Д. Фучеджі «Релігійні організації як суб'єкти цивільного права» (2006 р.), Ю. В. Кривенко «Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні» (2007 р.) та В. Ф. Піддубної «Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин» (2008 р.) мають цивілістичне спрямування. Однак у цих дисертаціях проблеми речових прав релігійних організацій та їх цивільно-правового захисту розглянуті лише в загальних рисах. Крім того, в них фактично не приділяється увага питанню про передачу (повернення) релігійним організаціям майна культового призначення, визнаного державною власністю за радянських часів, що детально розглянуто у цій праці. Вищевказані обставини визначають актуальність і необхідність дослідження на дисертаційному рівні проблем речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Теоретичним підґрунтям цього дисертаційного дослідження стали цивілістичні доробки таких радянських, вітчизняних та іноземних вчених: С. С. Алексєєва, Ю. В. Білоусова, І. Е. Берестової, В. І. Бобрика, Д. В. Бобрової, В. І. Борисової, Ю. Л. Бошицького, С. М. Братуся, В. А. Васильєвої, М. В. Венецької, В. П. Грибанова, В. С. Гопанчука, О. В. Дзери, І. О. Дзери, А. С. Довгерта, Ю. О. Заїки, О. С. Іоффе, І. Р. Калаур, Н. Р. Кобецької,

В. М. Коссака, В. М. Кравчука, Н. С. Кузнєцової, І. М. Кучеренко, В. В. Луця, Р. А. Майданика, М. С. Малєїна, О. А. Підопригори, З. В. Ромовської, Н. О. Саніахметової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. М. Співака, Р. О. Стефанчука, М. С. Суворова, Г. П. Тимченка, С. Я. Фурси, Є. О. Харитонова, В. В. Цюри, Я. М. Шевченко, А. С. Яковлєва та інших.

Зв'язок теми дослідження із науковими програмами, планами. Тема дисертації затверджена Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України 28 січня 2009 року (протокол № 1). Дисертаційне дослідження виконане згідно з державним планом, затвердженим Указом Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. № 279/2002, відповідно до тем фундаментальних наукових досліджень Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України «Правові механізми охорони та захисту майнових прав в Україні та ЄС» (номер державної реєстрації 0108U000496) та «Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (номер державної реєстрації 0108U000494).

Мета і завдання дослідження. *Мета* дисертації полягає у виробленні обґрунтованого науково-практичного підходу до розв'язання проблем, пов'язаних із набуттям і здійсненням релігійними організаціями речових прав на майно культового призначення, їх припиненням та захистом.

Мета наукового дослідження зумовила такі *завдання* наукового пошуку:

- розкрити цивілістичний аспект таких понять як «релігійна організація», «релігійне утворення», «релігійне об'єднання», «речові права», «майно культового призначення», «культове майно», «передача майна» тощо;
- визначити особливості участі релігійних організацій у речових правовідносинах;
- охарактеризувати майно культового призначення як особливий об'єкт речових прав;
- виявити ознаки речових прав релігійних організацій та сформулювати

- поняття «речові права релігійних організацій»;
- класифікувати речові права релігійних організацій;
  - встановити особливості підстав набуття та припинення права власності та інших речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
  - визначити порядок здійснення речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
  - розглянути підстави, форми, способи та засоби захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення;
  - розробити пропозиції щодо удосконалення актів цивільного законодавства в аспекті регулювання діяльності релігійних організацій в Україні, зокрема, передачі (повернення) релігійним організаціям націоналізованого майна культового призначення.

Об'єктом дослідження є цивільні правовідносини за участю релігійних організацій, що складаються з приводу майна культового призначення.

Предмет дослідження становлять речові права релігійних організацій на майно культового призначення, положення чинного законодавства України та зарубіжних країн, що регулюють відносини з приводу речових прав релігійних організацій, практика їх застосування, зокрема, судова практика вирішення спорів щодо майна культового призначення, а також відповідні положення цивілістичної доктрини.

Методи дослідження. Методологічну базу дисертаційного дослідження склали, зокрема, такі методи дослідження: діалектичний, історико-правовий, формально-логічний, порівняльно-правовий, аналізу та синтезу, узагальнення, системно-структурний тощо.

Діалектичний метод сприяв об'єктивній оцінці стану передачі (повернення) державою майна культового призначення та захисту речових прав релігійних організацій в Україні (*підрозділи 2.1, 3.1 та 3.2 дисертації*). Застосування історико-правового методу надало можливість дослідити формування та розвиток базових для цієї дисертації правових понять, зокрема, «релігійні організації», «майно культового призначення» тощо (*підрозділи 1.1 та 1.3 дисертації*). За

допомогою формально-логічного та порівняльно-правового методів було проведено дослідження змісту та структури цивільно-правових норм, що визначають порядок набуття, здійснення та припинення окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення (*підрозділи 2.1 та 2.2 дисертації*). Застосування методу аналізу та синтезу допомогло виявити прогалини в чинному законодавстві України та сформулювати пропозиції щодо удосконалення правових норм у сфері передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям та захисту їхніх речових прав (*підрозділи 1.2, 1.3, 2.1 та 3.1 дисертації*). За допомогою методу узагальнення було здійснено узагальнення досвіду інших країн щодо передачі та повернення майна культового призначення, а також вітчизняної судової практики вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій з приводу володіння та користування майном культового призначення (*підрозділи 2.1 та 3.2 дисертації*). Використання системно-структурного методу дало змогу, зокрема, сформулювати класифікацію речових прав релігійних організацій, способів їх захисту тощо (*підрозділи 1.4 та 3.2 дисертації*).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняній юридичній науці дослідженням речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Автор дисертації сформулював низку таких теоретичних положень, що виносяться на захист.

Уперше:

1) встановлено, що нерухоме майно виключно культового призначення (це майно не може використовуватись з метою, відмінною від здійснення богослужіння) є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав, оскільки може належати лише релігійним організаціям, територіальним громадам, державі і, як виняток, фізичним особам, які є членами релігійних утворень без реєстрації юридичної особи;

2) запропоновано ввести і законодавчо закріпити поняття «єдиний культовий комплекс» як сукупність культової будівлі (споруди) та земельної ділянки, на якій вона розташована, адже вони слугують одній меті і повинні розглядатись як

єдиний об'єкт цивільних прав, що належить до майна виключно культового призначення;

3) встановлено, що за своєю юридичною природою безоплатна передача релігійним організаціям у власність майна культового призначення є пожертвою, що має такі особливості: а) обдарованими є наперед невизначене коло релігійних організацій; б) державою встановлено спеціальні умови набуття релігійними організаціями права власності на відповідне майно; в) предметом пожертви є майно культового призначення; г) предмет пожертви має використовуватись релігійною організацією, яка його отримала, виключно за його цільовим призначенням.

Удосконалено:

4) підходи щодо необхідності розмежування повернення і передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення. Повернення певного культового майна релігійній організації має здійснюватися лише у разі документального доведення останньою того, що саме у неї чи організації, правонаступником якої вона є, це майно було вилучено (націоналізовано) за радянських часів. За відсутності такої релігійної організації допускається передача державою об'єктів культового призначення іншим релігійним організаціям;

5) класифікацію майна релігійної організації за правовим режимом використання на: 1) *майно виключно культового призначення* (це нерухоме майно, що безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо та не може використовуватись з іншою метою); 2) *майно звичайного вжитку* (речі та майнові права, які не можуть набувати ознак майна культового призначення, зокрема кошти); 3) *майно подвійного призначення* (речі, які можуть використовуватись і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, зокрема, ікони, релігійна література, свічки тощо);

б) класифікацію речових прав релігійних організацій за належністю об'єкта речових прав певному колу суб'єктів на: *загальні* (об'єкти яких можуть набувати будь-які учасники цивільних правовідносин) та *особливі* (об'єкти яких можуть

належати лише визначеному у законодавстві колу осіб). Як особливі слід розглядати речові права релігійних організацій на майно виключно культового призначення.

Дістали подальшого розвитку:

7) пропозиція про можливість вирішення майнових спорів між релігійними організаціями щодо культової будівлі (єдиного культового комплексу) шляхом передачі (повернення) у власність чи постійне користування одній релігійній організації такого майна та одночасного встановлення для іншої релігійної організації особистого сервітуту щодо такого майна;

8) аргументація того, що право постійного користування земельною ділянкою має цивільно-правову природу і належить до речових прав на чуже майно;

9) науковий підхід з приводу того, що постійне або довготривале (понад 5 років) безоплатне користування державним або комунальним майном слід відносити до речових прав на чуже майно, а тому у випадку передачі державою культової будівлі або іншого (рухомого) майна культового призначення у постійне або довготривале безоплатне користування релігійній організації у останньої виникає зазначене речове право на чуже майно культового призначення.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути використані:

– у *правотворчій діяльності*, в якій можуть бути враховані пропозиції дисертанта щодо удосконалення окремих статей ЦК України, Земельного кодексу України, Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», а також щодо прийняття розробленого дисертантом законопроекту «Про повернення (передачу) культового майна релігійним організаціям» (Додатки А, Б);

– у *науково-дослідній діяльності* при подальшому дослідженні проблем правового статусу релігійних організацій, набуття, здійснення та захисту речових прав, а також об'єктів цивільних прав;

– у *правозастосовчій діяльності*, насамперед, у практиці вирішення судами спорів щодо майна культового призначення, а також діяльності спеціально

уповноваженого органу виконавчої влади з питань релігії. Окремі викладені в дисертаційному дослідженні та в зазначеному вище законопроекті положення визнані Департаментом у справах релігій та забезпечення свободи совісті Державного комітету національностей та релігій слухними і використовуються в його діяльності (*Акт впровадження від 15.05.2007 р. № 10–18/148 – Додаток В*);

– у навчальному процесі при викладанні навчальної дисципліни «Цивільне право». Результати дисертаційного дослідження використовуються в навчальному процесі Університету економіки та права «КРОК» (*Акт впровадження від 05.06.2007 р. – Додаток Д*).

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації були предметом обговорення на спільних засіданнях наукових відділів Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва АПрН України.

Основні результати дисертаційного дослідження доповідалися та обговорювалися на: Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч» (м. Київ, 28–29 вересня 2006 року); Міжнародній науковій конференції молодих вчених «П'яті осінні юридичні читання» (м. Хмельницький, 27–28 жовтня 2006 року); Першій міжнародній науково-практичній конференції студентів і молодих вчених «Права людини в умовах сучасного державотворення: теоретичні і практичні аспекти» (м. Суми, 8–9 грудня 2006 року); Другій міжнародній науково-практичній конференції студентів та аспірантів «Проблемні питання цивільного та господарського права» (м. Харків, 16 лютого 2007 року); круглому столі «Актуальні проблеми соціально значущої діяльності релігійних організацій України» (м. Київ, 26 червня 2007 року); науково-практичній конференції «Релігія і Церква в сучасній Україні: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 21 вересня 2007 року); круглому столі «Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід» (м. Київ, 23 жовтня 2007 року), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Міжконфесійний діалог як складова становлення громадянського суспільства» (м. Київ, 7 грудня 2007 року), Другій міжнародній

науково-практичній конференції «Методологія приватного права: сучасний стан і перспективи розвитку» (м. Київ, 22–23 травня 2009 року).

Публікації. Основні результати дисертації опубліковано у сімнадцяти наукових працях, з яких сім – у фахових наукових виданнях, рекомендованих ВАК України, дві – у інших фахових наукових виданнях, та вісім у збірках тез доповідей за результатами науково-практичних конференцій.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РЕЧОВИХ ПРАВОВІДНОСИН ЗА УЧАСТЮ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

1.1. Еволюція правового регулювання речових відносин за участю релігійних організацій

Правове регулювання речових відносин за участю релігійних організацій, що складаються з приводу майна культового призначення, в сучасній Україні, безумовно, є наслідком розвитку суспільних норм. При цьому правові явища минулого дають можливість виявити глибинний зміст тієї чи іншої правової дефініції.

Держава у різні історичні епохи особливим чином намагалась врегулювати речові правовідносини за участю релігійних утворень, і тому завжди існували певні особливості їх участі у таких відносинах.

Отже, перед тим, як перейти до дослідження сучасного стану урегульованості цих відносин, варто поринути у ретроспективу та за допомогою історичного аналізу виявити як основні віхи, так і особливості участі релігійних організацій в цивільному обороті, зокрема в речових відносинах.

В теорії права усталеною є думка про те, що всі правовідносини включають такі елементи: суб'єкти, об'єкти та зміст. Саме тому, в контексті історичного екскурсу в особливості правового регулювання відносин за участю релігійних організацій щодо майна культового призначення, увага приділятиметься розвитку правової думки щодо кожного з елементів цих відносин, проте, в основному, суб'єктам – релігійним організаціям і об'єктам – майну культового призначення.

Зважаючи на те, що «значну роль в історії національного права зіграла й відіграє рецепція римського, візантійського права [1, с. 65]», вихідною точкою історичної частини даного дослідження стане період римського приватного права.

Насамперед потрібно визначити, як розуміли римські юристи релігійне об'єднання як суб'єкта (учасника) речових правовідносин. Відповідь на ці питання криється у загальній суперечці дослідників проблем римського права про те, чи існувало поняття «юридична особа» в римському праві. Не вдаючись глибоко в цю суперечку, оскільки це виходить за межі цієї праці, зазначимо, що, як правильно зазначає О. А. Підпригора, заслуга римлян у створенні інституту юридичної особи незаперечна і саме римському праву ми зобов'язані тим, що правові системи Європи успадкували його і міцно закріпили у своєму обороті [2, с. 119].

Але така думка потребує деякого уточнення, що зробили інші дослідники. Так, як слушно зазначає І. М. Кучеренко, поділ осіб на фізичних і юридичних виник не в римській, а в пізнішій юриспруденції, але поняття особи, як учасника певних видів правовідносин, існує саме з тих часів. При цьому термін «особа» застосовувався не тільки для позначення фізичних осіб, а й певних колективних утворень, які об'єднували фізичних осіб, але сприймалися цивільним правом як єдиний суб'єкт цивільних правовідносин [3, с. 298–299]. Такими соціальними одиницями, які наділялися правами осіб, в римському праві були професійні й релігійні об'єднання, громадські общини, державна казна [2, с. 119].

Отже, релігійні об'єднання вже за часів Стародавнього Риму розглядали як соціальні одиниці, колективні утворення, які наділялися правами осіб і розглядалися як єдиний (окремий і цілісний) суб'єкт цивільних правовідносин.

Ідея юридичної особи спочатку була розроблена стосовно муніципій (міських общин), яка пізніше застосовувалась і до приватних корпорацій [4, с. 82]. Саме тому для внутрішнього устрою релігійних колегій як осіб запозичується досвід муніципій [5, с. 7]. Відтак, не викликає подиву те, що релігійні об'єднання, будучи приватними корпораціями, мали схожість із особами публічного права. Проте не тільки публічні утворення визнавалися Стародавнім Римом самостійними суб'єктами цивільних правовідносин. До них відносили й деякі колективні утворення, які не можна було визнавати суто публічними особами, які мали, зокрема, за мету отримання прибутку чи відправлення певних релігійних культів [6, с. 170]. В Стародавньому Римі задовго до появи християнства існували як

безпосередньо релігійні колегії, так і публічні колегії жреців, діяльність яких носила в основному публічний характер. Також існували державні колегії з нагляду за відправленням культів. Релігійні корпорації не тільки самі були суб'єктами права, а й представляли божества і були суб'єктами особливого роду [7, с. 390–391]. Отже, релігійні об'єднання (корпорації) в Стародавньому Римі розглядали як окремий особливий вид юридичних осіб приватного права, відмінний від різних спілок осіб однієї професії.

У першій половині існування Римської республіки об'єднання громадян могли створюватися без будь-яких обмежень та дозволу державних органів, але в останньому столітті до нашої ери були ліквідовані усі колегії та корпорації, крім найдавніших, для створення об'єднань потрібен був дозвіл [4, с. 85]. Ю. Цезар заборонив без дозволу імператора утворювати будь-які корпорації, крім релігійних і деяких привілейованих. Більше того, корпораціям з релігійним спрямуванням було надано право виробляти свої статuti за умови, що вони не будуть суперечити закону [8, с. 111–114]. Діяльність римського прототипу юридичної особи припинялась з досягненням мети, для якої вона була створена, а також з вибуттям всіх її членів. Крім того, вона розпускалась, якщо її діяльність набувала незаконного характеру [2, с. 122–123]. Отже, релігійні корпорації ще за часів Стародавнього Риму були особливими об'єднаннями, діяльність яких значною мірою була під контролем римської держави та регулювалась відповідними правовими нормами.

Участь релігійних утворень у цивільних правовідносинах була пов'язана передусім з необхідністю визнання їх суб'єктами прав на певне майно [6, с. 171]. Так, в Законах XII таблиць згадувалися об'єднання релігійного спрямування, які могли бути власниками певного майна [2, с. 119]. Спочатку майно такої релігійної організації (об'єднання) не було відокремлене від майна її членів, воно належало цим особам у певних частках або закріплювалося за скарбником. Поступово, у період республіки, майно такої корпорації почали розглядати як таке, що належить усім членам товариства на засадах неподільності цього майна, а тому окремі члени товариства не могли вимагати виділення своєї частки в натурі [9, с. 36–37].

Результатом тривалого розвитку правових уявлень про релігійні корпорації в римському приватному праві стало виділення таких їх ознак: 1) у сфері приватно-правових відносин релігійні об'єднання прирівнювалися до фізичних осіб; 2) вихід зі складу релігійного об'єднання окремих осіб не впливав на його юридичне становище; 3) майно релігійної корпорації не було власністю її членів, воно було власністю самої корпорації як особливого суб'єкта права; 4) релігійна корпорація від власного імені мала право вступати у приватноправові відносини, хоча і здійснювала це через фізичних осіб, уповноважених в установленому порядку [2, с. 120–121]. Отже, в епоху римського приватного права релігійні об'єднання розглядалися як власники речей, майна.

З точки зору римського приватного права речами визнавалось все, що могло бути об'єктом речового права і містило в собі певну вартість. У ті часи існував поділ речей на речі божественного права і речі людського права. До перших належали храми, вівтарі, статуї, культові та інші предмети, присвячені божествам, тощо. В свою чергу, речі божественного права поділялися на речі, присвячені божеству (сакральні), і речі, які мали священне значення (релігійні) (Гай, 2.3).

Релігійними речі могли стати з волі окремих фізичних осіб. Правовий режим таких речей визначався сакральним правом. Вони були вилучені з цивільного обороту і не належали нікому [2, с. 150–151]. Володіти та користуватися сакральним майном могли лише релігійні корпорації, хоча це майно їм і не належало, оскільки не могло належати нікому. Інше ж майно могло бути у власності релігійних корпорацій як у власності фізичних осіб [10, с. 352–354].

З приводу загального розуміння поняття «майно» римськими юристами зазначимо, що спочатку вони розглядали його як сукупність речей. Пізніше до майна почали зараховувати все те, що належить певній особі. Поступово поняття «майно» стали розуміти як сукупність не лише речей тілесних, а й як сукупність прав і обов'язків. Отже, майно складалось з активу і пасиву, з вимог і боргів [2, с. 163]. Відповідно, можна вважати, що до складу майна релігійної корпорації ще з часів римського права, окрім речей тілесних, почали входити і майнові права, так звані безтілесні речі. Якщо майно стає об'єктом права власності, то, відповідно, і

майнові права, які входили до складу майна релігійної корпорації, слід вважати об'єктом права власності релігійної корпорації.

У своїх Інституціях Гай зазначав, що безтілесні речі – це ті, до яких не можна доторкнутися. До них належать ті, що визначаються правом, наприклад, спадщина, користування, зобов'язання. Він розрізняє речі як частини матеріального світу і правові поняття – права щодо цих речей, при цьому виділяє три види безтілесних речей: право спадкування, право користування та вилучення плодів, право із зобов'язання (Гай, 2. 12–14) [11, с. 45–46]. Слід зазначити, що серед безтілесних речей Гай не згадував право власності. Отже, право власності не розглядалось як безтілесна річ та як об'єкт речових відносин, хоча було одним із видів речових прав. З цього приводу Ю. Барон вважає, що до безтілесних речей римляни відносили права речові, зобов'язальні, сімейні, спадкові тощо [12, с. 131]. На думку А. С. Яковлева, до безтілесних речей на той час належали всі права: речові і особисті, за винятком одного права власності, яке ставало невіддільним від самої речі [13, с. 39].

До речових прав римське приватне право відносило: право власності, право володіння, сервітути, інші права на чужі речі (емфітевзис, суперфіцій, заставне право). Речові права відрізнялися від зобов'язальних прав перш за все тим, що вони отримували абсолютний захист [2, с. 147–150].

Право власності вважалось римськими юристами як найбільш повне право за обсягом порівняно з іншими речовими правами. Обсяг же права вони визначали шляхом зазначення правомочностей, сукупність яких і вважалась змістом речового права. Будучи власниками, релігійні корпорації, як і інші власники, мали класичну тріаду правомочностей: право володіння, право користування та право розпорядження [2, с. 187].

Речі людського права (тілесні та безтілесні) могли бути об'єктами права власності релігійної корпорації та набувались традиційними способами. Релігійні ж речі не могли бути об'єктами права власності релігійної корпорації, оскільки, як вже вказувалось вище, згідно з сакральним правом вони нікому не могли належати. Такі речі ніби «дарувались» («належали») певному божеству, а відтак

релігійні корпорації не могли мати право власності на ці речі. Проте вони мали захищені законом правомочності володіння та користування такими речами.

Набуття і втрата (припинення) права власності релігійними утвореннями за римським приватним правом не мали ніяких особливостей, а відтак не доцільно розглядати це в межах цієї праці, що має чітке спеціальне спрямування.

Ще одним окремим речовим правом у римському приватному праві було володіння. В Законах XII таблиць поняття володіння відмежовувалось від права власності. З вказаних вище обставин предмети сакрального права не могли перебувати у чиємусь володінні (Гай, 2. 9) [11, с. 45], а тому релігійна корпорація могла мати право володіння лише щодо речей людського права.

Римські юристи слово «володіння» – *possessio* – виводили від *sedere* – «сиджу як володар». При цьому вони розуміли володіння як фактичне володіння річчю, панування над нею, поєднане з наміром вважати її своєю. Відмінність між фактичним володінням та правом володіння (правомочність власника) полягала в тому, що перше не мало титулу (правової основи), а друге спиралось на нього. Проте володілець виступав як звичайний суб'єкт цивільного обороту і підлягав захисту з боку права [2, с. 165–167], в тому числі посесорного. Особливостями такого захисту в римському праві було використання адміністративних методів (інтердиктів претора) і відмова від розгляду питань права на річ при вирішенні спорів, пов'язаних з посіданням [4, с. 90]. Захист володіння здійснювався не у формі позовного судочинства, а за допомогою наказу претора, який вимагав від порушника припинення самоуправства. Якщо порушник не виконував наказ, претор мав можливість застосувати для примусу силу [2, с. 179].

З огляду на це та зважаючи на особливості сакральних речей, виникає питання про те, як здійснювався в римські часи захист правомочностей володіння та користування релігійних корпорацій на такі речі, оскільки останні не були об'єктом ні права власності, ні права володіння.

Вилучені з цивільного обороту речі, а саме такими вважалися речі, присвячені божеству (сакральні), і речі, які мали священне значення, тобто релігійні речі (Гай, 2. 3–5) [11, с. 45], переставали бути об'єктами права приватної власності та

об'єктами володіння, що прирівнювалося до юридичної загибелі речі [2, с. 175]. Як пише В. М. Хвостов, римські юристи вважали, що всі речові права гинуть із фізичною загибеллю речі або з перетворенням її у річ, яка не може бути предметом приватного володарювання [14, с. 224]. Водночас такі речі реально існували, релігійні корпорації ними володіли та користувались не будучи ні їх власником, ні юридичним володільцем.

З цього приводу варто підкреслити, що юридичним володінням римляни визнавали фактичне володіння річчю, яке було як у власника, так і добросовісного набувача [15, с. 28]. Зазначеними вище речами римські релігійні корпорації від власного імені володіти не могли, а тому щодо них не було й юридичного володіння, проте існувало фактичне володіння. Таким чином, релігійні корпорації слід розглядати як утримувачів зазначеного вище майна.

За римських часів самотійний володільницький захист надавався претором не лише титульному володільцю, а у ряді випадків й простим держателям (утримувачам) майна, які володіли ним від чужого імені. Найбільш типовими випадками такого утримання було володіння заставодержателя, секвестрарія і прекаріста [15, с. 28]. Отже, право володіння та користування релігійних корпорацій сакральним майном захищалося так само, як і юридичне володіння, адміністративними методами (інтердиктами претора)

Необхідно зазначити, що утримання релігійними корпораціями сакрального та релігійного майна певним чином подібне до прекарію, під яким розуміли надання власником з певною метою власного майна іншим особам у тимчасове (строкове) і безоплатне користування. Проте у сакрального та релігійного майна взагалі не було власника і ніхто не встановлював для релігійних корпорацій строк користування відповідними речами. Володіння і користування цими речами релігійні утворення здійснювали на підставі сакрального права, тобто на підставі закону, що і визначало відповідний титул фактичного володіння таким майном. Відтак, на нашу думку, володіння і користування релігійними корпораціями релігійними і сакральними речами є окремим особливим випадком законного

тримання та фактичного володіння речами від чужого імені, яке могло захищатись за допомогою інтердиктів, тобто в адміністративному порядку.

Особливу групу речових прав у римському приватному праві становили речові права на чуже майно, до яких відносяться сервітут, емфітевзис, суперфіцій і заставне право [16, с. 85–86]. Зважаючи на те, що, як вже вказувалось вище, сакральні та релігійні речі були вилучені з цивільного обороту і вважались такими, що загинули, а відтак на них не існувало права власності будь-якої особи, релігійні корпорації, а так само й будь-які інші особи, не могли набувати жодних речових прав на чуже майно щодо вищевказаних речей. Такі речі не могли бути об'єктами прав на чуже майно, оскільки ці права є похідними від права власності, тобто для виникнення будь-якого права на чуже майно мало б бути право власності, якого щодо сакральних та релігійних речей не могло існувати. Проте релігійні корпорації на загальних підставах і в загальному порядку могли набувати та здійснювати права на чуже майно людського права.

Із утвердженням на теренах Римської держави християнства, починаючи з IV ст. н.е., особливим суб'єктом речових відносин та власником майна стає Церква. Саме поняття «Церква (ecclesiae)» з'явилося в I ст. н.е. Під християнською Церквою в ті часи розуміли як об'єднання всіх послідовників християнського вчення (власне Церква), так і об'єднання таких послідовників у певному населеному пункті (помісна церква). Римська держава до 313 року, тобто до затвердження імператором Костянтином Міланського едикту, який закріпив юридичну підставу взаємин християнських общин і Церкви з римською державою та приватними особами, не визнавала християнство як легальну релігію та переслідувала християн як учасників таємних товариств [17, с. 65–71]. Відтак, до 313 року ні Церква, ні помісні церкви не розглядались як релігійні корпорації.

В той час, як зазначає Л. О. Попсуєнко, християнська церква являла собою ієрархічну сукупність церковних установ, що були визнані суб'єктами цивільного права та юридичними особами приватного права. Церковні установи були відносно самостійними і мали відокремлене майно. Християнська Церква як організація «ecclesiae» з точки зору римського права була «universitatis» (місцевий

союз). Церква та її розгалуження розглядалися не лише як союзи осіб, а й як установи для віри, що виконують волю свого Засновника – Ісуса Христа [18, с. 4–11].

Особливого статусу Церква набула у Візантійській імперії, особливо за часів імператора Юстиніана, який правив з 527 до 565 рр. Так, за Кодексом Юстиніана та іншими джерелами візантійського права, крім Церкви (єпископської), яка була спочатку єдиним церковним інститутом, наділеним правами юридичної особи, юридичними особами було визнано церкви взагалі, монастирі та інші богоугодні заклади, зважаючи на те, що вони перебувають під наглядом церковних властей [7, с. 392]. Отже, за часів Візантії виникло підпорядкування релігійних утворень (помісних церков, монастирів, тощо) Церкві (єпископській) на підставі канонічного права та світській владі на підставі віднесення їх до юридичних осіб. Варто зазначити, що візантійські правителі, зокрема імператор Юстиніан, не розмежовували державу і християнську релігію і грань розмежування релігійної і світської влади була досить розмитою.

Візантійська держава привласнила право без суду та слідства конфісковувати майно, виголошуючи будь-яку нерухомість підпорядкованою державі. Аналізуючи зміст збірок Візантійського права, зокрема, Еклогу, Прохірон, Базиліки, можна дійти висновку про те, що в них майже відсутні норми, присвячені речовим правам, окрім посідання [19, с. 154–158], а тому візантійський історичний досвід в контексті теми цієї праці не слід ідеалізувати.

За часів Візантії майно значною мірою належало державі, яка наділяла ним Церкву. Остання ж виступала як юридична особа публічного права. І. М. Кучеренко підкреслює, що Церква за законодавством Юстиніана мала право отримувати спадщину та пожертви від фізичних осіб, в результаті чого у часи середньовіччя Церква стала найбільшим власником нерухомого та рухомого майна, що використовувалось не тільки для здійснення релігійних обрядів. Участь же релігійних утворень у цивільних правовідносинах була пов'язана з необхідністю визнання їх суб'єктами прав на певне майно [6, с. 171]. Оскільки все майно Церкви було під особливим захистом держави, то у візантійському праві не

було поділу речей на речі сакрального та речі людського права, як це мало місце за часів римського приватного права. Крім того, в ті часи не виділяли окремо і речові права церков на майно культового призначення, оскільки домінувало одне глобальне речове право Церкви – право власності.

Також за часів Візантії існував особливий порядок повернення Церкві її майна, відібраного вандалами, аланами, готами та іншими племенами. Таке повернення здійснювалось візантійським імператором шляхом видання указів про передачу відповідного майна. Відповідно до такого порядку майнові відносини виникали практично «з нуля». При цьому, якщо повернення землі світським власникам за цими указами передбачало необхідність доказування ними прав на землю, а також передбачалась можливість виникнення спорів щодо такого майна, то повернення майна Церкві здійснювалось за спрощеною процедурою. Церкві поверталась не лише її земля, а також інше майно, як наприклад, будівлі, предмети культу тощо, за умови, що це майно утримується іншими особами, а раніше воно належало Церкві [19, с. 84–86].

Надання цивільної правоздатності особливим утворенням, які мали владні публічні правомочності, було характерним і для Київської Русі та царської Росії. Головним чином це стосується наділення таких осіб правами на майно [3, с. 299]. За часів Київської Русі (після запровадження християнства як державної релігії) Церква була «особливою суспільною організацією», суспільним об'єднанням та церковною організацією з розгалуженою церковно-адміністративною структурою, при цьому обсяг канонічного права, яке існувало паралельно до права державного, визначався традиціями й практикою візантійської християнської церкви. Публічні повноваження церкви підтримувалися не лише віруючими, а й державою [20, с. 106–111]. Отже, за часів Київської Русі Церква також мала особливий статус як учасник цивільних відносин, і її розглядали як особливу суспільну організацію публічного права.

Як зазначає Я. М. Щапов, майно тогочасної Церкви формувалось переважно за рахунок відрахувань з державної скарбниці, а також за рахунок подарунків князів. Спочатку Церква в Київській Русі, разом із князівською владою, була

споживачем данини, але потім вона стає таким самим власником майна як князь та бояри [21, с. 75–80]. На території Київської Русі вже у XIII ст. існували церковні землі, що належали церквам та монастирям. І саме останні визнавались землевласниками [22, с. 601]. Зважаючи на те, що монастирі, архієрейські дома та помісні церкви визнавались власниками майна [3, с. 299], тому, на нашу думку, вони також розглядались як самостійні учасники речових правовідносин.

Разом з тим слід врахувати й таке. Міські та сільські общини з давніх часів володіли правами на майно [6, с. 172]. За часів Київської Русі переважно всі дорослі члени сільської громади були членами (учасниками) помісної церкви, в сучасному розумінні – релігійної громади. Вони обирали священнослужителя, якого затверджував архієрей, брали активну участь у формуванні та розпорядженні майном помісної церкви [23, с. 134–136]. Проте це майно вони жертвували, а тому його не можна розглядати як майно громади. Крім того, певний вплив у питанні розпорядження церковним майном на підставі канонічного права мав і архієрей, який не був членом цієї общини.

У літературі висловлювалась думка про те, що «церковну земельну власність, яка була у володінні монастирів, можна вважати своєрідним громадським володінням» [24, с. 349]. Однак, на нашу думку, вона не заслуговує на підтримку, оскільки хоча церковна власність на Русі і формувалась за активного сприяння держави та людей, проте вона була відокремленою від державної або громадської власності. Власником такого майна виступала церковна організація, яка здійснювала свої правомочності, вступала у цивільні правовідносини як самостійна особа, а не від імені держави чи громади. І на таке розуміння жодним чином не впливає те, що за часів Київської Русі Церква мала владні публічні правомочності.

У період перебування українських земель у складі Російської імперії державна політика щодо Церкви неодноразово змінювалась: російські царі то наділяли православну церкву землями та майном, то через певний час своїми указами забирали її власність до державної казни [22, с. 601]. Як зазначає В. Піддубна, православна церква у дореволюційній Росії мала статус державної

релігійної організації, діяльність і навіть відправлення культу якої визначалося державними законами [25, с. 107–108]. Це черговий раз підтверджує, що формування правовідносин між державою та Церквою в дореволюційній Росії здійснювалось під значним впливом візантійського права. Інші ж релігійні утворення були приватними юридичними особами, майно яких формувалось не за рахунок державних коштів і державним (казенним) не було.

Питання церковної власності та прав Церкви на майно детально досліджувались дореволюційними російськими вченими, зокрема: М. Л. Дюрвенуа, К. Д. Кавеліним, Д. І. Мейєром, К. О. Неволіним, М. С. Суворовим та іншими. Так, М. С. Суворов писав, що в дореволюційній Росії центральна організація православної церкви в особі Синоду мала у власності майно і капітали, як і римсько-католицька та вірмено-григоріанська церкви, центральна ж організація християн євангельського віросповідання не мала своєї власності. Архієрей (управляючий єпархією) як православної, так і католицької церкви для проведення богослужінь також мав певне майно, мали його і приходські церкви як корпорації, а також інші релігійні утворення. У російському дореволюційному праві згідно з уложенням про покарання 1845 року речі поділялись на: а) священні; б) освячені через використання в служінні; в) неосвячені. Священні речі, в тому числі храми, могли перебувати не тільки в церковній власності, проте за рішенням Московського собору 1667 року вони перестали бути об'єктом цивільного обороту і повинні були використовуватися лише за призначенням [26, с. 188–190]. З вищенаведеного поділу речей вбачається певний вплив на російське дореволюційне право римського приватного права. Як і у Стародавньому Римі, в Російській імперії існувало правило, за яким священні (сакральні) речі не були об'єктом цивільного обороту. Проте на відміну від римського приватного права у Російській імперії у священних речей вже з'являється власник.

Крім цього, як правильно зазначає Р. А. Майданик, на той час і сама російська (українська) юриспруденція складалася з двох основних частин – людського

(цивільного) і божественного права [27, с. 49]. Саме божественним правом і встановлювались критерії визнання речей священними та освяченими.

Згідно з главою 1 розділу 3 тому X Зводу законів Російської імперії поряд з іншими суб'єктами права єпархіальні начальства, монастирі та церкви були віднесені до осіб, які могли набувати прав на майно [3, с. 299–300]. Науковці того часу виділяли приватних юридичних осіб та юридичних осіб, які мали публічний характер. До останніх, поряд з державою та її відомствами, були віднесені монастирі, пустині, лаври, церкви, архієрейські дома тощо. Церква не виконувала на той час публічних функцій, а тому надання церковним установам ознак публічності пов'язане з наділенням їх правом володіння та користування відведеним від казни майном, яке не могло бути відчуженим і не мало ознак оборотоздатності; таке майно було казенним або ж належним державі [6, с. 173].

Згідно з указом Катерини II усі церковні та монастирські землі були передані до державної казни, а набувати нерухоме майно церква могла тільки за царським дозволом [22, с. 601]. Отже, релігійні утворення в Російській імперії могли як мати у власності церковне та інше майно (переважно рухоме), так і отримувати казенне майно (переважно нерухоме) від держави і мати права на нього, які, на нашу думку, були подібними на право володіння-тримання у римському приватному праві. Отримуючи культові будівлі та земельні ділянки від російської держави, православна церква отримувала не право власності на це нерухоме майно, а лише права володіння і користування цим майном.

В історії правового регулювання речових відносин держави та релігійних організацій в Україні існував ще період Гетьманщини, за часів якого була спроба певною мірою зберегти пріоритетне становище православної церкви в суспільстві. Православні церковні організації одержували статус юридичних осіб публічного права. Більше того, гетьманський уряд навіть надавав матеріальну підтримку Церкві шляхом введення спеціальних зборів і податків. Релігійні ж організації інших віросповідань не отримували статусу юридичної особи, не підтримувалися державою, але в цілому не зазнавали й репресій з боку влади [28, с. 121–123].

Корінні зміни правового регулювання речових відносин відбулися після Жовтневої революції 1917 року. В післяреволюційні часи релігійні організації більше не визнавались юридичними особами та були позбавлені права власності. Радянська держава здійснювала стосовно церкви політику «соціалістичної націоналізації», яку було започатковано на 2-му Всеросійському з'їзді Рад 25 жовтня 1917 року (за старим стилем) прийняттям Декрету «Про землю». Цей Декрет скасовував поміщицьке, церковне та удільне землеволодіння. З юридичної точки зору, на думку багатьох науковців, передбачені в перших радянських декретах заходи являли собою примусове безоплатне вилучення приватної власності і передачу її до державної власності [29, с. 18]. Проте слід врахувати, що земельні ділянки та інше нерухоме майно, якими користувались православні церковні організації, як це вказувалось вище, переважно перебували у власності дореволюційної російської держави, а тому націоналізація мала місце лише щодо церковного землеволодіння інших релігійних утворень. Щодо володіння та користування православних церковних організацій нерухомим майном, то відбулось припинення цих прав церковних організацій на таке майно, оскільки змінився власник цього майна (питання правонаступництва є дискусійним), і новий власник – радянська держава своїм декретом скасувала церковне землеволодіння. Відносно рухомого майна церковних організацій, то в цьому випадку дійсно мало місце примусове безоплатне вилучення приватної власності. Як зазначає О. В. Дзера, храми та предмети культу перейшли на облік і під контроль місцевих рад районного та міського рівня, і за їх рішеннями могли передаватися у користування релігійних товариств (громад) [30, с. 220–221]. Слід врахувати і той факт, що згідно з Земельним кодексом УСРР від 16 жовтня 1922 року церковним громадам дозволялася земельна оренда. В подальшому радянським законодавством було збережено режим, за яким власність на землю та церковні споруди, розташовані на ній, належали державі [22, с. 601].

В цьому контексті варто звернути увагу на Декрет тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 22 січня 1919 року «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», за яким церковні і релігійні товариства позбавлялися

права мати статус юридичної особи та володіти майном. Аналогічну норму було закріплено і у Положенні про релігійні об'єднання 1929 року [25, с. 108]. Отже, у радянський період релігійні утворення розглядались як церковні і релігійні товариства, а пізніше як релігійні об'єднання громадян, але без отримання статусу юридичної особи.

Оскільки такі релігійні об'єднання не могли мати у власності майно, вони не могли нести і майнову відповідальність. Остання покладалась, зокрема за пошкодження орендованого майна, на засновників (учасників) цього релігійного об'єднання як фізичних осіб, які підписували договір оренди від власного імені. Ця правова конструкція речових правовідносин була невдалою, проте лише у 1976 році було прийнято Положення про релігійні об'єднання в Українській РСР, згідно з яким «релігійним організаціям (релігійним центрам, духовним управлінням, зареєстрованим релігійним товариствам) надавались права юридичної особи у частині купівлі транспортних засобів, оренди, будівництва, набуття у власність будівель для власних потреб, виробництва церковного начиння і продажу його товариствам віруючих» [25, с. 108]. Відтак, лише із набранням чинності вказаним Положенням релігійні організації в окремих речових правовідносинах могли виступати як самостійні суб'єкти. Водночас не можна розглядати зазначене право власності релігійних організацій на будівлі або транспортні засоби як повноцінне право власності, адже його зміст зводився лише до використання цього майна для задоволення релігійних потреб. Виходячи з викладеного, стає зрозумілим, що релігійним організаціям не надавався повноцінний офіційний статус юридичної особи та власника майна, а надавались лише окремі досить обмежені речові правомочності. На нашу думку, релігійні організації у радянські часи були «квазіюридичними особами», тобто особами, які мали лише окремі ознаки юридичної особи, але такими не визнавались.

Як зазначає І. М. Кучеренко, у радянській літературі традиційно заперечувалась потреба існування категорії юридичної особи публічного права, не визнавався поділ юридичних осіб на публічні та приватні, визнавалась лише публічна та приватна правоздатність юридичної особи. За радянських часів не

могло існувати юридичних осіб, які б не залежали від держави, діяльність яких ґрунтувалася б на власних, а не на публічних інтересах, через те існування юридичних осіб саме приватного права за радянської влади було фактично неможливим. Формально вони існували у вигляді колгоспів, громадських організацій, творчих союзів, професійних союзів, споживчих товариств та їх спілок, але практично їх не можна вважати такими, оскільки відносини, що виникали між ними, не можна назвати приватноправовими [3, с. 300–301]. Релігійні ж організації певною мірою були подібні до громадських організацій, але на відміну від останніх не мали, навіть формально, статусу юридичної особи.

Як і більшість посткомуністичних держав, Україна засудила методи радянської влади та її тоталітарну політику щодо церкви, законодавчо взяла на себе зобов'язання подолати негативні наслідки, що, зокрема, знайшло закріплення в ст. 1 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року [31] (надалі – Закон про свободу совісті). Це ще раз підтверджує існування особливих відносин між українською державою та релігійними організаціями.

Саме в розрізі особливих відносин релігійних організацій з державою, які склалися історично, слід розглядати особливості участі релігійних організацій у цивільних правовідносинах з іншими суб'єктами, які полягають у такому: 1) у переважній більшості релігійних організацій склад учасників не є фіксованим, в результаті чого часто виникають питання щодо правомочності рішень загальних зборів, в тому числі й з питань відчуження майна релігійної організації, що призводить до фактичного збільшення повноважень робочого органу управління релігійної організації порівняно з іншими колективними учасниками майнових правовідносин; 2) при прийнятті рішень релігійні організації керуються не тільки нормами цивільного права, а й нормами канонічного права, що викликає необхідність додаткового письмового уточнення положень договорів за участю релігійних організацій як суб'єктів майнових правовідносин, бо традиційні норми ділового обороту не завжди збігаються з нормами канонічного права; 3) фактично має місце залежність релігійних організацій у прийнятті рішень від релігійних

центрів (управліннь), яким вони канонічно підпорядковані, що, звичайно ж, впливає і на участь таких афілійованих релігійних організацій у майнових правовідносинах як самостійних суб'єктів; 4) об'єкти права власності релігійних організацій переважно є специфічними, адже у власності релігійних організацій, окрім майна звичайного вжитку, може бути і майно культового призначення, на яке не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів.

В сучасних умовах триває процес формування власності релігійних організацій за рахунок майна, націоналізованого радянською владою, у зв'язку з чим виникають особливі речові правовідносини між державою та релігійними організаціями щодо безоплатної передачі (повернення) державою зазначеного майна релігійним організаціям. Слід врахувати, що майно, яке свого часу було націоналізованим радянською державою, часто перебуває у користуванні закладів медицини, освіти, культури тощо, а це ускладнює процедуру його передачі (повернення). Крім того, внаслідок свободи віросповідання та поширення різних конфесій для української держави досить складно встановити ту релігійну організацію, якій слід передати державне майно, внаслідок чого непоодинокими є випадки виникнення майнових спорів між релігійними організаціями, що претендують на отримання такого майна. При цьому слід враховувати, що за радянських часів релігійні громади не мали статусу юридичної особи, а нині такого статусу набула вже переважна їх більшість.

1.2. Релігійні організації як суб'єкти речових правовідносин

Наразі в Україні зареєстровано понад 30 тис. релігійних організацій. Специфіка основної діяльності релігійних організацій відзначається й на їх участі у цивільному обороті. Зважаючи на те, що за радянських часів питання про особливості участі релігійних організацій в цивільних правовідносинах не могло бути навіть аспектом науково-правових досліджень, після набуття Україною

незалежності вітчизняні науковці змушені були фактично «з нуля» підійти до дослідження цього питання. Відтак, поступово відроджується інтерес українських цивілістів до проблем правового регулювання цивільних відносин за участю релігійних організацій, проте відповідних наукових праць є лише незначна кількість. До них, насамперед, слід віднести праці В. І. Борисової, О. В. Дзери, І. М. Кучеренко, О. А. Підпригори, Є. О. Харитонова, Я. М. Шевченко, а також молодих науковців: Ю. В. Кривенко, В. Ф. Піддубної, В. Д. Фучеджі та інших. Водночас, на нашу думку, особливості участі релігійних організацій в речових правовідносинах заслуговують на поглиблене дослідження. Однак відправною точкою в такому дослідженні має бути питання про правовий статус релігійної організації. Як зазначає В. Ф. Піддубна, у вітчизняній науці і практиці відсутній єдиний підхід до вирішення питання про правовий статус релігійних організацій [25, с. 107]. В. Д. Фучеджі у своїх працях звертає увагу на необхідність запозичення досвіду інших держав та адаптації національного законодавства про релігійні об'єднання до вимог Європейського Союзу [32, с. 116–117].

Як згадувалося вище, в усі часи релігійні організації займали особливе становище в суспільстві. В переважній більшості країн таке становище релігійних організацій зберігається й донині. Особливе становище займають вони і в Україні, адже, як правильно зазначає Г. Сергієнко, «право об'єднань віруючих бути суб'єктами права, мати статус релігійної організації та правоздатність юридичної особи є життєво важливим аспектом свободи віросповідання» [33, с. 10].

Слід зауважити, що в цьому дослідженні автор намагався розглянути підняту проблематику в цілому, без урахування особливостей виду релігії, яка сповідується, та конфесійної належності релігійних організацій. Водночас, зважаючи на те, що в Україні серед релігій переважає християнство, основна увага приділяється участі в речових відносинах саме християнських релігійних організацій.

Згідно з ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті релігійними організаціями є релігійні громади, управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що

складаються із вищезазначених релігійних організацій і представляються своїми центрами (управліннями). У ч. 1 ст. 7 Закону про свободу совісті підкреслюється навіть мета створення релігійних організацій, особливості здійснення ними своєї діяльності, проте не наводиться визначення поняття «релігійна організація». Так само не закріплюється це поняття і в інших статтях цього Закону [31].

Проте на підставі ч. 1 ст. 7 Закону про свободу совісті поняття релігійної організації визначене в Державному класифікаторі України ДК 002:2004 «Класифікація організаційно-правових форм господарювання», затвердженому наказом Державного комітету України з питань технічного регулювання та споживчої політики від 28 травня 2004 р. № 97. Так, у п. 3.7.5 цього Державного класифікатора зазначається: релігійна організація – організація, яка утворюється з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру і діє відповідно до своєї ієрархічної та інституційної структури, обирає, призначає та замінює персонал згідно зі своїми статутами (положеннями). Таке саме визначення дається і в юридичній енциклопедії за редакцією Ю. С. Шемшученка [34, с. 287].

Однак вказане вище визначення не дає вичерпного уявлення про правову природу релігійної організації, зокрема, з нього не можна зрозуміти, чи є поняття «юридична особа» видовим порівняно з поняттям «організація», чи можуть існувати релігійні організації, які не мають статусу юридичних осіб.

Як вбачається з ч. 3 ст. 8 Закону про свободу совісті, релігійні громади можуть бути створені без повідомлення державних органів про своє утворення, а тим більше без державної реєстрації. Проте згідно з ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті вони належать до релігійних організацій. Відповідно до ч. 1 ст. 13 Закону про свободу совісті релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту (положення) [31]. Тобто законодавець визнає, що релігійні організації можуть існувати і без набуття статусу юридичної особи. З цього приводу Ю. В. Кривенко наголошує, що не будь-яка організація може отримати статус юридичної особи [35, с. 218].

Отже, організації, в тому числі й релігійні, треба поділяти на такі, що мають (набувають) статус юридичної особи, та на такі, що здійснюють свою діяльність без отримання цього статусу. На нашу думку, такий законодавчий і науковий підхід до релігійних організацій не є вдалим. Це пов'язано з наступним.

Відповідно до ч. 4 ст. 87 ЦК України юридична особа вважається створеною з дня її державної реєстрації. Згідно зі ст. 80 ЦК України юридична особа, а отже і релігійна організація як юридична особа, наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем та відповідачем у суді. Згідно з ч. 2 ст. 13 Закону про свободу совісті релігійна організація як юридична особа користується правами і несе обов'язки відповідно до чинного законодавства і свого статуту (положення) [31]. З огляду на ці положення чинного законодавства виникає запитання, яку ж цивільну правоздатність та дієздатність, а також які обов'язки може нести релігійна організація без створення юридичної особи.

Згідно з ч. 3 ст. 7 Закону про свободу совісті інші організації, утворені за релігійною ознакою, тобто ті, що не увійшли до переліку, наведеному у ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті, законодавець не розглядає як релігійні організації [31]. Отже, передбачається існування не лише релігійних організацій, а й інших «організацій, утворених за релігійною ознакою».

В. М. Кравчук поділяє організації на легальні та нелегальні [36, с. 41–42]. На нашу думку, на легальні та нелегальні доцільніше поділяти не організації, а різні соціальні (громадські) утворення. У свою чергу, релігійна організація, як суб'єкт правовідносин, завжди повинна бути легальною та мати статус юридичної особи. Оскільки цивільна правосуб'єктність виникає у юридичної особи внаслідок легалізації, тобто офіційного визнання державою [37, с. 4], релігійними організаціями (юридичними особами) слід вважати лише ті релігійні утворення, які зареєстровані у встановленому законом порядку. Слід зазначити, що поняття «утворення» використовували ще радянські цивілісти, а термін «релігійне утворення» використовувалось й окремими сучасними вітчизняними дослідниками, зокрема, І. М. Кучеренко [6, с. 171], Ю. В. Кривенко [38, с. 225], В. Ф. Піддубною [5, с. 5].

В. Ф. Піддубна пропонує розглядати релігійні громади, які діють без державної реєстрації і набуття статусу юридичної особи, як квазісуб'єктні утворення (групи віруючих), які повинні повідомляти державні органи про своє заснування [5, с. 4]. Віднесення зазначених релігійних громад до квазісуб'єктних утворень вважаємо не досить вдалим, оскільки конкретне релігійне утворення або є суб'єктом цивільних правовідносин, або ж не являється таким. Релігійні громади без утворення юридичної особи, на нашу думку, слід розглядати як інші релігійні утворення, відділивши їх за ознакою (створення юридичної особи та визнання суб'єктом цивільних правовідносин) від релігійних організацій. З огляду на це пропонуємо ст. 7 Закону про свободу совісті назвати «Релігійні організації та інші релігійні утворення» [39, с. 69]. Такий підхід жодним чином не порушує конституційних прав віруючих, оскільки не перешкоджає їм сповідувати і поширювати релігійні переконання. Тим більше, це надасть можливість їм самим обрати правовий статус відповідного релігійного утворення або змінити його. При цьому таке релігійне утворення не позбавляється права в будь-який час зареєструватись як юридична особа. Щоб стати суб'єктом цивільних правовідносин, таке релігійне утворення повинно отримати статус юридичної особи, тобто стати релігійною організацією. А тому, відповідно, як релігійні організації слід розглядати лише зареєстровані релігійні громади, які отримали статус юридичної особи. Саме вони виступають самостійними учасниками цивільних правовідносин.

Питання про поняття і ознаки юридичної особи є достатньо розробленим в цивілістиці. Так, С. М. Братусь [40, с. 91–92] та В. П. Грібанов [41, с. 51] виділяли як основні такі ознаки юридичної особи: організаційна єдність, наявність відокремленого майна, участь у цивільному обороті від власного імені, здатність нести відповідальність, здатність бути позивачем або відповідачем у суді. Подібні ознаки юридичної особи виділяли й інші цивілісти як радянського [42, с. 130–132], так і сучасного періоду [43, с. 40; 44, с. 125]. На думку І. М. Кучеренко, доцільно виділити ще й таку ознаку юридичної особи як державна реєстрація [45,

с. 7]. Загалом же, В. І. Борисова наводить понад сімнадцять теорій юридичної особи, які відомі світовій науці [46, с. 117–130].

Зважаючи на проведені вказаними вище та іншими науковцями фундаментальні дослідження поняття «юридична особа», у нашому дослідженні недоцільно приділяти цьому питанню багато уваги. На нашу думку, наведеного достатньо для висновку про те, що релігійним організаціям, щоб бути суб'єктом цивільного обігу, необхідно бути юридичною особою, а виділені науковцями ознаки юридичної особи покладемо в основу порівняння релігійних організацій як юридичних осіб з іншими релігійними утвореннями.

Як уже вказувалось, існує різниця між правовим положенням релігійної громади, яка отримала статус юридичної особи, та релігійної громади без утворення юридичної особи. Релігійна громада без утворення юридичної особи не може брати участь у цивільному обороті від власного імені, бути позивачем або відповідачем у суді, нести самостійну майнову відповідальність тощо. Фактично, релігійна громада без утворення юридичної особи є соціальним (релігійним) утворенням з числа віруючих громадян (фізичних осіб), котрі об'єдналися з метою спільного задоволення своїх релігійних потреб. Таке утворення може мати організаційну єдність, органи управління, незалежну волю, можливо, навіть й свою назву. Але назва такої релігійної громади без реєстрації не визнається державними органами як офіційна. Не можлива її участь й у цивільному обороті від власного імені. Хоча члени такої релігійної громади можуть доручити одному зі своїх учасників або засновників представляти та захищати їхні спільні інтереси, зокрема в суді, але він представлятиме в цьому разі не релігійну громаду в цілому, а групу громадян (фізичних осіб) та особисто себе. Наприклад, отримання в користування такою громадою приміщення для богослужінь буде опосередковуватись договором оренди, який укладе від власного імені, але в інтересах громади, один чи декілька її членів; власником нерухомого майна, що використовує релігійна громада, буде знову ж таки виступати один чи декілька її членів і т. п. Таким чином, релігійна громада без утворення юридичної особи не являється учасником цивільних правовідносин.

Подібна практика існує і в інших країнах. Так, в Російській Федерації (далі – РФ) релігійні об'єднання поділяються на релігійні організації та релігійні групи. Такий поділ проводиться за ознакою набуття чи не набуття ними правоздатності юридичної особи. Релігійна група являє собою добровільне об'єднання громадян, утворене з метою спільного сповідання та поширення віри, яке здійснює свою діяльність без державної реєстрації та набуття правоздатності юридичної особи. Приміщення та необхідне для діяльності релігійної групи майно надається в користування групи її учасниками [47, с. 750–752]. Релігійною ж організацією в РФ є релігійне об'єднання, що набуло статусу юридичної особи.

Зважаючи на наявні і суттєві відмінності в правовому статусі релігійної громади як юридичної особи та релігійної громади без утворення юридичної особи, останні не слід розглядати як релігійні організації. Вони є визнаними спеціальним законодавством релігійними утвореннями, що взагалі не виступають учасниками цивільних правовідносин, в тому числі речових. Водночас, релігійні утворення, які здійснюють свою діяльність без утворення юридичної особи, необхідно визнати не тільки соціальним, а правовим явищем, спрямованим на забезпечення свободи віросповідання, добровільним та формальним об'єднанням громадян, яке має право на здійснення тільки релігійної діяльності і тільки в межах, встановлених спеціальним законодавством. Релігійними ж організаціями слід вважати лише ті релігійні утворення, які зареєстровані у встановленому законом порядку [48, с. 81].

Зважаючи на викладене вище, надалі у цій праці як релігійні організації будуть розглядатися лише такі релігійні утворення, що набули статусу юридичної особи.

При цьому виникає запитання, до яких юридичних осіб їх слід віднести: публічних чи приватних? Хоча в окремі історичні епохи релігійні утворення і були публічними суб'єктами права, але нині в Україні їх слід відносити до юридичних осіб приватного права. Згідно зі ст. 35 Конституції України церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а тому релігійні організації не можуть мати статусу юридичних осіб публічного права. Крім того,

до компетенції Президента України, органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим (надалі АРК) та органів місцевого самоврядування не віднесено створення релігійних організацій, а саме: тільки ці суб'єкти наділені правом створювати юридичні особи публічного права (ч. 2 ст. 81 ЦК України). Отже, релігійні організації є юридичними особами приватного права, порядок створення, організаційно-правові форми, правовий статус яких установлюється ЦК України (ч. 3 ст. 81).

В. Ф. Піддубна зазначає, що релігійні організації належать до юридичних осіб приватного права і є колективними утвореннями [25, с. 108–109]. З цією позицією, на нашу думку, можна погодитись із застереженням, що релігійну організацію не слід розглядати як колективне утворення або ж як колектив, оскільки тоді треба розглядати таке утворення як власника майна, а це суперечитиме тому, що сама релігійна організація як юридична особа виступає власником належного їй майна. З цієї ж причини не можна погодитись з позицією Ю. В. Кривенко з приводу того, що «релігійні організації – це колективні утворення, які здійснюють свою діяльність як єдине ціле» [49, с. 10], та позицією В. Д. Фучеджі з приводу того, що релігійні організації – це «спілки людей з колективного здійснення свободи совісті» [50, с. 1]. Залишається незрозумілим те, як така спілка людей може визнаватись «функціональним різновидом добровільної, відносно самоврядної, некомерційної юридичної особи, яка створена на основі рівності з метою спільного відправлення релігійних культів та поширення релігійних переконань на основі систематизованого віровчення та наділена не забороненими законом відповідним майновим забезпеченням своєї діяльності [50, с. 8–9]». Погодитись з таким визначенням можна хіба що в тому, що релігійну організацію слід розглядати як некомерційну юридичну особу.

Не чіткою, на нашу думку, є і позиція Ю. В. Кривенко про те, що під релігійними організаціями слід розглядати систему різновидів організаційно оформлених релігійних об'єднань [49, с. 5], оскільки з цього випливає, що релігійна організація є більш ширшим поняттям, ніж релігійне об'єднання і що релігійна організація утворюється з таких об'єднань. Проте цей самий автор як

види релігійних організацій розрізняє релігійні об'єднання, релігійні групи, монастирі, братства, духовні навчальні заклади [49, с. 5–6]. Тоді і релігійні групи потрібно буде розглядати як релігійні об'єднання, що, на нашу думку, некоректно.

У російській юридичній енциклопедії за редакцією М. Ю. Тихомирова релігійна організація розглядається як форма релігійного об'єднання, а також як добровільне об'єднання громадян РФ, інших осіб, що постійно і на законних підставах проживають на території РФ, утворене з метою спільного сповідання та поширення віри у встановленому законом порядку, зареєстроване як юридична особа [47, с. 750–751]. Отже, в РФ релігійними організаціями є різні види релігійних об'єднань громадян, які зареєстровані як юридичні особи. З вищевказаного джерела також випливає, що в РФ релігійне об'єднання є різновидом громадського об'єднання. Релігійним об'єднанням в РФ є добровільне об'єднання осіб, утворене з метою спільного сповідання і поширення віри, яке має такі ознаки: віросповідання; здійснення богослужінь, інших релігійних обрядів та церемоній; навчання релігії і релігійне виховання своїх послідовників [47, с. 750–752].

В Україні згідно з ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті релігійні об'єднання, які також є релігійними організаціями, «складаються» з релігійних організацій та «представляються» своїми центрами (управліннями) [31]. Тобто релігійні об'єднання слід розглядати не як об'єднання громадян, а як об'єднання юридичних осіб, якими є релігійні організації. При цьому виникає питання про те, який статус має релігійне об'єднання як суб'єкт права. На думку В. Ф. Піддубної, релігійне об'єднання – це об'єднання релігійних організацій, які входять до його складу за канонічною або організаційною ознакою, але воно не є суб'єктом права і здійснює свою діяльність через відповідні релігійні управління [5, с. 4]. І. В. Бейцун пропонує розглядати непідприємницькі об'єднання юридичних осіб як непідприємницькі товариства, створені юридичними особами з метою координації та сприяння діяльності учасників [51, с. 4], тобто як суб'єкти цивільних правовідносин. Оскільки релігійні об'єднання слід розглядати як непідприємницькі об'єднання юридичних осіб, то, відповідно, вони являються

самостійним суб'єктом цивільних правовідносин. Водночас, слід погодитись з думкою І. М. Кучеренко про те, що чинне законодавство не визначає належним чином правового статусу релігійного об'єднання та не знає такого терміна, як «представлення». Об'єднання є одним із видів релігійних організацій, але права юридичної особи не має, оскільки юридичними особами є релігійні управління та центри, а не об'єднання окремих релігійних організацій, у той же час самі релігійні центри та управління входять до об'єднання [52, с. 279]. Дійсно, досить незрозуміла роль та місце релігійного центру (управління) як релігійної організації, і як саме він представляє інші релігійні організації, що входять до об'єднання. А відтак постає необхідність визначити юридичну природу «представлення» релігійним центром релігійних організацій, які до нього входять, та встановити, чи можна розглядати «представлення» як представництво однієї юридичної особи іншою.

Як зазначає Р. А. Майданик, представництво є своєрідним цивільним правовідношенням, на підставі якого одна особа (представник) набуває і здійснює в інтересах і від імені іншої особи, яку вона представляє, права та обов'язки з метою вчинення правочинів у межах, установлених для представника, або наданих йому повноважень. Предметом представництва є вчинення представником правочинів в інтересах і за рахунок особи, яку він представляє. Юридичні особи мають право брати на себе обов'язки представляти в цивільному обороті інших осіб тільки у випадках, коли це не суперечить їх статуту [53, с. 313–315]. Виходячи з викладеного, релігійний центр (управління) як юридична особа повинна представляти в цивільному обороті іншу юридичну особу, тобто релігійну організацію, за рахунок останньої.

Оскільки релігійні центри виступатимуть представниками релігійного об'єднання не на підставі спеціальної угоди, а на підставі закону (ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті), то такі центри потрібно буде розглядати як законних представників. Водночас зміст представництва за законом полягає в тому, щоб усунути вади в дієздатності окремих категорій суб'єктів цивільних правовідносин

[53, с. 319], а релігійне об'єднання як релігійна організація повинна мати статус юридичної особи і мати правоздатність та дієздатність без відповідних вад.

Серед науковців існує думка, що правоздатність релігійних організацій має спеціальний характер, тобто вони мають право на здійснення тих видів діяльності, які закріплені у їх статутах, і повинні відповідати цілі створення даних організацій, а саме: сповідування і задоволення релігійних потреб [54, с. 115]. Проте, як підкреслює І. М. Кучеренко, новелою нового ЦК України є відмова від спеціальної правоздатності юридичних осіб, яка визначається метою їх діяльності [55, с. 90]. На зміну спеціальній правоздатності юридичної особи, яка передбачалася радянським цивільним законодавством, прийшов принцип універсальної правоздатності, згідно з яким юридична особа може мати як ті права та обов'язки, що відповідають меті її діяльності, так і ті, що виходять за межі зазначеної мети [56, с. 49]. На нашу думку, хоча релігійні центри (управління) мають, як й інші юридичні особи, універсальну правоздатність, але відносини між релігійними організаціями, які входять до релігійного об'єднання, та відповідним релігійним центром (управлінням) не можна розглядати як комерційне представництво. Відповідно до ч. 1 ст. 243 ЦК України комерційний представник виступає представником підприємців при укладенні ними договорів у сфері підприємницької діяльності, а релігійні організації, як правило, не здійснюють комерційної діяльності.

Одним із видів представництва, яке нині закріплене у вітчизняному праві, є добровільне представництво, яке виникає на підставі агентського договору та врегульоване статтями 295–305 ГК України. У даному випадку одна особа діє за іншу особу та під її контролем [57, с. 68]. Хоча здійснення належного контролю з боку релігійної громади за діями свого представника релігійного об'єднання або ж релігійного центру і є досить дискусійним, така правова конструкція, на нашу думку, все-таки можлива, але її недоцільно закріплювати у спеціальному законодавстві (ч. 2 ст. 7 Закону про свободу совісті). Якщо розуміти «представлення» як представництво лише з канонічних питань, то такий підхід є виправданим, але про це не доцільно зазначати в актах цивільного законодавства.

Слід врахувати й той факт, що на практиці подібне «представлення» однієї релігійної організації іншою досить часто перетворюється на відносини, коли одна релігійна організація стає залежною від іншої. Згідно з чинним законодавством власником майна релігійної організації слід вважати релігійну організацію як юридичну особу, але фактично вона виконує рішення керівництва релігійного центру (об'єднання), тому що реально є залежною організацією. Не може не викликати занепокоєння ситуація, коли значна кількість самостійних за законодавством суб'єктів цивільних правовідносин є фактично залежними від інших суб'єктів, оскільки тоді постає питання щодо доцільності розгляду таких залежних суб'єктів як окремих юридичних осіб. Можливо, тоді такі релігійні громади повинні мати лише статус, як пропонує В. Д. Фучеджі, «структурного підрозділу централізованої релігійної організації» [50, с. 5], якою виступатиме релігійне об'єднання, а не релігійна організація. Якщо релігійна організація є юридичною особою, то вона сама повинна згідно зі ст. 96 ЦК України відповідати за своїми зобов'язаннями усім належним їй майном. Навіть якщо таке релігійне утворення виступає лише структурним підрозділом іншої релігійної організації, то і тоді не можна погодитися з думкою В. Д. Фучеджі про те, що «центральні релігійні центри та управління є поручителями за грошовими зобов'язаннями релігійних громад та інших підпорядкованих ним установ [50, с. 6]», оскільки немає підстав для поручительства.

Розглядаючи поняття залежної юридичної особи, В. М. Кравчук зазначає, що залежність можна визначити як можливість істотного (вирішального) впливу на діяльність юридичної особи з боку інших осіб. При цьому він підкреслює, що згідно зі ст. 118 ЦК України «залежним може бути лише акціонерне товариство, товариство з обмеженою або додатковою відповідальністю. Повне та командитне товариство, а також юридичні особи інших організаційно-правових форм залежними не визнаються за жодних обставин [36, с. 125–126]». Проте такий підхід не може застосовуватись до взаємовідносин між релігійними організаціями, між якими може мати місце залежність не лише економічна чи організаційна, а й канонічна. З цивільно-правової позиції економічна залежність

релігійних організацій протирічить принципу майнової самостійності юридичної особи (релігійної організації), і тому таке явище не повинно мати місце. Тому, на нашу думку, релігійне об'єднання має право володіти лише тим майном релігійних організацій, яке вони добровільно передають об'єднанню, до якого входять, а також майном, яке набуто самим релігійним об'єднанням.

З цього приводу варто також звернути увагу на те, що орган юридичної особи – це інституціонально-функціональний її представник, який повинен приймати рішення (здійснювати повноваження) у межах компетенції [58, с. 99–100]. Взагалі категорія «орган юридичної особи» неодноразово була предметом аналізу юридичної науки на рівні як загальнотеоретичних, так і галузевих досліджень. У цивільному праві передбачено кілька можливих варіантів правосуб'єктності юридичної особи, а саме: 1) через органи юридичної особи; 2) через учасників юридичної особи; 3) за допомогою інституту представництва. Найпоширенішою є позиція, відповідно до якої орган юридичної особи розуміється як її складова частина, орган юридичної особи є структурною ланкою юридичної особи і не виступає самостійним суб'єктом права [59, с. 58–59]. На підставі цього слід розуміти, що не релігійні центри (управління), а релігійні об'єднання необхідно визнати релігійними організаціями та юридичними особами, релігійні ж центри (управління) слід розглядати як органи управління релігійного об'єднання та вилучити з переліку релігійних організацій.

Підсумовуючи висловлені думки, пропонуємо викласти ч. 2 ст. 7 та ст. 9 Закону про свободу совісті в новій редакції (див. додаток А), в яких вживаний в зазначеному Законі термін «релігійні управління і центри» замінити на термін «релігійне об'єднання».

Відповідно до статей 10 та 11 Закону про свободу совісті релігійні управління і центри (в нашому розумінні релігійні об'єднання) мають право засновувати монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади. Монастирі та релігійні братства можуть бути утворені також у порядку, передбаченому для релігійних громад з реєстрацією їх статутів (положень). Отже,

законодавець передбачив відмінності у порядку створення місіонерських товариств (місій) і духовних навчальних закладів у порівнянні з монастирями і братствами. Останні, з цивільно-правової точки зору, мало чим відрізняються від релігійних громад як юридичних осіб, а тому окремо їх не досліджуватимемо. Місіонерські ж товариства (місії) та духовні навчальні заклади є релігійними організаціями, проте виникає питання про те, чи мають вони таку саму організаційно-правову форму, як і релігійні громади.

Як зазначалося вище, релігійні організації слід розглядати як юридичних осіб приватного права. Відповідно до ч. 1 ст. 83 ЦК України юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом, а тому розглянемо організаційно-правові форми різних видів релігійних організацій.

У вітчизняній юридичній науці питання організаційно-правової форми в окремих аспектах досліджували В. М. Кравчук [36, с. 56–61], Л. Медведєва і Н. Гончарова [44, с. 125–131], В. П. Мозолін [60, с. 119], А. Я. Пилипенко і В. С. Щербина [61, с. 53], І. В. Спасибо-Фатєєва [62, с. 121] та інші вчені. Фундаментальне дослідження цього питання проведено І. М. Кучеренко [45], а тому в цьому дослідженні ми лише оглядово розглянемо деякі аспекти, що стосуються релігійних організацій. Як зазначає І. М. Кучеренко, організаційно-правова форма юридичної особи – це визначена нормами права сукупність пов'язаних між собою елементів (ознак), яка дає підставу у зовнішньому прояві відрізнити один вид юридичної особи від іншого [45, с. 19]. Слушною є запропонована цим самим автором, і система організаційно-правових форм юридичних осіб: господарські товариства, кооперативні товариства, непідприємницькі товариства, установи [63, с. 4–5]. На нашу думку, в своїй переважній більшості релігійні організації слід віднести до непідприємницьких товариств. Але водночас заслуговує на увагу і можливість розгляду місіонерських товариств (місій) та духовних навчальних закладів як приватних релігійних установ, оскільки у формі установ «створюються юридичні особи не тільки публічного (суд, прокуратура, лікарні, бібліотеки тощо), а й приватного (музеї,

навчальні заклади, лікарні, бібліотеки тощо) права» [64, с. 71]. Це питання дещо ширше буде розглянуто нижче.

Не можна погодитись з думкою В. Д. Фучеджі про те, що «вибір організаційно-правової форми релігійної організації зумовлено видом релігії та визначено підходами церковного та світського права [50, с. 13]», та з думкою Ю. В. Кривенко з приводу того, що релігійні організації є окремими організаційно-правовими формами юридичних осіб [49, с. 2]. Хоча релігійні організації і є досить специфічними юридичними особами, але їх особливості не дають достатніх підстав виділяти їх у окрему організаційно-правову форму юридичних осіб. Мета діяльності, способи здійснення мети (цілі), вид (предмет) діяльності, а також особливості формування та розпорядження майном виділяють релігійні організації з-поміж інших юридичних осіб, проте не є ознаками організаційно-правової форми, як це було переконливо доведено свого часу І. М. Кучеренко [63, с. 24–25].

Відповідно до ч. 2 ст. 83 ЦК України товариством є організація, утворена шляхом об'єднання осіб (учасників), які мають право участі у цьому товаристві. При цьому товариства поділяються на підприємницькі та непідприємницькі. Основним критерієм такого поділу виступає не сама підприємницька діяльність чи отримання прибутку, а можливість наступного розподілу прибутку товариства між його учасниками у майбутньому. Як зазначає А. С. Довгерт, «до непідприємницьких товариств відносять передусім об'єднання осіб, які переслідують ідеальні цілі – політичні, наукові, соціальні, художні тощо» [53, с. 92], саме такими і є релігійні громади, монастирі, релігійні братства.

І. М. Кучеренко поділяє непідприємницькі юридичні особи на два види. «Перший – це юридичні особи, в яких їх члени (учасники, засновники) не мають прав на майно юридичних осіб. Другий – у яких між членами (учасниками, засновниками) і неприбутковою юридичною особою існують майнові відносини [65, с. 83]». До першого виду вона відносить і релігійні організації, підкреслюючи, що учасники непідприємницьких товариств не мають визначених законом прав на майно таких товариств, не несуть відповідальності за їх

зобов'язаннями [66, с. 173]. Отже, релігійна організація є непідприємницькою юридичною особою першого виду, в якому члени (учасники, засновники) не мають прав на майно релігійної організації.

Проте слід врахувати, що існують релігійні організації (місіонерські товариства, духовні навчальні заклади), в яких немає членів, є лише органи, що здійснюють управління майном, переданим релігійними об'єднаннями для здійснення певних цілей. Відтак, зазначені релігійні організації слід розглядати не як товариства, а як релігійні установи приватного права. Такі релігійні організації не є об'єднанням осіб, хоча і визнаються суб'єктом цивільних прав. Вони не мають членів, а керуються волею засновника, яка виражена в установчому акті, мають майно, що відокремлене від майна засновника. Засновник не бере участі в управлінні установою. У формі установ діють благодійні фонди, навчальні заклади, бібліотеки, музеї, лікарні тощо [53, с. 91]. Отже, не можна погодитись з думкою В. Д. Фучеджі, що релігійні організації слід розглядати лише як різновид об'єднань громадян [50, с. 14]. Науковці виділяють установу приватного права як організаційно-правову форму непідприємницької юридичної особи, створеної на підставі установчого акта [64, с. 74], а саме такими є місіонерські товариства та духовні навчальні заклади.

На думку С. В. Кривобок, достатньо лише двох організаційно-правових форм, у яких можуть створюватися юридичні особи – товариства й установи [67, с. 7]. З цим погодитись не можна, оскільки законодавець не виключає існування й інших організаційно-правових форм (ч. 1 ст. 83 ЦК), а науковці наголошують на тому, що перелік організаційно-правових форм некомерційних юридичних осіб розширюється за рахунок спеціальних нормативних актів, що регулюють діяльність окремих видів організацій [35, с. 220].

Підсумовуючи викладене, автор дійшов висновку, що поняття «релігійні утворення» найбільш точно відображає суть існуючих в Україні суб'єктів, які мають на меті задоволення релігійних потреб громадян. Їх слід поділяти за ознакою набуття або не набуття ними статусу юридичної особи на релігійні організації та інші релігійні утворення. Релігійні утворення слід поділяти: 1) на

такі, що здійснюють свою діяльність як юридичні особи та як суб'єкти цивільного і господарського права з властивими їм специфічними правовими ознаками; 2) на такі, що здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи. Останні необхідно визнати не тільки правовим явищем, спрямованим на забезпечення свободи віросповідання, добровільним та формальним об'єднанням громадян, а й розкрити та закріпити це поняття в спеціальному законодавстві.

Зважаючи на наявні і суттєві відмінності в правовому статусі релігійної громади як юридичної особи та релігійної громади без утворення юридичної особи, останні не слід розглядати як релігійні організації. На нашу думку, це є визнані спеціальним законодавством релігійні утворення, що не виступають учасниками цивільних правовідносин, в тому числі речових. Проте за потреби релігійна громада без утворення юридичної особи може трансформуватися у релігійну організацію шляхом утворення відповідної юридичної особи.

Релігійні організації з цивілістичної точки зору слід поділяти за організаційно-правовою формою на такі види: релігійні товариства (об'єднання громадян та об'єднання юридичних осіб) – це релігійні громади, монастирі та релігійні братства, єпархії, Церкви, муфтіїства тощо; релігійні установи – місії та духовні навчальні заклади. Водночас, враховуючи специфічній діяльності релігійних організацій, монастирі та релігійні братства можуть набувати ознак релігійних установ, а місії та духовні навчальні заклади – релігійних товариств. Релігійні об'єднання слід розглядати як об'єднання юридичних осіб, що утворені релігійними організаціями, які входять до них, а релігійні управління і центри, як це вказувалось вище, не являються релігійними організаціями, адже фактично вони є органами управління релігійних об'єднань.

Релігійні організації належать до непідприємницьких юридичних осіб, утворених відповідно до положень гл. 7 ЦК України та спеціального законодавства.

На підставі викладеного пропонуємо таке визначення поняття релігійної організації: «Релігійна організація – це один із видів непідприємницьких юридичних осіб приватного права, зареєстрованих у встановленому законом

порядку, яка утворюється з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати релігійні переконання. Релігійні організації можуть створюватися як об'єднання громадян, як установи або як об'єднання юридичних осіб. Вони здійснюють свою діяльність згідно з чинним законодавством України та відповідно до своїх внутрішніх настанов, якщо при цьому не порушується законодавство України». Саме в такому вигляді, на нашу думку, слід викласти ч. 1 ст. 7 Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» (Див. додаток А).

1.3. Майно культового призначення як особливий об'єкт речових правовідносин

Переходячи до розгляду іншого елемента речових відносин за участю релігійних організацій з приводу культового майна, а саме, їх об'єкта, варто усвідомлювати те, що, як справедливо підкреслює А. С. Яковлев, розкрити особливості окремого виду об'єктів неможливо без дослідження поняття об'єкта цивільних правовідносин [13, с. 3]. Тому перш ніж дослідити майно культового призначення як особливий об'єкт речових правовідносин доцільно зосередити увагу на деяких загальних постулатах цивілістики щодо об'єктів цивільних правовідносин, зокрема на понятті об'єкта цивільних правовідносин. Об'єктом цивільних правовідносин є те, з приводу чого ці правовідносини виникають та на що спрямовані суб'єктивні права учасників цивільних правовідносин. Об'єктом майнових (речових) правовідносин виступають матеріальні блага. Водночас у ст. 177 ЦК України закріплено підхід до розгляду речей, майна, майнових прав тощо через категорію «об'єкти цивільних прав», а тому постає питання про тотожність понять «об'єкти прав» та «об'єкти правовідносин». Ключ до вирішення цього питання лежить у співвідношенні понять «об'єкт цивільних правовідносин» та «об'єкт цивільних прав», щодо якого у цивілістиці висловлювались різні думки. Відсутня єдність розуміння цієї проблеми і донині.

Як зазначає Р. А. Майданик, одна група авторів як єдиний об'єкт будь-яких правовідносин визнає дії, поведінку людей, а інша – виділяє об'єкт майнових відносин (матеріальні предмети, речі) і об'єкт немайнових відносин (дії, поведінку людей) [68, с. 37]. На нашу думку, слід погодитися з думкою С. С. Алексєєва про те, що в окремих галузях права не слід «вимучувати» штучно проблему об'єкта» [69, с. 164]. Так само ми поділяємо думку названого автора про те, що «об'єкти цивільних прав та об'єкти цивільних правовідносин – поняття тотожні» [70, с. 136].

Цивілістична наука поділяє об'єкти цивільних прав на об'єкти речових прав та на об'єкти зобов'язальних прав, відносячи до об'єктів речових прав речі та об'єкти цивільних прав, прирівняні до речей [53, с. 218–219]. Як прирівняні до речей слід розглядати майно та майнові права.

Родовою по відношенню до категорії «майно культового призначення» є категорія «майно». Відтак, майно культового призначення має загальні властивості, які притаманні майну взагалі. Як уже зазначалося, майно – це одне з матеріальних благ, з приводу яких виникають речові правовідносини. Відповідно до ст. 177 ЦК України майно слід розглядати як матеріальне благо та як один із видів об'єктів цивільних (речових) прав, а згідно з ч. 1 ст. 190 ЦК України майно є особливим об'єктом цивільних прав. Оскільки релігійні організації визнаються суб'єктами цивільних (в тому числі речових) прав, то і належне їм майно слід розглядати як матеріальне благо та особливий об'єкт речових прав релігійних організацій.

Для кваліфікації того чи іншого об'єкта правовідносин як майна основною є ознака економічної цінності [71, с. 208–209]. Коментуючи ст. 190 ЦК України, Є. О. Харитонов виділяє ще таку основну ознаку всіх об'єктів цивільних прав як здатність задовольняти ті чи інші потреби людей [72, с. 281]. Майно релігійної організації, оскільки воно також є об'єктом цивільних прав, слід розглядати як таке, що має певну економічну цінність та здатне задовольняти відповідні потреби суб'єктів цивільних правовідносин, зокрема самої релігійної організації, її членів (учасників) тощо. Також Є. О. Харитонов виділяє такі ознаки майна: 1) воно є

особливим об'єктом цивільних прав; 2) воно може мати матеріальний субстрат, тобто бути фактично тотожним поняттю «речі», але може і не мати такого субстрату (майнові права та обов'язки); 3) поняття «майно» може бути ширшим за поняття «річ», охоплюючи суміжні категорії – сукупність речей тощо [55, с. 198]. Під майном треба розуміти «узагальнююче поняття, яким позначається уся сукупність матеріальних благ та обтяжень, які можуть бути об'єктом цивільних правовідносин [73, с. 174]». Отже, під майном слід розуміти не лише сукупність речей, а й сукупність майнових прав та обов'язків, за умови, що останні є матеріальними благами або матеріальними обтяженнями та можуть бути об'єктом цивільних правовідносин. Така думка знаходить загальне визнання в цивілістичній доктрині [68, с. 37–38; 74, с. 263; 75, с. 289; 76, с. 551].

Звичайно, існують й інші, відмінні погляди науковці на поняття «майно», зокрема майно розглядається як сукупність речей тілесних та майнових прав [13, с. 49]. Історично склалось дві основні концепції права власності: ціннісна та речово-правова. Як зазначає О. В. Шупінська, ціннісна концепція, яка сприйнята європейським правом, поширює право власності на об'єкти, для яких характерна ознака економічної цінності незалежно від їх матеріальної або нематеріальної природи, причому перелік таких об'єктів постійно розширюється. Поряд із ціннісною концепцією існує також і речово-правова концепція права власності, характерна вітчизняній правовій доктрині, якій притаманна спрямованість на матеріальні об'єкти, які переважно є індивідуально-визначеними речами. Речово-правова концепція в такому елементі речових правовідносин як об'єкт є вужчою порівняно з ціннісною концепцією права власності [71, с. 208–209]. Саме через такі розбіжності загального характеру серед вітчизняних науковців виникають суперечки щодо розуміння понять майно та майнові права.

На нашу думку, майно релігійної організації у більш вузькому значенні слова, або ж у традиційному розумінні, – це лише речі (сукупність речей тілесних), а майно в широкому розумінні – це сукупність речей як тілесних, так і безтілесних (майнових прав та обов'язків). Наприклад, релігійна організація уклала із творцем відповідно до положень ст. 1112 ЦК України договір про створення на замовлення

музичного твору. В зазначеному договорі було передбачено, що майнові права на музичний твір набуває лише релігійна організація, а тому відповідно до ч. 2 ст. 430 ЦК України майнові права інтелектуальної власності на музичний твір, створений автором, належать релігійній організації. Отримане релігійною організацією майнове право інтелектуальної власності не є річчю, проте може розглядатися як майно, тому що воно: 1) може бути предметом зобов'язань, а також використовуватись в інших цивільних відносинах (ч. 3 ст. 424 ЦК України), тобто бути об'єктом цивільних прав; 2) здатне задовольняти потреби як самої релігійної організації, її членів (учасників) у забезпеченні проведення богослужінь тощо, оскільки надає змогу використовувати об'єкт права інтелектуальної власності (ч. 1 ст. 424 ЦК України); 3) має економічну цінність тощо. У випадку реорганізації релігійної організації до правонаступника (правонаступників) переходитимуть не лише речі, а й зазначене майнове право інтелектуальної власності, а також майнові обов'язки (борги) релігійної організації. Отже, до складу майна релігійної організації можуть входити не лише речі тілесні, а й майнові права та обов'язки.

З викладеного можна зробити висновок про те, що майну релігійної організації притаманні такі властивості (ознаки): 1) воно є матеріальним благом, яке має певну цінність; 2) воно здатне задовольняти відповідні потреби релігійної організації як учасника цивільних правовідносин, а також її членів (учасників) тощо; 3) воно є особливим об'єктом речових прав релігійних організацій; 4) воно може як мати матеріальний субстрат подібно до речі тілесної, так і не мати матеріального субстрату (як майно виступають лише майнові права та обтяження); 5) під майном слід розуміти сукупність речей, прав вимоги і обов'язків (боргів), що належать релігійній організації як юридичній особі.

Постає запитання, які види майна частіше всього виступають об'єктом права власності та інших речових прав релігійної організації. Чинне законодавство лише частково дає відповідь на це запитання. Так, із ч. 2 ст. 18 Закону про свободу совісті впливає, що у власності релігійної організації можуть перебувати будівлі, предмети культу, об'єкти виробничого, соціального і добродійного призначення,

транспорт, кошти та інше майно, необхідне для забезпечення діяльності. На земельні ділянки згідно з ч. 7 ст. 17 Закону про свободу совісті релігійна організація може мати лише право користування [31]. Як бачимо, законодавець дає невичерпний перелік речей, які можуть бути у власності релігійної організації, зазначаючи, що це речі того чи іншого призначення та інше майно. Майнові права в цьому переліку відсутні, їх можна розглядати хіба що як інше майно. На нашу думку, оскільки релігійні організації як юридичні особи є рівноправними учасниками цивільних правовідносин, то обмежувати їх право власності та інші речові права на ті чи інші об'єкти, окрім вилучених або обмежених в обороті, вважаємо недоречним, а тому статті 17 та 18 Закону про свободу совісті потребують вдосконалення. Водночас для наукових, законотворчих і практичних потреб потрібно провести класифікацію майна релігійної організації. Окрім загальних класифікацій майна, передбачених у гл. 13 ЦК України та спеціальній літературі, майно релігійної організації доцільно поділяти, за специфічним критерієм – правовим режимом використання, на таке, що може використовуватись за різним призначенням, а також на таке, яке слід використовувати лише за визначеним призначенням. Детальніше про цю класифікацію йтиметься далі.

В. Ф. Піддубна розглядає гроші як один із видів майна та як об'єкт права власності релігійної організації. Вона виділяє також, як види майна, жилі будинки, культові споруди, предмети релігійної обрядовості тощо [25, с. 109]. На нашу думку, до видів майна, які можуть виступати об'єктом права власності та інших речових прав релігійної організації, слід віднести також земельні ділянки та майнові права.

Оскільки згідно з чинним законодавством, зокрема ст. 190 ЦК України, майнове право може розглядатись як майно, то це спонукає нас до дослідження не лише речей тілесних чи майна, а й майнових прав як об'єктів речових прав релігійних організацій. Як уже зазначалось, майнові права релігійних утворень як безтілесні речі існують з часів римського приватного права. Згідно з інституційною системою права всі права на речі, окрім права власності,

вважаються безтілесними речами [77, с. 137]. У законодавстві інших держав можна знайти втілення концепції «безтілесних речей», перш за все, як об'єктів права власності. Так, у Французькій Республіці об'єктами права власності можуть бути як матеріальні (тілесні) речі, так і нематеріальні (безтілесні) речі, зокрема права [13, с. 41–42]. Отже, об'єктами права власності, в тому числі й релігійних організацій, в закордонних країнах, перш за все європейських, може бути досить широке коло майнових прав як безтілесних речей.

Слід нагадати, що радянська правова доктрина підходила до розгляду майнових прав з іншої позиції. Радянська правова наука розуміла майнові права як суб'єктивні права учасників правовідносин, які пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням майном, а також з тими матеріальними (майновими) вимогами, які виникають між учасниками економічного обороту з приводу розподілу цього майна та обміну (товарами, послугами, виконаними роботами, грошима, цінними паперами тощо) [78, с. 155]. У радянській цивілістиці майнові права розглядались не тільки як елемент зобов'язань, зокрема, права вимоги могли набуватись особами як майно при поділі спадкового майна, майна подружжя тощо. При цьому, як зазначає О. В. Дзера, ділились не лише речі, а й не отримані виграші, грошові суми, належні подружжю за борговими зобов'язаннями, а також борги у випадку визнання боргів подружжя спільними; одній стороні могла дістатись річ, а інша отримувала право на компенсацію [79, с. 24–31]. Фактично мав місце поділ майна на речі та на майнові права, а також існувала конструкція «право на право» (право власності на право вимоги), хоча це не визнавалось на законодавчому рівні.

Як зазначає Ю. О. Заїка, об'єктами цивільного права можуть бути як предмети матеріального світу, так і нематеріальні блага. Вказаний науковець розглядає речі та майнові права як різні об'єкти [43, с. 52]. О. Беліков також розглядає майнові права як об'єкт цивільного обороту, який відрізняється від речей, майна, об'єктів інтелектуальної власності [80, с. 96]. Такий підхід, на наше переконання, повинен знайти своє закріплення і в цивільному законодавстві України, оскільки він є виправданим і випробуваним часом.

Релігійні організації як учасники цивільних правовідносин можуть укладати різні договори. Наприклад, одна релігійна організація може за договором позички, укладеним з дотриманням вимог гл. 60 ЦК України, передати у безоплатне тимчасове користування іншій релігійній організації індивідуально визначену неспоживчу річ (наприклад, ікону). При цьому у першій релігійній організації виникає майнове право вимоги повернення переданої речі, яке є відмінним від речі, але в той же час розглядається як майно релігійної організації. Чинне законодавство не забороняє релігійним організаціям розміщувати тимчасово вільні кошти на рахунку в банківській установі, уклавши відповідно договір банківського вкладу (ст. 1058 ЦК України), або договір банківського рахунку (ст. 1066 ЦК України). При цьому у релігійній організації виникатимуть відповідні майнові права, які є майном, але відмінні від речей тілесних, в тому числі грошей, що належать релігійній організації. Отже, майнові права слід розглядати як один із видів майна релігійної організації, останнє слід поділяти на речі та майнові права. При цьому слід звернути увагу на відмінність майнових прав від речей тілесних, які входять до складу майна релігійних організацій.

Крім того, майновим правам релігійних організацій кореспондують обов'язки інших осіб і навпаки, що є дзеркальним відображенням майнових прав [53, с. 238]. Тому можна говорити про парність понять «майнові права» релігійних організацій та «майнові обов'язки» інших осіб і навпаки, адже якщо один суб'єкт має права, то інший – повинен мати відповідні обов'язки, які також охоплюються поняттям «майно».

Слід зазначити, що об'єктом права власності та інших речових прав релігійних організацій може бути не тільки майно звичайного вжитку, а й особливе майно культового призначення (культові будівлі та споруди, предмети релігійної обрядовості тощо), яке є досить специфічним майном.

В ч. 1 ст. 29 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 року, який наразі втратив чинність, до об'єктів права власності релігійних організацій законодавець відносив культові споруди, предмети релігійної обрядовості, благодійного, культурно-просвітницького призначення, жилі будинки, гроші та

інше майно, необхідне для забезпечення їх діяльності. Як уже зазначалось, в ч. 2 ст. 18 чинного Закону про свободу совісті у власності релігійної організації може перебувати майно (об'єкти) не лише культового, а й виробничого, соціального і добродійного призначення. У ч. 3 ст. 20 Закону про свободу совісті вживається поняття «майно культового призначення» в контексті неможливості звернення стягнення на зазначене майно релігійної організації за претензіями кредиторів. Отже, законодавець, починаючи з 1991 року, поділяє майно релігійної організації за призначенням на майно культового призначення та майно іншого (не культового) призначення, надаючи особливого захисту праву власності релігійної організації на майно культового призначення.

Варто зазначити, що поділ майна за його призначенням не є притаманним виключно релігійним організаціям, адже залежно від специфіки використання поділ майна характерний і для деяких інших учасників цивільних відносин. Так, майно військової частини поділяють на цивільне і військове [76, с. 551].

Отже, релігійна організація може мати у власності або в користуванні як звичайне майно, так і досить специфічне, що дає підстави виділяти майно культового призначення як окремий вид майна та розглядати його як особливий об'єкт речових прав релігійних організацій. Наведені погляди та чинне законодавство України дають підстави для поділу майна релігійної організації на майно культового призначення та майно звичайного вжитку (інше майно).

Водночас не слід виключати можливість використання релігійною організацією окремих речей в одному випадку як майна культового призначення, а в іншому – як майна звичайного вжитку. Наприклад, будинок для проживання священника переважно використовується як житлове приміщення, але в ньому можуть здійснюватись і релігійні дії (наприклад, молитва або сповідь). Ікони та інше рухоме майно культового призначення можуть використовуватись релігійною організацією як для здійснення релігійних обрядів, так і тимчасово бути переданими до виставки чи музею як експонати. Зазначені речі, на нашу думку, слід розглядати як майно подвійного призначення. Отже, у власності або в користуванні релігійної організації може бути таке майно: 1) яке може

використовуватись тільки як майно культового призначення (культова будівля); 2) яке ніколи не використовується для здійснення релігійних обрядів чи дій, тобто майно звичайного вжитку (гроші, майнові права тощо); 3) яке може використовуватись в одному випадку як майно культового призначення, а в іншому – як майно звичайного вжитку, тобто мати подвійне призначення.

Майно подвійного призначення слід відрізнити за правовим режимом використання від майна виключно культового призначення, оскільки перше слід віднести до такого майна, яке може використовуватись за різним призначенням, а друге – лише за визначеним (конкретним) призначенням. На нашу думку, майно виключно культового призначення, наприклад, земельна ділянка для обслуговування культової будівлі, яка має визначені розміри, не повинна обкладатись податком на землю, оскільки вона фактично слугує для задоволення релігійних потреб не тільки учасників (членів) релігійної громади. Земельну ділянку, необхідну для обслуговування будиночка священика, хоча в ньому іноді й проводяться релігійні дії, доцільно обкладати земельним податком на загальних підставах. Майно подвійного призначення слід відрізнити й від майна звичайного вжитку, оскільки перше може бути використане для проведення релігійних обрядів, а друге ніколи не набуває властивостей майна культового призначення.

Виділяючи майно подвійного призначення як окремий вид майна релігійної організації, на нашу думку, слід урахувати, що певні речі подвійного призначення (ікони, релігійна література, свічки тощо) використовуються переважно для культового призначення, хоча можуть використовуватись і за іншим призначенням, а інші речі – переважно як речі звичайного вжитку, але іноді ними користуються при проведенні релігійних обрядів та вчиненні інших релігійних дій. В той же час перші не можна визнати як майно виключно культового призначення, а другі – також відрізняються від майна загального вжитку у випадку їх використання за культовим призначенням. У випадку покладення стягнення на майно релігійної організації, в першу чергу, таке стягнення має покладатись на майно звичайного вжитку, яке ніколи не набуває ознак майна культового призначення, в другу – на майно подвійного призначення, яке

використовується переважно як майно звичайного вжитку, а лише потім на майно подвійного призначення, яке використовується переважно за культовим призначенням. Право визначати, яке майно подвійного призначення використовується переважно за культовим призначенням, повинно належати власнику цього майна. На майно виключно культового призначення не може бути накладено стягнення за претензіями кредиторів. Отже, виділення майна подвійного призначення як окремого виду майна релігійної організації автор вважає виправданим.

Поняття «культове майно», «майно культового призначення», «предмети культу», «культова будівля» тощо трапляється як в чинному законодавстві, так і в працях науковців, зокрема в працях О. В. Дзери [30, с. 219–228], І. М. Кучеренко [65, с. 94] та інших. На практиці в релігійному середовищі досить часто ці поняття вживають як синоніми. Конкретизація поняття «майно культового призначення» має не лише теоретичне, а й практичне значення, оскільки в Україні триває процес передачі (повернення) релігійним організаціям майна, яке за часів радянської держави було націоналізоване. При цьому слід врахувати, що відповідно до ч. 4 ст. 78 ЗК України особам (їх спадкоємцям), які мали у власності земельні ділянки до 15 травня 1992 року, ці земельні ділянки не повертаються. Відповідно, не підлягають поверненню земельні ділянки й релігійним організаціям, у яких вони були націоналізовані радянською владою, а тим паче їх правонаступникам. Крім того, передавати все вилучене у релігійних організацій майно Україна не має можливості, та це було б і несправедливо стосовно інших фізичних та юридичних осіб, які постраждали в ті часи. Саме тому компромісним є рішення щодо передачі (повернення) лише майна культового призначення релігійним організаціям. Отже, вищевказані поняття не є абстрактними, вони вживаються, а тому потребують певної конкретизації в законодавстві.

Як видно із ч. 2 ст. 18 Закону про свободу совісті у власності релігійної організації можуть бути предмети культу. При цьому законодавець не уточнює, що саме слід розуміти під цими предметами культу, чи є предмети релігійної

обрядовості, про які йшлося у ч. 1 ст. 29 Закону України «Про власність» від 7 лютого 1991 року, предметами культу, чи є предмети культу майном культового призначення. Із ч. 3 ст. 19 Закону про свободу совісті випливає, що слід розрізняти культові та не культові будівлі. Однак законодавець не визначає, за яким критерієм здійснено такий поділ. Таким чином, критерій віднесення будівель, що перебувають у власності або користуванні релігійної організації, до культових (культового призначення) та не культових законодавством прямо не визначений. Досить вживаним (8 разів) є поняття «культова будівля» і в ст. 17 Закону про свободу совісті, але законодавець не наводить визначення даного поняття. Водночас у ч. 9 цієї статті поряд із поняттям «культова будівля» вживається поняття «культове майно». В цій статті йдеться про недопустимість самовільного захоплення культових будівель та привласнення культового майна. У ч. 3 ст. 20 Закону про свободу совісті вживається поняття «майно культового призначення» в контексті неможливості звернення стягнення на зазначене майно релігійної організації за претензіями кредиторів, а в ч. 5 цієї самої статті використовується поняття «культове майно» в контексті того, що таке майно не переходить безоплатно у власність держави, на відміну від іншого майна релігійної організації, у разі припинення її діяльності за порушення законодавства, а передається іншим релігійним організаціям.

Отже, в ст. 20 Закону про свободу совісті законодавець встановив спеціальний правовий режим культового майна релігійної організації та майна культового призначення. Оскільки в чинному законодавстві України не трапляється розуміння «культового майна» як чогось іншого, відмінного від «майна культового призначення», на нашу думку, їх слід вважати тотожними поняттями. Водночас, на нашу думку, перевагу у використанні все-таки слід надати терміну «майно культового призначення», оскільки саме за призначенням виділяється вказане майно з-поміж іншого майна релігійної організації та розглядається як особливий об'єкт речових правовідносин. Інша справа, які конкретно об'єкти (речі) права власності чи іншого речового права релігійної організації включати до поняття «майно культового призначення», яке по своїй

суті, як і майно взагалі, є узагальнюючим поняттям та особливим об'єктом цивільних прав (ст. 190 ЦК України).

Оскільки поняття «майно культового призначення» використовується як науковцями, так і законодавцем, але останній не наводить визначення цього поняття, як і поняття «культове майно», то існує потреба визначити це поняття. В спеціальній літературі під «культовим майном» розуміють «будівлі і речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян» [76, с. 430]. Приблизно таке саме значення в це поняття вкладає Вищий арбітражний (нині господарський) суд України, що випливає з п. 4 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29 лютого 1996 року № 02-5/109 [81].

Таким чином, науковці і законодавець виокремлюють в окрему групу майно культового призначення (культове майно) серед майна релігійної організації взагалі, а судові органи дають роз'яснення відносно того, що слід розуміти під культовим майном. При цьому вони єдині в тому, що під майном культового призначення (культовим майном) слід розуміти нерухомі та рухомі речі, спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян. Отже, якщо певна річ лише епізодично використовується для задоволення релігійних потреб громадян, то цю річ слід розглядати як майно подвійного призначення, яке використовується переважно для звичайного вжитку, вона не є майном культового призначення. Наприклад, якщо релігійна організація для проведення релігійних обрядів орендує приміщення сільського клубу всього на кілька годин протягом тижня, то зазначене майно не слід розглядати як майно культового призначення. У випадку передачі приміщення зазначеного клубу релігійній організації у виключне та безстрокове користування, його слід розглядати як майно культового призначення.

В. Ф. Піддубна пропонує виділяти культові споруди та предмети релігійної обрядовості серед інших видів майна релігійної організації. Під культовими спорудами, на її думку, слід розуміти приміщення для проведення або забезпечення богослужінь і виконання релігійних обрядів (церкви, собори, костьоли, синагоги, мечеті, пагоди, каплиці, дзвіниці, мінарети, молитовні тощо), а

до предметів релігійної обрядовості – предмети і матеріали, які необхідні для провадження релігійних дій [25, с. 109]. Виділяє вона окремо культові будівлі і майно, які становлять історичну, художню або іншу культурну цінність [5, с. 4]. На нашу думку, більш вдалим був би поділ майна релігійної організації на майно звичайного вжитку та майно культового призначення, а із останнього вже виділяти рухомі та нерухомі речі культового призначення; ті, які визнані пам'ятками історії та культури, а також ті, що такими не визнані.

За класифікацією вищевказаного автора, не зрозуміло, до якої групи слід віднести земельні ділянки, на яких розміщені культові будівлі та споруди. На нашу думку, такі земельні ділянки слід розглядати як нерухоме майно культового призначення, оскільки вони також спеціально призначені для задоволення релігійних потреб людей і на них розміщені лише культові будівлі. Якщо не надати земельній ділянці, на якій розміщено культові будівлі та споруди, статусу майна культового призначення, то можуть виникати ситуації, коли культова будівля чи споруда належить одному власнику, а ділянка, на якій вона розміщена, – іншому власнику, оскільки, як уже було зазначено, на майно культового призначення не може бути звернуто стягнення за претензіями кредиторів, а на не культового (в даному випадку земельну ділянку) – може. На нашу думку, культова будівля чи споруда із земельною ділянкою, на якій вона розташована, слугують одній меті і повинні розглядатись як єдине ціле, і цей комплекс повинен мати статус майна культового призначення. Таку сукупність культової будівлі і земельної ділянки, на якій вона розташована і яка призначена для його обслуговування, пропонуємо називати єдиним культовим комплексом, який слід розглядати як одну неподільну річ [82, с. 417–418].

Крім того, у власності або у користуванні релігійних організацій можуть бути адміністративні споруди, монастирські житлові та господарські приміщення, споруди церковних закладів, підприємств тощо. На нашу думку, зазначене нерухоме майно не слід розглядати як частини єдиного культового комплексу, оскільки ці споруди переважно використовуються як майно звичайного вжитку, а тому не є такими, що спеціально призначені для задоволення релігійних потреб

фізичних осіб. У випадку включення зазначених будівель до єдиного культового комплексу (а такі випадки не є поодинокими) вони стають майном культового призначення. Не слід включати до єдиного культового комплексу і рухомі речі культового призначення (наприклад, ікони), оскільки вони можуть бути відділені від культової будівлі без втрати останньою її цільового призначення. Саме критерій втрати цільового призначення розглядається законодавцем (ст. 183 ЦК України) як ознака неподільності речі.

Слід врахувати, що значну частину культових будівель та споруд, які перебувають у користуванні релігійних організацій, визнано пам'ятками історії та культури, а тому такі об'єкти мають особливу цінність для держави, державний орган з питань охорони пам'яток історії та культури опікується їх збереженням. «Пам'ятками історії та культури є споруди, пам'ятні місця і предмети, зв'язані з історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства і держави, твори матеріальної і духовної творчості, які становлять історичну, наукову, художню чи іншу культурну цінність» [83, с. 154].

Водночас певні речі із майна релігійних організацій культового призначення є об'єктами культурної спадщини. Всі об'єкти культурної спадщини незалежно від форм власності відповідно до їх цінності підлягають реєстрації шляхом занесення до Державного реєстру пам'яток України за категоріями національного та місцевого значення пам'ятки. Пам'ятка може перебувати в державній, комунальній або приватній власності, при цьому пам'ятки археології є державною власністю. Об'єкти культурної спадщини, що є пам'ятками, можуть бути відчужені, а також передані власником або уповноваженим ним органом у володіння, користування чи управління іншій юридичній чи фізичній особі за наявності походження відповідного органу охорони культурної спадщини [55, с. 354]. Отже, за умови визнання об'єктами культурної спадщини підлягають реєстрації не лише нерухомі речі (майно), а й рухомі речі культового призначення. Крім того, додатковою умовою для державної реєстрації та набуття права власності релігійних організацій на об'єкти культурної спадщини є надання згоди відповідного органу охорони культурної спадщини. Забезпечення охорони і

збереження зазначених об'єктів держава покладає на ті релігійні організації, у користуванні яких ці пам'ятки перебувають. Відносини у сфері культурної спадщини регулюються Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 року.

Слід зауважити, що у користуванні релігійної організації може бути майно культового призначення, яке вилучене з цивільного обороту, долю якого згідно з чинним законодавством, визначає лише держава. Як зазначає Т. Дуденко, про об'єкти цивільних прав, вилучені з цивільного обороту, йдеться у різних законах: це ті, які згідно з законодавством перебувають лише в державній власності, зокрема, землі природно-заповідного фонду, об'єкти історико-культурної спадщини та художні цінності загальнодержавного значення [84, с. 44]. Зазначене майно культового призначення може належати лише державі, проте може бути передане релігійній організації у володіння та користування на підставі охоронних договорів, які не є договорами оренди, за умови взяття релігійною організацією на себе додаткових зобов'язань щодо збереження зазначеного майна. Т. Дуденко пропонує розглядати як підстави вилучення з цивільного обороту об'єктів цивільних прав (отже, зокрема, об'єктів речових прав релігійних організацій), державні та суспільні інтереси, етичне ставлення до обороту певних об'єктів, невизначеність прав на майно, природну специфіку речей та їх стан, підкреслюючи при цьому, що, виключаючи об'єкти з цивільного обороту, законодавець має на меті упередити їх знищення або підвищити ступінь надійності охорони прав осіб на ці об'єкти [84, с. 42–44]. На нашу думку, наведені зазначеним автором підстави, по суті, такими не являються, а тому не слід значною мірою розширювати перелік вилучених з цивільного обороту об'єктів речових прав релігійних організацій. Водночас вбачається, що обмеження в цивільному обороті об'єктів цивільних (речових) прав релігійних організацій (нерухомого майна виключно культового призначення) є виправданим та доцільним, оскільки останнім часом в Україні набувають поширення факти використання майна культового призначення суб'єктами підприємницької діяльності далеко не за культовим призначенням.

Світова спільнота також опікується охороною та збереженням пам'яток, які внесено до Списку всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО (далі – Список). Як зазначає О. Р. Копієвська, Список всесвітньої культурної спадщини ЮНЕСКО налічує понад 500 пам'яток. До цього Списку включено Софійський собор з ансамблем монастирських споруд та Києво-Печерську Лавру в м. Києві. Включення до цього Списку означає, що відповідні цінності стають об'єктами особливого правового захисту [85, с. 26]. Слід зауважити, що до Списку фактично внесено не окремі будівлі чи споруди, а єдині комплекси, хоча і не вживається термін «єдиний культовий комплекс». Як основний критерій віднесення культурних об'єктів до культурної спадщини згідно з Конвенцією «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» від 16 листопада 1972 року прийнято критерій «видатна універсальна цінність». Поряд із поняттям «культурна спадщина» в окремих документах ЮНЕСКО використовується поняття «культурні цінності», під якими розуміють як рухомі, так і нерухомі речі. До таких рухомих об'єктів віднесено цінності, які перебувають у нерухомих об'єктах чи відокремлені від них, що мають археологічне та історичне значення, але їх не розглядають як культурну спадщину [86, с. 16–18]. Такий підхід світової спільноти до поділу культурних цінностей ще раз опосередковано підтверджує нашу позицію, що не слід розглядати рухомі речі культового призначення як складову частину єдиного культового комплексу, оскільки нерухомі та рухомі речі, в тому числі й культового призначення, відмінні за своїми властивостями і не можуть утворити єдину неподільну річ, якою являється єдиний культовий комплекс.

Історично так склалося, що майно культового призначення (священні та освячені речі) на українських землях, окрім частково радянської доби, завжди використовувалось за призначенням, а тому воно повинно використовуватись лише за призначенням і в сучасній Україні. При цьому в законодавстві слід встановити заборону на використання нерухомого майна культового призначення, перш за все єдиних культових комплексів, за іншим призначенням. На нашу

думку, досягти цього можна через визнання та закріплення на законодавчому рівні певних об'єктів культового призначення як обмежено оборотоздатних.

При цьому, на наше переконання, визнавати обмежено оборотоздатними об'єктами варто лише нерухоме майно виключно культового призначення. І це пов'язано з таким. По-перше, нерухоме майно культового призначення релігійної організації, а це, як вже вказувалось, культові будівлі і споруди та земельні ділянки, на яких вони розміщені, суттєво відрізняється від рухомого майна культового призначення за своїми властивостями. По-друге, у випадку відчуження культової будівлі суб'єкту підприємницької діяльності члени релігійної громади, як правило у невеликому населеному пункті, які до цього задовольняла свої релігійні потреби у зазначеній культовій будівлі, будуть позбавлені такої можливості, що негативно вплине на їх право на свободу віросповідання. В певному сенсі для цих людей зазначена культова будівля є незамінною, оскільки збудувати нову вони, зазвичай, не зможуть або таке будівництво займе певний час. По-третє, значна кількість рухомого майна культового призначення (наприклад, ікони) може належати на праві власності не лише релігійним організаціям, а й фізичним та юридичним особам. Крім того, вони мають подвійне призначення. Їх можна замінити іншими аналогічними предметами при вчиненні релігійних дій. Отже, вони можуть виступати як об'єкти цивільного обороту та обертатись при цьому вільно. В обмеженні їх цивільного обороту немає ні потреби, ні достатніх соціальних підстав. Культові ж будівлі або споруди використовуються для задоволення духовних потреб невизначеного кола людей, а тому не повинні, на нашу думку, бути предметом торгу, оскільки це є аморально. Такі об'єкти повинні належати лише релігійним організаціям, державі, територіальним громадам і, як виняток, – фізичним особам – членам релігійних утворень без реєстрації юридичної особи.

Проте не всі нерухомі речі, які є майном культового призначення, варто розглядати як обмежено оборотоздатні об'єкти цивільних прав. У випадку передачі приміщення у виключне користування фізичних осіб спеціально для задоволення їх релігійних потреб таке приміщення (будівлю) слід розглядати як

нерухоме майно культового призначення. Проте власником цього може бути фізична або юридична особа, яка не є ні релігійною організацією, ні членом релігійного утворення, зазначена особа може за певних обставин, наприклад, порушення релігійною організацією умов договору оренди нерухомого майна, розірвати цей договір та використовувати майно за іншим призначенням. На нашу думку, немає ні потреби, ні достатніх соціальних підстав розглядати це майно як обмежено оборотоздатний об'єкт цивільних прав. Таке майно слід розглядати як майно подвійного призначення, яке переважно використовується як майно культового призначення, а обмежувати в цивільному обороті слід лише майно виключно культового призначення.

Майно, яке перебуває у власності або користуванні релігійної організації, слід поділяти за призначенням на майно культового призначення та інше майно. У цьому сенсі зазначену орендовану будівлю слід розглядати як майно культового призначення. В той же час майно культового призначення за правовим режимом використання слід поділяти на дві групи: 1) майно виключно культового призначення; 2) майно подвійного призначення, яке переважно використовується як майно культового призначення. Слід також зазначити, що під оборотоздатністю об'єктів цивільних прав в науці цивільного права розуміють можливість розпоряджатися цими об'єктами, якщо йдеться про об'єкти, які охоплюються поняттям «реч», а також передавати в порядку універсального або сингулярного правонаступництва, якщо такими об'єктами є права та обов'язки [53, с. 219]. Оскільки призначення останнього може бути змінене та воно може набуватись будь-якою особою, то автор вважає недоцільним визнавати таке майно обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав.

Обмеження оборотоздатності об'єктів цивільних (речових) прав не передбачає перебування зазначених об'єктів лише у державній чи комунальній власності, а тому вони можуть перебувати й у приватній власності, зокрема, у власності релігійних організацій. Ю. О. Заїка щодо речей, обмежених в обороті, зазначає, що «вони можуть належати і набуватися лише певними учасниками цивільного обороту, і їх перебування в обороті регламентується спеціальними

правилами» [43, с. 53]. У нашому випадку певні учасники цивільних правовідносин – це релігійні організації, держава, територіальні громади і, як виняток, фізичні особи – члени релігійних утворень, а спеціальні правила – це обмеження оборотоздатності майна культового призначення, які встановлені державою в частинах 3 та 5 статті 20 Закону про свободу совісті. Так, за ч. 3 на майно культового призначення не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів, а відповідно до ч. 5 у разі припинення діяльності релігійної організації майно культового призначення переходить не у власність держави, а передається іншим релігійним організаціям. На нашу думку, зазначені положення слід поширювати лише на майно виключно культового призначення.

Згідно з ч. 2 ст. 178 ЦК України види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту або перебування яких у цивільному обороті допускається за спеціальним дозволом, встановлюються законом. З огляду на цю норму, а також на те, що в спеціальному законодавстві будуть визначені суб'єкти, які можуть мати речові права на майно виключно культового призначення, обмеження в обороті полягатиме у забороні передачі зазначеного майна іншим суб'єктам, які не входять до цього переліку. Тоді передача нерухомого майна виключно культового призначення визначеним у законі суб'єктам не потребуватиме отримання відповідного дозволу. Залишається лише конкретизувати в спеціальному законі перелік об'єктів культового призначення, правовий порядок набуття та припинення речових прав на ці об'єкти, в тому числі й на єдиний культовий комплекс.

Долю майна культового призначення, як нерухомого, так і рухомого, на нашу думку, у випадку припинення діяльності релігійної організації повинна визначати сама релігійна організація (хоча б у статуті або протягом встановленого законом строку після прийняття рішення про припинення діяльності). Якщо ж цього не було зроблено, то лише тоді це зможе зробити відповідний державний орган влади, однак при цьому варто враховувати конфесійну належність тієї релігійної організації, яка мала речові права на майно культового призначення.

1.4. Правова природа та види речових прав релігійних організацій

Речові правовідносини за участю релігійних організацій не є такими, які засновані на адміністративному або іншому владному підпорядкуванні однієї сторони іншій, в тому числі й державі. І, незважаючи на загальні особливості відносин держави із Церквою в особі релігійних організацій, речові правовідносини за участю релігійних організацій є цивільно-правовими. Речові правовідносини за своєю суттю є майновими, оскільки складаються з приводу майнових благ. Зміст цивільних правовідносин утворюють суб'єктивні права та обов'язки їх учасників [70, с. 628], а тому майнові (речові) права релігійних організацій слід вважати складовими частинами змісту відповідних цивільних правовідносин за участю релігійних організацій.

Традиційним для цивілістики є виділення серед майнових відносин речових відносин та відносин зобов'язального характеру, хоча до майнових відносин науковці відносять також корпоративні відносини, відносини спадкування, а також значну частину відносин, пов'язаних з інтелектуальною власністю [87, с. 480]. О. В. Дзера зазначає, що майнові відносини носять майновий характер, а також відносять до них відносини власності та цивільного обороту. При цьому право власності розглядається як право, яке є не лише правом на річ, а й правом на дії. Такими діями можуть бути здійснення володіння (тримання речі у себе, здійснення контролю над річчю тощо), користування (видобування у будь-який не заборонений законодавством спосіб корисних властивостей речі), розпорядження річчю (визначення фізичної та юридичної долі речі тощо). Крім цього, на думку названого науковця, окремі з перелічених правомочностей можуть належати й іншим особам, які не є власниками цього майна (наприклад, особам, які одержали майно за договором оренди) [29, с. 7–11]. Цю позицію підтримують В. М. Коссак [88, с. 3] та Н. С. Кузнецова, які пропонують у складі речових відносин виділити відносини власності, що займають центральне місце, а також інші речові права

на чуже майно [87, с. 480]. Отже, речові відносини займають центральне місце серед майнових відносин.

Виходячи з того, що релігійні організації є учасниками цивільних правовідносин, їх майнові права також можна поділити на речові та зобов'язальні права. При цьому зобов'язальні права релігійної організації є відносними, а речові права мають абсолютний характер. Останнє означає, що релігійній організації як носієві речового права протистоїть необмежена і безпосередньо невизначена кількість осіб, яким забороняється порушувати таке суб'єктивне право та створювати перешкоди для його здійснення [70, с. 299]. При цьому речові права релігійних організацій не слід розглядати як особисті права, тобто такі, що пов'язані з певною конкретною релігійною організацією, оскільки вони можуть належати будь-якій релігійній організації.

Зміст речових правовідносин за участю релігійних організацій – це відповідні речові права та обов'язки, носіями яких можуть бути релігійні організації. Відповідно, речовим правам релігійних організацій, як і речовим правам взагалі, властиві такі ознаки: вони є абсолютними цивільними (майновими) правами, елементом змісту цивільних (речових) правовідносин за участю релігійних організацій, утверджують належність матеріальних благ релігійним організаціям як юридичним особам, носять майновий характер, мають економічний зміст тощо.

На нашу думку, виокремлення речових прав релігійних організацій як виду речових прав (за суб'єктним критерієм) є можливим та виправданим [89, с. 177], оскільки їм притаманні свої особливості. Серед сукупності речових прав взагалі можливе, на нашу думку, існування таких: 1) об'єкти яких не можуть належати релігійним організаціям; 2) об'єкти яких можуть належати релігійним організаціям, як і іншим учасникам цивільних відносин; 3) об'єкти яких можуть належати лише обмеженому колу суб'єктів. Зокрема, релігійна організація не може мати такого речового права як особистий сервітут – право членів сім'ї власника житла на користування цим житлом (ст. 405 ЦК України), адже це право може належати лише членам сім'ї власника. Водночас речові права на нерухоме майно культового призначення повинні мати релігійні організації, держава,

територіальні громади і, як виняток, – учасники (члени) релігійних утворень, якщо останні здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи, про що детально йшлося в попередньому підрозділі.

Слід зауважити, що Я. М. Шевченко та М. В. Венецька слушно пропонували поділяти всі речові права не тільки залежно від змісту та обсягу, а й від виду об'єктів [65, с. 31]. Тобто речові права релігійної організації на кожен конкретну річ (майно) слід розглядати як відношення між суб'єктами, одним із яких виступає релігійна організація, щодо конкретної речі (земельної ділянки, будівлі, предмета релігійної обрядовості тощо). Отже, поділ речових прав релігійних організацій на види може бути здійснено за його об'єктами.

Речові права релігійних організацій, залежно від того чи може об'єкт цих речових прав належати іншим суб'єктам, варто поділяти на такі, об'єкт яких може належати лише певному колу чітко визначених осіб (особливі речові права), і такі, об'єкти яких можуть набувати будь-які учасники цивільних правовідносин (загальні речові права) [48, с. 82]. Як уже було зазначалося, законодавець виділяє види об'єктів цивільних прав, які можуть належати лише певним учасникам обороту, тобто обмежено оборотоздатні об'єкти (ч. 2 ст. 178 ЦК України). Відповідно, майнових (речових) прав на ці об'єкти може набувати лише певне коло чітко визначених у законодавстві осіб, такі речові права слід розглядати як особливі. Якщо ж законодавець не визначає (не обмежує) коло суб'єктів, яким може належати конкретний вид об'єктів цивільних прав, то такі речові права релігійних організацій слід розглядати як загальні. Як особливе речове право, зокрема, слід розуміти право власності на земельні ділянки сільськогосподарського призначення, оскільки останні згідно з ч. 4 ст. 22 ЗК України не можуть передаватись у власність іноземним громадянам, особам без громадянства, іноземним юридичним особам, іноземним державам [90]. Також особливими є речові права релігійних організацій на нерухоме майно культового призначення, оскільки зазначене майно повинно перебувати у власності або користуванні обмеженого кола суб'єктів цивільних правовідносин.

В той же час речові права релігійних організацій, як і речові права взагалі, слід поділяти за кількістю об'єктів на монооб'єктні та різнооб'єктні. Об'єктами різнооб'єктних речових прав релігійних організацій можуть виступати різні речі, які входять до складу майна релігійної організації. Як уже зазначалось, об'єктами права власності релігійних організацій можуть бути культові та звичайні будівлі, транспорт, гроші, предмети релігійної обрядовості тощо, а тому право власності релігійної організації слід розглядати як різнооб'єктне речове право. Проте існують й речові права (емфітевзис, суперфіцій), які можуть мати лише один, проте досить специфічний, об'єкт, ці речові права є монооб'єктними. В цьому випадку властивості та особливості єдиного об'єкта – земельної ділянки значною мірою впливають на властивості речового права релігійних організацій, яке є речовим правом лише на конкретний об'єкт.

За строком чинності речові права релігійних організацій слід поділяти на строкові та безстрокові. Під строковим речовим правом релігійної організації слід розуміти таке речове право, термін чинності якого обмежений певним проміжком часу. Незалежно від того, встановлюється речове право релігійної організації на короткий, середній чи тривалий термін, воно все одно є строковим, оскільки існує (відомий) строк його чинності. Безстрокове речове право релігійної організації не передбачає встановлення терміну його існування. Безстрокові речові права є такими як внаслідок їх властивостей (наприклад, існування права власності не може бути обмежене будь-яким терміном), так і волі учасників відповідних речових відносин (наприклад, суперфіцій відповідно до ч. 3 ст. 413 ЦК України). Визначення строку або безстроковість речового права релігійної організації впливає й на визначеність та стабільність відповідних речових правовідносин.

Як уже зазначалось, речові права релігійних організацій є абсолютними, а тому особа (релігійна організація), яка має відповідне речове право на конкретне майно (річ), отримує захист свого речового права від порушення іншими суб'єктами, в тому числі й від власника майна. При дотриманні всіх інших вимог, передбачених законодавством та договором, строкове речове право релігійної організації може бути припинене лише після спливу строку його встановлення.

Заслуговує на увагу й поділ речових прав релігійних організацій за обмеженням переліку правомочностей, які становлять зміст речового права, на повноправомочні та обмежено правомочні речові права. Загально поширеним є розуміння того, що зміст права власності складають його правомочності володіння, користування і розпорядження. При цьому в юридичній науці обґрунтовується чисельність правомочностей власника, їх може існувати до півтори тисячі модифікацій [53, с. 416]. Не вдаючись у дискусію щодо необхідної кількості правомочностей релігійної організації як власника майна, оскільки це виходить за межі цієї праці, слід підкреслити, що саме власник має всі правомочності щодо належного йому майна, а тому право власності релігійної організації необхідно розглядати як повноправомочне речове право. Водночас законодавець виділяє і речові права на чуже майно (ч. 1 ст. 395 ЦК України), які є обмеженими за змістом речовими правами [53, с. 517], а тому їх слід розглядати як обмежено правомочні речові права на відміну від права власності, останнє є повноправомочним речовим правом.

За привласненням об'єкта речового права слід виділяти речові права на власне майно та речові права на чуже майно. Як підкреслює Я. М. Шевченко, сутність права власності становить стан присвоєння, ставлення особи (власника) до речі як до власної. Лише тоді правомочності володіння, користування і розпорядження набувають суспільно значущого виразу, коли вони виявляють становище власника поміж іншими особами стосовно речі [65, с. 26]. О. В. Дзера розглядає привласнення як основу [29, с. 5–6] права власності, що виділяє останнє з-поміж інших речових прав. Зазначені положення, на нашу думку, можуть бути поширені й на речові права релігійних організацій. При цьому слід підкреслити, що при поділі речових прав релігійних організацій на обмежено правомочні речові права та повноправомочні речові права (за обмеженням переліку правомочностей) має місце поділ за змістом речового права, а при поділі – на речові права на власне майно та речові права на чуже майно (за привласненням об'єкта речового права) має місце поділ за сутністю речового права.

Оскільки питання привласнення не є об'єктом нашого дослідження, крім того, його вивченням займалися такі відомі цивілісти як С. М. Братусь [91, с. 21–23], А. В. Венедиктов [92, с. 22–28], О. В. Дзера [30, с. 6–9], В. П. Маслов [93, с. 7], Я. М. Шевченко [94, с. 35], подальший аналіз цього питання вбачається не доцільним.

На підставі викладеного пропонуємо поділяти речові права релігійних організацій на такі види: 1) за належністю об'єктів речових прав певному колу суб'єктів: на загальні та особливі; 2) за кількістю об'єктів: на різнооб'єктні та монооб'єктні; 3) за встановленням строку чинності: на строкові та безстрокові; 4) за обмеженням переліку правомочностей: на повноправомочні та обмежено правомочні; 5) за привласненням об'єкта речового права: на речові права на власне майно та речові права на чуже майно [48, с. 83].

Висновки до першого розділу

За результатами викладеного у першому розділі матеріалу, робимо такі висновки:

1. Держава в усі часи розглядала релігійні утворення як специфічний суб'єкт правовідносин, який для здійснення своєї діяльності мав право використовувати як звичайне майно, так і специфічне майно культового призначення.

2. Поняття «релігійні утворення» найточніше відображає суть суб'єктів, які мають на меті задоволення релігійних потреб громадян. За ознакою правового статусу релігійні утворення пропонуємо поділяти: 1) на такі, що здійснюють свою діяльність як юридичні особи з властивими їм специфічними правовими ознаками, тобто є релігійними організаціями; 2) на такі, що здійснюють свою діяльність без створення юридичної особи.

3. Релігійні об'єднання (об'єднання юридичних осіб) – це єпархії, Церкви, муфтіїства тощо, пропонуємо розглядати як релігійні товариства. Релігійні

управління і центри не слід розглядати як релігійні організації, а лише як органи управління релігійних об'єднань, які не виступають самостійним суб'єктом права.

4. Оскільки в законодавстві немає розуміння культового майна як чогось відмінного від майна культового призначення, ці поняття є тотожними. Під майном культового призначення пропонуємо розуміти все майно, яке безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо, воно є особливим об'єктом речових правовідносин.

5. Майно релігійної організації за правовим режимом використання класифікуємо на: 1) майно виключно культового призначення; 2) майно звичайного вжитку; 3) майно подвійного призначення (речі, які можуть використовуватись і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку).

6. Нерухоме майно виключно культового призначення слід визнати обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав, тобто таким, який може належати лише релігійним організаціям, державі, територіальним громадам і, як виняток, – громадянам – членам релігійних утворень без реєстрації юридичної особи.

7. Пропонуємо ввести поняття «єдиний культовий комплекс» як сукупність культової будівлі (споруди) та земельної ділянки, на якій вона розташована і яка призначена для її обслуговування.

8. Під речовими правами релігійних організацій слід розуміти лише такі речові права, об'єкт яких належить релігійній організації як юридичній особі. Серед речових прав релігійних організацій залежно від виду об'єктів слід виділяти речові права на майно культового призначення.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ОКРЕМИХ РЕЧОВИХ ПРАВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА МАЙНО КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

2.1. Право власності релігійних організацій на майно культового призначення

З огляду на те що, як вказувалось в попередньому розділі, за ознакою привласнення об'єкта речові права поділяються на речові права на власне майно та речові права на чуже майно, та зважаючи на значні особливості цих видів речових прав, на нашу думку, надалі дане дослідження доцільно проводити окремо щодо права власності релігійних організацій на майно культового призначення та щодо речових прав на чуже майно культового призначення.

Чинний ЦК України поділяє речові права на право власності (розділ 1 книги третьої) та речові права на чуже майно (розділ 2 книги третьої). При цьому науковці зазначають, що нині наукове визначення права власності містить у собі всі ознаки відмінностей цього права від інших прав [6, с. 17]. Слід підкреслити, що право власності є первинним відносно інших речових прав.

Право власності релігійної організації на майно культового призначення є різнооб'єктним, безстроковим та повноправомочним. Це випливає з такого. Оскільки об'єктів права власності релігійної організації може бути не один, то його можна вважати різнооб'єктним. Право власності релігійної організації за своєю природою є повноправомочним правом, воно не може бути правом на чуже майно та встановленим на певний строк, а тому воно є речовим правом на власне майно та безстроковим речовим правом. Право власності релігійної організації на майно культового призначення може бути як загальним, так і особливим, оскільки певні об'єкти зазначеного речового права можуть належати іншим суб'єктам, а інші – лише певному колу чітко визначених осіб (перш за все, релігійним організаціям). Зважаючи на викладене у першому розділі, у випадку, коли

об'єктом права власності релігійної організації виступає рухоме майно культового призначення, то зазначене речове право слід розглядати як загальне, а коли його об'єктом є нерухоме майно культового призначення – як особливе.

Слід зазначити, що право власності закріплює порядок майнових відносин, тобто належність об'єкта власності конкретному суб'єкту права власності [95, с. 44]. При цьому суттєвою ознакою, яка відрізняє кожне право власності, є те, що вказане право існує на певну річ, воно й є, власне, правом відносно певної речі [94, с. 20]. Законодавець розглядає право власності в одному випадку як узагальнююче поняття, коли йдеться про право власності на будь-який об'єкт (статті 316, 321, 325, 328 ЦК України), а в іншому (статті 331, 332, 333, 335, 336 ЦК України) – як право власності на конкретні об'єкти. Виходячи з цього, доцільним і виправданим є виділення права власності релігійних організацій на конкретні об'єкти та його розгляд.

З-поміж об'єктів права власності релігійних організацій, які мають культове призначення, слід виділити: 1) земельну ділянку культового призначення; 2) культову будівлю та інше нерухоме майно культового призначення; 3) рухоме майно культового призначення. Останнє, маючи всі ознаки рухомого майна, не підлягає реєстрації (ч. 1 ст. 182 ЦК України) та не є об'єктом особливих речових прав релігійних організацій.

Згідно з чинним законодавством України земельні ділянки культового призначення формально не можуть бути об'єктом права власності релігійних організацій. Це впливає з такого. Релігійні організації не можуть набувати права власності на земельні ділянки, оскільки у переліку майна, яке може перебувати у власності релігійних організацій (ч. 2 ст. 18 Закону про свободу совісті), не вказуються земельні ділянки, якщо останні не розглядати як інше майно, необхідне для забезпечення діяльності релігійних організацій. Крім того, згідно з ч. 1 ст. 82 ЗК України юридичні особи можуть набувати у власність земельні ділянки для здійснення підприємницької діяльності. З цієї правової норми випливає, що для здійснення іншої (непідприємницької) діяльності юридичні особи, в тому числі релігійні організації, набувати у власність земельні ділянки не

можуть. Такий підхід законодавця, на нашу думку, порушує принцип справедливості (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України), оскільки безпідставно обмежує право власності релігійних організацій на землю. Крім того, відповідно до ч. 1 ст. 91 ЦК України релігійна організація як юридична особа повинна мати такі самі цивільні права та обов'язки як і фізична особа, крім тих, які за своєю природою можуть належати лише людині. На нашу думку, ч. 1 ст. 82 ЗК України слід доповнити після слова «підприємницької» словами «та іншої діяльності, не забороненої законодавством», надавши в такий спосіб непідприємницьким юридичним особам і, зокрема, релігійним організаціям можливість набувати права власності на земельні ділянки.

Незважаючи на те, що законодавець не визнає земельні ділянки об'єктом права власності релігійних організацій, однак з огляду на викладене вище дисертант все ж таки, в теоретичному плані, надалі розглядатиме земельну ділянку як об'єкт права власності релігійних організацій та виділятиме право власності релігійної організації на земельну ділянку культового призначення. Науковці обґрунтовують недоцільність ототожнення правових режимів земельних ділянок та нерухомого майна через різну їх юридичну природу реєстрації прав [96, с. 132–135]. Крім того, слід врахувати, що власники нерухомого майна отримують окремі правовстановлюючі документи на будинки і споруди та на земельну ділянку, на якій вони розташовані. Отже, наразі слід виокремлювати право власності на земельну ділянку культового призначення та споруди культового призначення, які на ній розташовані.

О. В. Дзера зазначає, що до інституту права власності мають належати ті норми, які, зокрема: а) встановлюють належність матеріальних благ власнику; б) встановлюють підстави та умови виникнення у суб'єктів права власності; в) визначають обсяг повноважень власника з володіння, користування та розпорядження матеріальними благами; г) встановлюють підстави та умови припинення права власності на належні суб'єктові матеріальні блага; г) встановлюють правові засоби захисту (охорони) прав власника [70, с. 298]. Саме

в цьому розрізі й досліджуватимемо право власності релігійних організацій на майно культового призначення.

Відповідно до ч. 1 ст. 328 ЦК України право власності, в тому числі й релігійних організацій, на майно культового призначення набувається на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів.

Право власності релігійних організацій на майно культового призначення виникає за наявності певних юридичних фактів, які в цивілістиці поділяють на первинні та похідні. Поділ підстав набуття права власності науковці пропонують здійснювати за різними критеріями, і це є предметом наукової дискусії [55, с. 334; 70, с. 327; 77, с. 31]. Не вдаючись в наукову полеміку з цього питання, оскільки це виходить за межі предмета цього дослідження, слід зауважити, що автор дотримується позиції, за якою підстави для набуття релігійними організаціями права власності слід поділяти на первинні і похідні за критерієм погодженої волі. Такої самої думки дотримується і Н. С. Кузнєцова [70, с. 327].

Н. В. Безсмертна до первинних підстав набуття права власності, які виникають на річ уперше або незалежно від волі попередніх власників, відносить: новостворене майно, переробку речі, привласнення загальнодоступних дарів природи, безхазяйну річ, набуття права власності на рухому річ, від якої власник відмовився, знахідку, бездоглядну домашню тварину, скарб, набувальну давність, викуп пам'ятки історії та культури, реквізицію та конфіскацію [53, с. 430]. Слід зазначити, що викуп пам'ятки історії та культури, реквізиція та конфіскація можуть бути підставами набуття права власності лише для держави, а не для релігійних організацій, а тому ці підстави розглядатися в межах цього дослідження не будуть. Так само, оскільки загальнодоступні дари природи та бездоглядні домашні тварини не є і не можуть бути майном культового призначення, то вони також не розглядатимуться.

Майно культового призначення, окрім земельних ділянок, створюється людьми, а тому може бути новоствореним майном. Відповідно до ч. 1 ст. 331 ЦК України особа, яка виготовила (створила) річ зі своїх матеріалів на підставі договору, є власником цієї речі. Релігійні організації замовляють виготовлення

рухомих речей культового призначення переважно із своїх матеріалів, а тому, коли з'являється новий об'єкт, тоді вони стають власниками цього майна з моменту його передачі (ч. 1 ст. 334 ЦК України). У розглянутому випадку підставою набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення буде створення нового майна, а способом набуття – передання майна.

Згідно з ч. 2 ст. 331 ЦК України право власності на новостворене нерухоме майно (культові будівлі, споруди тощо) виникає з моменту завершення будівництва (створення майна), а якщо право власності на нерухоме майно підлягає державній реєстрації, то право власності релігійної організації на нерухоме майно культового призначення виникає з моменту державної реєстрації. Отже, в розглянутому випадку підставою набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення буде створення нового майна, а способом набуття – відповідна реєстрація права власності релігійної організації.

Як зазначає С. Романович, за необхідності особа може укласти договір щодо об'єкта незавершеного будівництва, право власності на який реєструється органом, що здійснює державну реєстрацію прав на нерухоме майно на підставі документів, які підтверджують право власності або користування земельною ділянкою для створення об'єкта нерухомого майна, проектно-кошторисної документації, а також документів, що містять опис об'єкта незавершеного будівництва [97, с. 90]. Дійсно, відповідно до ч. 4 ст. 331 ЦК України суд може визнати релігійну організацію власником недобудованого нерухомого майна культового призначення, якщо частка робіт, яка не виконана відповідно до проекту, є незначною. В цьому випадку недобудоване нерухоме майно культового призначення судом фактично прирівнюється до новоствореного майна, а тому набуття права власності релігійною організацією на недобудоване нерухоме майно культового призначення, на нашу думку, слід розглядати як окремий випадок набуття релігійною організацією права власності на новостворене майно культового призначення.

Як первинну підставу набуття права власності релігійної організації на майно культового призначення слід розглядати перероблення рухомої речі культового

призначення або ж специфікацію. Відповідно до ч. 1 ст. 332 ЦК України переробкою є використання однієї речі (матеріалу), в результаті чого створюється нова річ, тобто на відміну від попереднього випадку (створення нового майна) при специфікації як матеріал може бути використана уже існуюча рухома річ культового призначення. Крім того, законодавець в ст. 332 ЦК України не розглядає специфікацію як підставу для набуття права власності на нерухомі речі, а тому специфікацію можна розглядати як підставу для набуття права власності релігійних організацій лише на рухомі речі культового призначення, способом же набуття – передачі майна специфікатором.

Відповідно до ч. 1 ст. 335 ЦК України безхазяйна річ (майно) – це річ (майно), яка не має власника або власник якої невідомий. Як підкреслює І. Севрюкова, набуття права власності на нерухому безхазяйну річ (майно) характеризується особливим порядком передачі у комунальну власність [87, с. 77], тобто право власності на такі речі може набувати тільки територіальна громада, а не релігійна організація. Стаття 335 ЦК України не конкретизує, хто може набувати право власності на безхазяйну річ, в тому числі й культового призначення, але можна припустити, що цим суб'єктом буде знову ж таки територіальна громада.

Згідно зі ст. 336 ЦК України особа, яка заволоділа рухомою річчю, від якої власник відмовився, набуває права власності на цю річ з моменту заволодіння нею. Слід зазначити, що рухомі речі, в тому числі й культового призначення, можуть власниками тривалий час не використовуватись, вони їм перестали бути потрібними. Законодавець не тільки не забороняє власнику, в тому числі й релігійній організації, відмовлятись від володіння річчю, а й визнає як одну із підстав припинення права власності (п. 2 ч. 1 ст. 346 ЦК). В той же час іншій релігійній організації зазначена рухома річ культового призначення може стати в нагоді і вона може набути право власності на цю річ, заволодівши нею. В цьому випадку підставою набуття релігійною організацією рухомого майна культового призначення слід вважати відмову попереднього власника від права власності на зазначену річ, а як спосіб набуття слід розглядати заволодіння.

На нашу думку, набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення як на знахідку можливе хіба що теоретично, оскільки власник цієї загубленої рухомої речі культового призначення, якщо це мало місце у приміщенні, яким володіє релігійна організація, одразу ж звернеться до релігійної організації з вимогою повернути йому річ. Та й на практиці, зазвичай, не викликає великих труднощів встановити власника такої втраченої речі. Якщо ж рухома річ культового призначення знайдена, наприклад у полі, то особою, яка знайшла цю річ, виступатиме фізична особа, а не релігійна організація, остання ж не матиме підстав для набуття права власності на цю знахідку. Отже, з теоретичної точки зору знахідку рухомого майна культового призначення можна розглядати як підставу для набуття права власності релігійної організації, способом же набуття буде залишення речі у себе після виконання передбачених законодавством процедур набуття.

Згідно з ч. 1 ст. 343 ЦК України скарбом є закопані у землі чи приховані іншим способом гроші, валютні цінності, інші цінні речі, власник яких невідомий або за законом втратив на них право власності. Теоретично речі культового призначення, виготовлені із дорогоцінних металів, можуть бути скарбом. Як зазначає Н. В. Безсмерна, право власності на скарб набуває особа, яка його виявила. У тих випадках, коли скарб було виявлено у майні, що належить на праві власності іншій особі (наприклад, таким майном може бути земельна ділянка, будівля тощо), право власності на скарб виникає у двох осіб – в особи, якій належить майно, в якому скарб було приховано, та в особи, яка виявила скарб [53, с. 443]. Враховуючи, що релігійна організація бути особою, яка виявила скарб, не може, оскільки це може бути лише виключно фізична особа, то набувати право власності на речі культового призначення, що є скарбом, релігійна організація може лише як власник майна, в якому цей скарб було приховано. При цьому слід враховувати, що оскільки релігійні організації, як це вказувалось вище, не можуть набувати права власності на землю, в разі знайдення на земельній ділянці, що перебуває у користуванні релігійної організації, скарбу відповідна релігійна організація не набудатиме на нього права власності. Згідно з ч. 4 ст. 343 ЦК

України у разі виявлення скарбу, що є пам'яткою історії та культури, право власності на нього набуває держава. З огляду на наведені вище положення законодавства набуття права власності релігійної організації на скарб стає надто теоретичним.

Набувальна давність як підстава набуття права власності відома ще з часів Стародавнього Риму, проте у вітчизняному законодавстві вона знайшла своє закріплення лише з прийняттям чинного ЦК України (ст. 344). Як зазначає Ю. Носік, набувальна давність є однією з первинних підстав набуття права власності. Це строк, зі спливом якого фізична або юридична особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжувала відкрито, безперервно володіти ним, набуває право власності на таке майно [87, с. 134]. Отже, при дотриманні зазначених умов релігійні організації можуть набувати право власності на майно культового призначення й на такій підставі як набувальна давність.

Проте, на нашу думку, цю підставу набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення нині доцільно розглядати хіба що стосовно рухомого майна культового призначення, оскільки в Україні реально поки що відсутні умови для набуття права власності релігійними організаціями на нерухоме майно культового призначення на цій підставі. Земельні ділянки для обслуговування культової будівлі надаються релігійним організаціями державою або територіальною громадою в постійне користування або за договором оренди. У разі закінчення строку договору оренди землі укладається новий договір. Значною мірою це стосується й іншого нерухомого майна культового призначення, перш за все культових будівель, переважна більшість яких мають статус пам'яток історії та культури.

В. П. Маковій зазначає, що об'єктом давнісного володіння може бути будь-яке майно, яке не виключене чи не обмежене в цивільному обороті. Речі, визначені родовими ознаками, не можуть бути об'єктом давнісного володіння [98, с. 15]. Отже, на думку цього автора, набуватись за давністю можуть лише індивідуально визначені речі, які обертаються вільно. Слід зазначити, що законодавець не

обмежує дію набувальної давності лише індивідуально визначеними речами, оскільки тоді значна кількість речей, визначених родовими ознаками, які перебувають у фізичних і юридичних осіб без правостановлюючих документів, не мали б у цьому випадку перспектив стати власністю на підставі закону. В той же час слід врахувати, що рухомі речі культового призначення (наприклад, ікони, хрести, чаші тощо) є переважно індивідуально визначеними речами, а тому вони можуть набуватись за набувальною давністю релігійними організаціями.

Н. В. Безсмертна підкреслює, що для набуття майна за набувальною давністю володіння мусить бути відкритим, очевидним для всіх третіх осіб, які повинні мати можливість спостерігати за ним, але це не означає, що володільць зобов'язаний спеціально інформувати оточення про своє володіння річчю [53, с. 445]. На нашу думку, все ж таки доцільно покласти на володільця рухомого майна культового призначення обов'язок публічно інформувати оточення про своє володіння зазначеною річчю (наприклад, публікація оголошення в газеті, розміщення інформації в мережі Інтернет тощо), оскільки справжній власник може не знати про місце перебування втраченого поза його волею рухомого майна культового призначення і весь цей час безрезультатно розшукувати зазначене майно. Тим більше, що і набувається рухоме майно у власність не за рішенням суду, а за спрощеною процедурою. В цілому набувальну давність слід розглядати як підставу набуття релігійною організацією права власності на майно культового призначення, як спосіб набуття права власності на рухоме майно культового призначення слід розглядати залишення речі у себе після виконання передбачених законодавством процедур набуття.

Слід зазначити, що законодавець як підставу набуття права власності розглядає й приватизацію державного та комунального майна (ст. 345 ЦК України). Проте її слід розглядати як похідну підставу набуття права власності, оскільки право власності на річ у нового власника виникає з волі попереднього власника. Приватизацію як спеціальну похідну підставу набуття права власності розглядають і вітчизняні цивілісти [99, с. 14; 100, с. 167]. Оскільки приватизація є видом цивільного правочину, то саме правочин, в даному випадку договір про

приватизацію майна, а не саму приватизацію слід розглядати як похідну підставу набуття права власності. Взагалі як похідні підстави набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення слід розглядати цивільні правочини (договори купівлі-продажу, дарування тощо), а також спадкування за заповітом. Способом набуття буде передача для рухомих речей культового призначення та реєстрація – для нерухомих речей культового призначення.

Як зазначає В. О. Гончаренко, до об'єктів державної власності, що підлягають приватизації, належать: майно підприємств, цехів, виробництв, діляниць, інших підрозділів, які є єдиними (цілісними) майновими комплексами, якщо в разі їх виділення у самостійні підприємства не порушується технологічна єдність виробництва з основної спеціалізації підприємств, із структури якого вони виділяються; об'єкти незавершеного будівництва та законсервовані об'єкти; акції (частки, паї), що належать державі у майні господарських товариств та інших об'єднань [55, с. 347]. На нашу думку, правочин (договір) з приватизації майна не слід розглядати як підставу набуття релігійними організаціями права власності на майно культового призначення, оскільки майно культового призначення не віднесено до об'єктів, що підлягають приватизації.

Слід зазначити, що в Україні триває процес безоплатної передачі (повернення) державою майна релігійним організаціям, яке, свого часу, було націоналізоване радянською владою у релігійних утворень. Відповідно, виникає потреба в теоретичному обґрунтуванні з позиції цивілістичної науки як цього процесу взагалі, так і підстав набуття речових прав релігійними організаціям, перш за все права власності, на об'єкти, які безоплатно передаються державою релігійним організаціям. При цьому варто, насамперед, визначитись зі змістом та співвідношенням основних термінів, якими є «реституція», «повернення майна» та «передача державою майна релігійним організаціям», які використовуються законодавцем у нормах, що регулюють безоплатну передачу майна релігійним організаціям та широко вживаються науковцями і практичними працівниками.

Серед вказаних вище термінів найбільш вживаним є термін «реституція». При цьому варто розуміти, що термін реституція, який застосовується в контексті безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям, не є тотожним загальному поняттю реституції в науці цивільного права. Так, С. М. Іванова, досліджуючи правову природу реституції, зазначає, що відносини, які опосередковують повернення кожною зі сторін усього отриманого за недійсним правочином, прийнято позначати терміном «реституція». Визнання правочину недійсним може бути підставою для пред'явлення реституційного, віндикаційного, кондикційного чи деліктного позовів. Реституція являє собою самостійний спосіб захисту порушених прав та специфічним наслідком недійсності правочину [101, с. 338–340]. Реституція – відновлення юридичного стану, який існував до вчинення правочину, визнаного недійсним судом (оспорюваний правочин), або який є недійсним відповідно до закону (нікчемний правочин) [87, с. 731]. Отже, реституція є одним із наслідків недійсності правочину, однак націоналізація майна релігійних організацій за радянських часів правочином не являється.

Тому в спеціальній літературі, присвяченій правовим проблемам діяльності релігійних організацій, в тому числі передачі державою майна релігійним організаціям, висловлюється інша думка на реституцію. Так, на думку В. В. Опанасюка, реституція – це відновлення у праві власності колишнього власника майна та повернення колишньому власнику (церкві) незаконно відчуженого майна [102, с. 73].

Термін «реституція», на нашу думку, не відображає дійсну суть безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям. Як вказують Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко, досі немає однотайності щодо змісту понять «реституція» і «повернення», при цьому обидва терміни вживаються часто як синоніми в міжнародних угодах, судових рішеннях, науковій літературі [103, с. 24].

Архієпископ Білоцерківський і Богуславський, керуючий справами Української православної церкви Митрофан (Юрчук), зазначає, що під час

подання Україною заявки на вступ до Ради Європи вона взяла на себе, зокрема, зобов'язання «в найкоротші терміни повернути власність релігійним організаціям», незалежно від того, де і в кого в даний момент це майно перебуває. При цьому вказаний церковний діяч вважає, що порядок та терміни повернення церковного майна мають бути передбачені у спеціальному законі [104, с. 31].

Парламентська Асамблея Ради Європи у своїй рекомендації від 24.04.2002 р. № 556 (2002), присвяченій питанням захисту власності релігійних громад на пострадянському просторі, звернула увагу пострадянських країн на необхідність гарантувати релігійним організаціям, власність яких була націоналізована в минулому, реституцію цієї власності в належні строки або, якщо не неможливо, справедливу компенсацію. Крім того, вказується, що державам необхідно стежити за тим, щоб націоналізована церковна власність не приватизувалась [102, с. 73].

На нашу думку, повернення (в широкому розумінні) державою релігійним організаціям – законним власникам майна культового призначення слід розглядати не стільки як юридичний обов'язок, скільки як односторонній акт доброї волі Української держави в процесі розбудови громадянського суспільства. Ця проблема перебуває у площині того, яке саме майно і яким саме релігійним організаціям має намір повернути (передати) Україна, а тому її не слід зводити до проблеми відповідальності України як правонаступниці СРСР за дії радянської влади. Отже, сучасні процеси передачі Українською державою майна релігійним організаціям, на нашу думку, не варто позначати терміном «реституція».

Слід нагадати, що проблема передачі (повернення) майна релігійним організаціям державою виникла тому, що свого часу радянською державою таке майно було вилучено (націоналізовано) у релігійних громад на підставі декретів робітничо-селянського уряду УСРР. При цьому храми та предмети релігійних обрядів і богослужінь перейшли у відання та на облік місцевих рад депутатів трудящих районного та міського рівнів, і за їх постановами могли передаватися у користування релігійним товариствам (громадам). Майно греко-католицької церкви, як зазначає О. В. Дзера, націоналізувалося у державну власність відповідно до рішення Собору греко-католицької церкви, який відбувся у

м. Львові у березні 1946 року [30, с. 221] і відповідно до якого греко-католицька церква в Україні на той час офіційно припинила своє існування, а її майно перейшло у державну власність навіть не на підставі декрету про націоналізацію, а в результаті самоліквідації цієї церкви.

Не будемо детально розглядати питання про обґрунтованість та відповідність закону і праву рішень радянської держави щодо націоналізації церковного майна, проте підкреслимо, і це є важливо в контексті цього дослідження, що, як видно з назв відповідних декретів, радянська влада вважала набуття державою права власності на майно релігійних організацій націоналізацією, а тому доцільно коротко зупинитись на науковому трактуванні цього поняття. З юридичної точки зору, як зазначає О. В. Дзера, передбачені в декретах заходи являють собою примусове безоплатне вилучення приватної власності і передачу її у державну власність [29, с. 18]. Є. О. Харитонов розуміє під націоналізацією безоплатне звернення у власність держави майна, що належить фізичним та юридичним особам [105, с. 129]. В. М. Коссає розглядає націоналізацію як один із видів експропріації, як підставу для набуття державою власності та вважає, що вона може бути платною і безоплатною [22, с. 349]. Приблизно таку саму позицію займає і Ю. В. Носік [87, с. 311]. На думку О. Харченко, націоналізація – це відчуження майна у приватних власників на користь держави з метою суспільних інтересів, що здійснюється на підставі спеціального законодавчого акта [106, с. 20].

На нашу думку, націоналізацію майна релігійних організацій в Україні не слід розглядати як підставу для реституції майна в класичному цивілістичному розумінні, хоча у вітчизняному релігійному середовищі досить поширена думка про необхідність застосування саме механізму реституції для передачі (повернення) державою релігійним організаціям майна культового призначення та іншого майна. Така позиція деяких сучасних керівників релігійних організацій свідчить про те, що вони не розуміють юридичної природи поняття реституції та прагнуть видати бажане за дійсне. З цього приводу М. О. Шахов зазначив, що є неприйнятними вимоги сучасних керівників релігійних організацій щодо

компенсацій за не ними пережиті утиски [107, с. 29]. Така думка, вважаємо, є цілком слушною та заслуговує на підтримку, а тому застосування реституції (як правового наслідку недійсності правочину) до правовідносин держави з релігійними організаціями є безпідставним [108, с. 51–56].

Слід розмежувати і поняття «повернення» та «передача» державою майна культового призначення релігійним організаціям. Оскільки повертати майно можна лише тим суб'єктам, у яких воно було вилучено, або їх правонаступникам, то релігійні організації, які претендують на повернення їм державою майна культового призначення, повинні довести, що саме в них, а не в іншій релігійній організації, зазначене майно було націоналізоване радянською державою. правонаступники повинні довести, що саме вони є правонаступниками тієї релігійної організації, у якій було націоналізоване майно. При передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям останні звільняються від доведення зазначених фактів.

На думку В. В. Опанасюка, під поверненням культових будівель і майна слід розуміти повернення зазначених будівель і майна у власність релігійних організацій того самого конфесійного напрямку, в якому воно було примусово вилучене [102, с. 73–74]. Проте цей автор залишив поза увагою те, що тільки в православ'ї як в конфесійному напрямі на теренах України існують Українська православна церква (надалі – УПЦ) та Українська православна церква Київського патріархату (надалі – УПЦ-КП), між якими постійно точаться суперечки з приводу володіння та користування майном культового призначення. Тому запропонований вищевказаним автором підхід до вирішення проблеми повернення майна релігійним організаціям не можна вважати вдалим, оскільки він призведе не до вирішення проблеми, а лише до виникнення нових внутрішньоконфесійних майнових спорів.

Оскільки законодавство України передбачає повернення тільки культових будівель і майна, це, на думку В. В. Опанасюка, «суттєво відрізняє реституцію за західними стандартами від квазіреституції в Україні» [102, с. 90]. З огляду на це зазначений автор прагне поширити процес повернення державою церковного майна не лише на майно культового призначення, а й на інше майно. З цього

приводу слід зазначити, що хоч між розумінням реституції в Україні та в країнах західної Європи існують певні розбіжності, проте, як уже було доведено, процесу повернення державою майна культового призначення релігійним організаціям не можна надавати реституційного характеру.

Варто звернути увагу на те, що кожна з країн постсоціалістичного простору виробила свою особливу стратегію передачі (повернення) релігійним організаціям майна, яка формувалась під впливом багатьох чинників. В першу чергу, на це впливав такий чинник як порядок і обсяг вилучення державою церковного майна. Так, у Республіці Польща, в якій фактично не було значних гонінь за віру, націоналізація майна римо-католицької церкви не відбувалась, проте держава вилучала майно інших церков, яке переважно передавалось римо-католикам. Особлива ситуація склалася в Чеській Республіці, оскільки за часів прорадянського режиму католицькі храми, на відміну від культових споруд інших деномінацій, державою не вилучались. На той час вони вже належали державі, адже за часів Габсбургів римо-католицька церква була державною і в подальшому відповідне майно між релігійними організаціями і державою не розподіляли. Зважаючи на такі особливості процесу передачі (повернення) постсоціалістичними країнами вилученого церковного майна, запозичення Україною цього досвіду може бути лише частковим з огляду на зовсім іншу ситуацію з націоналізацією майна релігійних організацій в Україні.

Другим чинником, що впливає на формування державної стратегії передачі (повернення) майна релігійним організаціям, є можливість тієї чи іншої країни здійснити повернення релігійним організаціям вилученого в них майна, оскільки частини зазначеного майна наразі вже не існує, частина – передана у власність іншим особам тощо. Третім чинником можна вважати традиції та ставлення відповідного суспільства до вибору способу вирішення зазначеної проблеми.

Зважаючи на викладене вище, саме Українська держава в особі уповноважених державних органів має визначати стратегію передачі (повернення) майна релігійним організаціям. При цьому, на нашу думку, слід виходити з матеріальних і фінансових можливостей країни, з огляду на що необхідно

вирішити такі практичні питання: 1) повертати (передавати) релігійним організаціям все майно, вилучене свого часу радянською державою, чи лише майно культового призначення; 2) надавати чи не надавати компенсацію за знищене майно; 3) повертати майно з певними умовами чи без будь-яких умов щодо його використання тощо [109, с. 293–295].

З цього приводу варто звернутись до досвіду інших країн пострадянського простору. Так, в Республіці Угорщина поверненню підлягає нерухоме майно, необхідне для використання в таких цілях: а) релігійного життя (богослужінь, проведення конференцій, церковної адміністрації, житлових приміщень для працівників церкви, навчання священиків і т. д.); б) здійснення діяльності релігійних орденів, діоцезій; в) навчання, освіти; г) в соціальних цілях та охорони здоров'я, захисту прав дітей та молоді; г) в культурних цілях (музеїв і т. д.). Отже, в Республіці Угорщина повертається не все майно, а лише те, яке необхідне релігійній організації для здійснення нею статутної діяльності. Це стосується як культового, так і супутнього майна, а також земельних ділянок.

У Латвійській Республіці релігійним організаціям поверталось, зокрема, таке майно: культові споруди, адміністративні, житлові, господарські та інші будівлі, земля, у тому числі зайнята лісами та водоймами, предмети релігійного ритуалу та інше майно релігійних організацій за винятком вкладів [110, с. 104]. Отже, латвійська стратегія повернення релігійного майна має значні відмінності від відповідної угорської стратегії. Литовська Республіка повертає релігійним організаціям все нерухоме майно за винятком землі, внутрішніх вод, лісів та парків, а також майна, визнаного виключною власністю держави.

Керівництво Чеської Республіки вважало неможливим відшкодувати всі понесені церквою в 1948–1989 роках збитки, оскільки тоді постраждали не тільки релігійні організації. Саме тому в Чеській Республіці вирішили розв'язати цю проблему за принципом нульового варіанту. Залишивши за собою право власності, а отже, і правомочність розпоряджатися майном, держава передала у користування або продала за досить символічну плату релігійним громадам культові споруди та церковне майно, яке можна було передати [111]. Республіка

Хорватія взяла на себе зобов'язання повернути майно, відібране за час правління югославського комуністичного уряду. Якщо ж повернути майно з певних причин неможливо, то необхідно підібрати відповідну заміну або ж виплатити відшкодування, надавши переваги римо-католицькій церкві. Проте через відсутність достатнього фінансування взяті зобов'язання не виконуються належним чином. Такий спосіб вирішення проблеми, точніше декларування вирішення, не може бути прийнятним для України.

На нашу думку, релігійним організаціям слід повертати (передавати) у власність культову будівлю (храм) з необхідною для її обслуговування ділянкою землі, розглядаючи це все майно як єдиний культовий комплекс. При цьому разом із культовою будівлею варто передавати релігійній організації й рухоме майно культового призначення, адже, зазвичай, таке рухоме майно для віруючих асоціюється саме з відповідною будівлею, в якій воно знаходиться.

У пошуках відповіді на питання, кому саме слід передавати (повертати) майно культового призначення, звернемось до досвіду інших країн. В Республіці Угорщина нерухоме майно повертається колишньому єдиному власнику – церкві, в якій воно було вилучене за роки комуністичного правління.

У Латвійській Республіці повертати незаконно відчужені у них об'єкти мають право колишні власники або їх правонаступники. При цьому колишніми власниками визнаються релігійні організації, які були в 1940 р. зареєстрованими у відповідному реєстрі Латвії та не припиняли своєї релігійної діяльності, а з відновленням незалежності поновили свій статус юридичної особи, що підтверджено довідкою органу реєстрації.

Якщо ж релігійної організації більше не існує, то правонаступником її майна може бути відповідний релігійний центр у Латвійській Республіці, проте її правонаступниками можуть бути й інші релігійні організації, якщо вони припинили свою діяльність після 1940 року та поновились як юридичні особи, при цьому належать до тієї самої конфесії, до якої належала колишня релігійна організація, якщо сформульовані в її статуті (конституції, положенні) цілі,

завдання та основне вчення такі самі, як і в колишньої релігійної організації. правонаступництво констатує суд [110, с. 105].

У Литовській Республіці право на повернення нерухомого майна мають релігійні громади, які діяли в Литві до 21 липня 1940 року і майно яких було відчужене державою. Спир щодо правонаступництва вирішується у суді.

Отже, у вказаних країнах йдеться про повернення нерухомого майна колишнім власникам – релігійним організаціям, у яких це майно було незаконно вилучене державою в часи правління комуністичних режимів без будь-якої компенсації.

Слід зазначити, що в сучасних умовах, в переважній більшості випадків, визначити в Україні правонаступника тієї релігійної громади, у якої майно було націоналізоване радянською державою, є дуже складним процесом, а тому, на нашу думку, коло релігійних організацій – претендентів на повернення майна культового призначення доцільно обмежити колишніми власниками та релігійними організаціями, які довели своє правонаступництво в суді (наприклад, правонаступництво виникло в результаті реорганізації колишнього власника за часів незалежності). Не можна виключати випадків, коли релігійна громада, у якої було свого часу націоналізоване майно, не припиняла своєї діяльності та була зареєстрована в часи незалежності як юридична особа. Цю релігійну організацію слід розглядати як колишнього власника, такі релігійні організації можуть розраховувати на те, що саме їм держава поверне майно культового призначення. І тільки в такому випадку матиме місце повернення майна релігійним організаціями. В інших випадках безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям слід вести мову не про повернення такого майна, а про його безоплатну передачу на досить специфічних правових основах, визначених спеціальним законодавством.

Процес безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям за своєю правовою природою можна розглядати як дарування, що має певні особливості. Такими особливостями, перш за все, слід вважати: 1) наперед невизначене коло релігійних організацій – претендентів на «подарунок від держави»; 2) спеціальні умови набуття майна, встановлені

державою; 3) умови цільового використання майна, яке передається. Як зазначає С. Я. Фурса, пожертва – специфічний вид дарування, який відрізняється за своїм змістом від звичайного договору дарування лише тим, що річ має використовуватися за призначенням [87, с. 619]. На нашу думку, майно культового призначення, що передається державою релігійним організаціям, слід розглядати саме як пожертву. Тоді набувати це майно релігійні організації зможуть на підставі адміністративного акта – рішення уповноваженого державного органу або органу місцевого самоврядування. Деталізація умов набуття релігійною організацією майна культового призначення матиме місце уже в договорі пожертви між нею та державою, керуючись при цьому положеннями ЦК України, зокрема статтями 729 та 730 (про пожертву), та відповідним рішенням уповноваженого державного органу або органу місцевого самоврядування. Слід зауважити, що подібна практика має місце при наданні в оренду земельної ділянки, коли договір оренди землі укладається на підставі відповідного адміністративного акта державного органу або органу місцевого самоврядування. Пропонується при цьому доповнити ст. 729 ЦК частиною 4 такого змісту: «Пожертвувачем можуть бути встановлені додаткові спеціальні вимоги до особи, яка звертається за добровільними пожертвуваннями, а також умови набуття пожертви».

Крім того, як свідчить практика передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям, напрацьована за роки незалежності України, зазначене майно передається, як правило, тій релігійній організації в населеному пункті, де розміщена культова споруда, яка має таку саму конфесійну належність як і та релігійна громада, у якої це майно було націоналізоване радянською державою. Тому пропонуємо розглядати процедуру передачі (повернення) державою культового майна релігійним організаціям як безоплатну передачу державою майна релігійним організаціям, але з наданням переважного права на отримання такого майна тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність релігійними громадами, у яких це майно було вилучено. На жаль, таке правило

відсутнє у чинному законодавстві, проте, на нашу думку, його потрібно легалізувати, що дасть змогу уникнути багатьох міжконфесійних суперечок щодо культового майна.

Згідно зі ст. 328 ЦК України право власності набувається на підставах, не заборонених законом. Ця загальна норма цілком стосується й релігійних організацій. Безоплатна передача державою майна релігійним організаціям з наданням переважного права законом не заборонена. Більше того, згідно з ч. 3 ст. 18 Закону про свободу совісті релігійні організації мають право власності на майно, передане (пожертвуване) їм державою, а відповідно до ч. 5 цієї ж статті – релігійні організації мають право звертатися за добровільними пожертвуваннями і одержувати їх. Відтак, саме адміністративний акт – рішення відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування слід розглядати як похідну підставу набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення.

В. Новикова пропонує всі безоплатні договори умовно поділити на дві групи: першу становлять безоплатні договори, що є самостійними договірними типами (дарування, безоплатне користування); до другої входять безоплатні договори, які не виділено законодавцем як самостійні типи договорів [112, с. 30]. Відповідно, договір про безоплатну передачу державою майна релігійним організаціям слід розглядати як різновид договору пожертви та договір з першої групи договорів.

Щодо поняття «переважне право», то воно використане законодавцем, зокрема у ч. 6 ст. 17 Закону про свободу совісті, де зазначено, що релігійні організації мають переважне право на передачу їм у користування культових будівель із земельною ділянкою, необхідною для їх обслуговування. Досліджувалось ґрунтовно зазначене поняття і науковцями [113, с. 8–34; 114, с. 4–10], а тому слід зосередити увагу лише на окремих аспектах. Слід погодитись з позицією В. І. Крата, що переважне право слід розглядати як суб'єктивне цивільне право, яке надає його носієві можливість пріоритетно перед іншими особами набувати інше або здійснити існуюче суб'єктивне право. За юридичною природою переважне право є організаційним правом, завдяки якому створюється передумова для набуття його носієм суб'єктивних цивільних прав [114, с. 4–5].

На нашу думку, зазначене організаційне право слід надавати при безоплатній

передачі державою майна культового призначення тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність, проте не визнані правонаступниками тієї релігійної громади, у якої було націоналізоване майно, що передається безоплатно державою. Під наданням переважного права релігійній організації у нашому випадку слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією права на безоплатне, першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося. Щодо передачі інших цінностей, то в такій передачі держава може й відмовити. Оскільки виникнення переважних прав може мати місце у правовідносинах з безоплатної передачі державою майна релігійним організаціям, то не можна погодитись із висновком про те, що виключається можливість виникнення переважних прав у безоплатних договорах [113, с. 5].

Релігійна організація, яка отримала від держави зазначене переважне право, може від нього відмовитись, але не може передавати це право іншій релігійній організації чи іншій особі, оскільки воно не є самостійним об'єктом цивільного обороту та тісно пов'язане з його носієм. Водночас, уже надане державою конкретній релігійній організації переважне право на безоплатну передачу майна культового призначення отримує правовий захист. Слушною є думка В. І. Крата про те, що поряд із приватним має істотне значення також публічний захист переважних прав [114, с. 6]. На нашу думку, держава не має права відбирати надане нею релігійній організації переважне право на безоплатне отримання майна культового призначення, окрім випадку, коли протягом встановленого державою строку релігійна організація не реалізувала відповідне переважне право. Стимулювати державу до утримання від порушення переважного права релігійної організації могли б публікації у друкованих засобах інформації про надання конкретним релігійним організаціям переважного права на безоплатне отримання від держави майна культового призначення та про факти порушення зазначеного права.

Пропонуємо розрізняти в межах однієї конфесійної належності релігійні організації (громади), які існували до націоналізації їх культового майна і не припинили своє існування до теперішнього часу, а також релігійні організації,

створені після націоналізації відповідного майна або не були власниками відповідного майна. Перші релігійні організації мають право саме на повернення майна, а тому їх обґрунтовані заяви щодо передачі (повернення) майна культового призначення повинні бути задоволені в першу чергу. Релігійним організаціям другого виду право на отримання майна культового призначення повинно надаватися лише за відсутності релігійних організацій першого виду. За відсутності релігійних організацій першого і другого видів відповідне культове майно може бути передане будь-якій іншій релігійній організації, яка звернеться до уповноваженого державного органу із відповідною заявою. Зазначене слід розглядати як спеціальні умови набуття пожертви релігійними організаціями на майно культового призначення від держави, що певною мірою можна розглядати як повернення державою майна культового призначення церкві, проте не з юридичної, а з соціальної чи етично-моральної точки зору.

Отже, необхідно розрізнити поняття «повернення майна» та «передача державою майна релігійним організаціям», в тому числі сприяння релігійним організаціям у забезпеченні прав громадян на свободу совісті шляхом передачі об'єктів нерухомості у власність, користування і володіння. Перший цивільно-правовий шлях має передбачати відповідне звернення та доведення релігійною організацією, що саме їй слід повернути майно культового призначення, яке було націоналізоване і збереглося в натурі. Другий шлях можна розцінювати як сприяння, або ж передачу, оскільки він передбачає надання майна, в тому числі земельних ділянок, будь-якій зареєстрованій в Україні релігійній організації, але з урахуванням певних обставин, зокрема певної конфесійної належності.

Певний доробок у питанні класифікації підстав набуття релігійними організаціями права власності на майно здійснила В. Ф. Піддубна, яка поділяє підстави набуття права власності релігійними організаціями на традиційні та специфічні. До останніх вказана авторка відносить, зокрема, безоплатне повернення державою майна релігійним організаціям [5, с. 14]. Отже, безоплатне повернення державою майна культового призначення релігійним організаціям слід розглядати як похідну та специфічну підставу набуття права власності релігійними організаціями.

Серед традиційних підстав набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення слід виділити такі первинні підстави: 1) створення нового майна культового призначення; 2) специфікація; 3) відмова попереднього власника від права власності на майно культового призначення; 4) набувальна давність; 5) знахідка та скарб рухомого майна культового призначення, але лише з теоретичної точки зору. Як традиційні похідні підстави набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення слід розглядати цивільні правочини, а також спадкування за заповітом.

Слід виділити також такі способи набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення: 1) заволодіння (у випадку відмови попереднього власника від права власності на річ); 2) залишення речі у себе після виконання передбачених законодавством процедур набуття (знахідка, скарб, набувальна давність щодо рухомого майна); 3) передача майна культового призначення (при створенні нового рухомого майна, специфікації, рухомого майна за цивільними правочинами та при спадкуванні за заповітом); 4) державна реєстрація (при створенні нового нерухомого майна, набувальна давність щодо нерухомого майна, при набутті нерухомого майна за цивільними правочинами та при спадкуванні за заповітом).

Вищевказані підстави і способи набуття права власності релігійними організаціями не містять жодних особливостей і достатньо розроблені в науці цивільного права. З огляду на це давати їм характеристику в цій праці, що носить спеціальний характер, немає потреби.

Згідно з ч. 8 ст. 319 ЦК України особливості здійснення права власності на національні, культурні та історичні цінності встановлюються законом. Оскільки у власності релігійних організацій також можуть бути зазначені цінності, то існують й особливості здійснення права власності релігійних організацій, проте ці особливості стосуються не лише релігійних організацій, а будь-якого власника зазначеного майна.

Здійснювати право власності на майно культового призначення релігійна організація має як юридична особа, при цьому зазначене майно є приватною власністю релігійної організації, а не її членів. Дисертант підтримує позицію про критику колективної власності, висловлену Я. М. Шевченко [94, с. 4–5] та Н. С. Кузнецовою [30, с. 192], оскільки, дійсно, наявність подвійного власника на одне й те саме майно є неприйнятним. Автор підтримує також позицію, що приватну та суспільну власність не слід протиставляти [115, с. 26], оскільки майно культового призначення, яке перебуває у державній або комунальній власності, може бути передане релігійним організаціям і стати приватною власністю, і навпаки, викуплена відповідно до ст. 352 ЦК України пам'ятка історії та культури, яка може бути і майном культового призначення, переходить у власність держави. При цьому дисертант не підтримує пропозицію О. С. Харченко про продаж з публічних торгів уповноваженими державними органами пам'яток історії та культури [116, с. 4].

Серед підстав припинення права власності в ст. 346 ЦК України законодавець виділяє, зокрема, такі: 1) відчуження власником свого майна; 2) відмова власника від права власності; 3) припинення права власності на майно, яке за законом не може належати цій особі; 4) знищення майна; 5) викуп пам'яток історії та культури; 6) викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю; 7) викуп нерухомого майна у зв'язку з викупом з метою суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене; 8) звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника; 9) реквізиція; 10) конфіскація; 11) припинення юридичної особи чи смерті власника. Цей перелік підстав не є вичерпним. Проте для припинення права власності релігійної організації на майно культового призначення не може бути застосована така підстава як звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника, оскільки згідно з ч. 3 ст. 20 Закону про свободу совісті на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям не може бути звернено стягнення за претензіями кредиторів. В даний час не може розглядатись як підстава припинення права власності релігійних організацій і викуп земельної ділянки у зв'язку із суспільною необхідністю, оскільки релігійні

організації не мають права власності на земельні ділянки культового призначення. Інші ж наведені підстави можуть бути підставами припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення.

Під припиненням права власності О. С. Харченко пропонує розуміти абсолютну й безповоротну втрату правового зв'язку між власником і належною йому на праві власності річчю внаслідок дії чи настання різноманітних юридичних фактів [116, с. 4]. Це положення може бути, на нашу думку, застосоване і до припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення. Підставами припинення права власності релігійних організацій на майно культового призначення є юридичні факти, з якими закон пов'язує припинення права власності. Підстави припинення права власності релігійних організацій, як і підстави набуття, слід поділяти за критерієм волі власника. Цю позицію підтримують й інші науковці [55, с. 348; 117, с. 70]. При цьому Ю. Ю. Акіменко та О. І. Сафончик всі підстави припинення права власності справедливо поділяють на: 1) добровільне припинення права власності за волею власника; 2) втрата права власності з незалежних від власника причин; 3) примусове позбавлення права власності поза волею власника, але на підставах і в порядку, встановленому законом [55, с. 348].

До підстав добровільного припинення права власності на майно культового призначення за волею релігійної організації слід віднести відчуження власником свого майна та відмову власника від права власності. Релігійні організації мають право відчужувати належне їм майно, проте нерухоме майно виключно культового призначення як об'єкт, що є обмежено оборотоздатним, може бути відчужений тільки релігійним організаціям, державі або територіальним громадам. Відповідно до ч. 3 ст. 347 ЦК України право власності релігійної організації на нерухоме майно та рухоме майно культового призначення, яке є об'єктом культурної спадщини, припиняється з моменту внесення за заявою релігійної організації відповідного запису до державного реєстру.

До підстав втрати права власності з незалежних від власника причин слід віднести припинення права власності особи на майно, яке не може їй належати, та

припинення права власності внаслідок знищення майна. Якщо майно культового призначення, що належить релігійній організації, знищено з вини інших осіб, то релігійна організація має право на відшкодування вартості зазначеного майна, саме ж право власності на майно культового призначення у релігійної організації припиняється відповідно до ч. 1 ст. 349 ЦК України. Якщо особа на підставах, не заборонених законом, набула право власності на майно, яке за законом, що був прийнятий пізніше, не може їй належати, – це майно має бути відчужене власником протягом строку, встановленого законом [118, с. 27]. При цьому під таким майном, на думку цього ж автора, слід розуміти майно, яке перебуває в обмеженому обороті, чи про належність майна до певного кола суб'єктів, права яких на конкретний вид майна обмежені [116, с. 10]. Якщо те чи інше майно не може згідно з законом належати релігійним організаціям, то вони повинні зазначене майно відчужити у встановлений термін, але зазначене положення не слід поширювати на такий об'єкт права власності релігійних організацій як майно культового призначення.

Інші підстави припинення права власності релігійної організації на майно культового призначення, передбачені ст. 346 ЦК України, слід віднести до підстав примусового позбавлення права власності поза волею власника, але на підставах і в порядку, встановленому законом. Позбавленням права приватної власності пропонується вважати його припинення всупереч волі власника на підставах і в порядку визначених законодавством [119, с. 6]. В контексті цієї праці, на нашу думку, особливої уваги заслуговує така підстава припинення права власності як ліквідація релігійної організації. Конфіскація майна є мірою юридичної відповідальності за скоєне правопорушення.

На думку О. М. Скоропис, основною ознакою ліквідації є те, що її результатом є припинення юридичної особи без правонаступництва. Кошти та інше майно об'єднань громадян, у тому числі й тих, що ліквідуються, не можуть перерозподілятися між їх членами та використовуватись для виконання статутних завдань або на благодійні цілі, а в випадках, передбачених законодавчими актами, за рішенням суду спрямовується в дохід держави [120, с. 399–403]. Релігійні

організації слід розглядати як один із видів об'єднань громадян, але не можна погодитись із пропозицією, виходячи із наведених вище аргументів, що майно релігійної організації культового призначення слід за рішенням суду спрямовувати в дохід держави. На нашу думку, слід підтримати позицію І. М. Кучеренко з приводу того, що ліквідація юридичної особи – це припинення юридичної особи без правонаступництва [87, с. 471] та що при ліквідації релігійної організації її майно має розподілятися відповідно до статуту релігійної організації і в жодному разі не підлягає передачі державі [65, с. 94]. На нашу думку, саме релігійна організація, а не держава, повинна мати право визначити долю майна культового призначення у випадку припинення нею своєї діяльності, в тому числі й шляхом ліквідації. При цьому набуття однією релігійною організацією культового майна внаслідок ліквідації іншої релігійної організації не слід розглядати як правонаступництво, що має місце при реорганізації юридичних осіб.

2.2. Речові права релігійних організацій на чуже майно культового призначення

Слід зазначити, що релігійні організації при здійсненні своєї діяльності мають право використовувати й активно використовують не лише належне їм на праві власності майно культового призначення, а й таке, що належить іншим суб'єктам цивільних правовідносин, насамперед державі. Таке використання здійснюється на підставі певного речового та зобов'язального права щодо чужого майна культового призначення.

На відміну від права власності, яке є речовим правом на власне майно, інші речові права релігійних організацій є правами на чуже майно. Речове право на чуже майно за своїм обсягом не може зрівнятися з правом власності [121, с. 664], а тому саме є обмеженим правом. Чим більший обсяг речового права сторонньої

особи, тим більше обмежується право власності [122, с. 488]. Права на чуже майно носять похідний характер, оскільки завжди право власності на майно належить одній особі, у той час як інша особа має на це майно таке саме безпосереднє, але обмежене за змістом речове право [55, с. 396]. Змістом права на чуже майно є право уповноваженої особи у визначених межах використовувати чужу річ. Це покладає обов'язок на власника, майно якого вони обтяжують, і всіх третіх осіб не вчиняти дій, які можуть створювати перешкоди для здійснення свого права уповноваженою особою [88, с. 337]. Отже, речові права релігійної організації на чуже майно культового призначення слід вважати по своїй суті обмеженням права власності. При цьому зазначені права є абсолютними і носять похідний характер. Відповідно, у власника майна культового призначення, як і в усіх третіх осіб, виникає пасивний обов'язок не вчиняти дій, які можуть створювати перешкоди для здійснення свого права уповноваженою особою. В той же час між власником майна культового призначення та релігійної організації, якій надано відповідні речові права на зазначене майно, на відміну від третіх осіб, виникають певні взаємні права та обов'язки, які потребують додаткової конкретизації та закріплення (в законі або договорі).

Цю думку поділяє І. Ф. Севрюкова, яка підкреслює, що абсолютність речових прав на чужі речі вимагає чіткого визначення їх змісту в законі та вказує на необхідність врахування таких критеріїв: 1) характеристики меж втручання власника, що набувають вигляду його прав та обов'язків; 2) чіткого визначення правомочностей невласника; 3) визначення підстав виникнення та припинення речових прав на чуже майно; 4) відповідальності за порушення як з боку власника, так і з боку суб'єктів прав на чужі речі [122, с. 488]. Межі здійснення права на чужі речі встановлюються законом і можуть бути конкретизованими у договорі з власником або у судовому рішенні [122, с. 481]. На недостатню регламентацію речових прав на чуже майно звертає увагу й В. В. Цюра [123, с. 16]. Отже, між власником майна культового призначення та релігійної організації, якій надано відповідні речові права на зазначене майно, виникають цивільні правовідносини, які потребують додаткового дослідження та конкретизації. Крім того, слід

врахувати, що нерухоме майно виключно культового призначення, як обмежено оборотоздатний об'єкт, може належати лише обмеженому колу суб'єктів цивільних правовідносин, а тому саме з позиції конкретизації та врахування специфіки правовідносин між зазначеними суб'єктами (релігійні організації, держава тощо), на нашу думку, слід розглядати окремі речові права релігійних організацій на майно культового призначення.

Згідно з ч. 1 ст. 395 ЦК України законодавець до загальних видів речових прав на чуже майно відносить: 1) право володіння; 2) право користування (сервітут); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій). Як видно з ч. 2 цієї ж статті ЦК України, цей перелік видів речових прав на чуже майно не є вичерпним. На нашу думку, перш ніж проводити дослідження кожного окремого речового права релігійної організації доцільно: 1) виділити із зазначених загальних видів речових прав на чуже майно ті, які дійсно слід розглядати як речові права на чуже майно; 2) встановити можливість релігійних організацій набувати конкретні окремі права на чуже майно культового призначення; 3) виділити серед інших, не віднесених до переліку загальних речових прав на чуже майно, ті, які можуть набуватись релігійними організаціями. Це дасть змогу сформулювати перелік речових прав на майно культового призначення, які можуть набуватись релігійними організаціями.

На думку С. О. Погрібного, у ЦК України до речових прав на чуже майно відносять ті, що, перш за все, передбачають надання права користування чужим майном, та ті, що передбачають надання, у першу чергу, права володіння [55, с. 396]. В. В. Цюра розглядає речові права на чуже майно як визначені законом права володіння та (або) користування чужою річчю з певною метою [123, с. 3], тобто також виділяє право володіння та права користування, не протиставляючи їх і не виключаючи можливості присутності в одному речовому праві на чужу річ як права володіння, так і права користування. В нашому розумінні – це є нічим іншим як правомочностями, які становлять зміст речового права на чуже майно.

Зазначене положення цілком стосується речових прав релігійних організацій на чуже майно культового призначення.

На думку І. Ф. Севрюкової не можна змішувати право володіння з категорією прав на чуже майно (речі) як єдину спільну ознаку, яка поєднує володіння з правами на чуже майно (речі), вона розглядає закріплену у ст. 396 ЦК України можливість захисту права, зокрема і від власника майна [122, с. 480–481], тобто вказана авторка пропонує не розглядати право володіння як речове право на чуже майно. Ця позиція є поширеною в сучасній науці цивільного права. Так, О. Клименко, наводячи перелік речових прав на чуже майно, також не включає до нього право володіння [124, с. 71]. Відтак, виникає питання про можливість та доцільність розгляду як речового права на чуже майно права володіння релігійної організації майном культового призначення.

З цього приводу зазначимо, що С. О. Погрібний пропонує розглядати право володіння як самостійний інститут речового права, який за своєю сутністю та характерними ознаками відрізняється від інститутів права власності та прав на чужі речі, а також як окреме речове право та як окреме повноваження. Повноваження щодо володіння є у власника, орендаря, зберігача тощо, але це не є тотожним володінню як такому [87, с. 644–645]. Я. М. Шевченко та М. В. Венецька розглядають володіння як окремий самостійний інститут та як складову частину речових прав [65, с. 31]. Отже, володіння слід розглядати як окремий інститут речового права, відмінний від інститутів права власності та прав на чужі речі. Відтак, володіння релігійної організації майном культового призначення як факт не слід розглядати як право на чуже майно культового призначення, оскільки категорії фактичного та титульного володіння є різними за своє природою. У фактичному володінні релігійних організацій, зазвичай, перебуває майно культового призначення, переважно рухоме, яке не належить цим релігійним організаціям на праві власності чи на підставі іншого титулу. Відповідно до ч. 3 ст. 397 ЦК України фактичне володіння майном вважається правомірним, якщо інше не впливає із закону або не встановлено рішенням суду,

а тому зазначене фактичне володіння релігійної організації майном культового призначення є правомірним, доки не доведено інше.

Згідно з ч. 1 ст. 395 ЦК України право володіння є речовим правом на чуже майно. Проте під правом володіння чужим майном пропонується розуміти лише титульне володіння [55, с. 397], що, на нашу думку, є не володінням, а утриманням. Як зауважує М. Мельник, ЦК України розглядає як володільців осіб, які на тій чи іншій правовій основі володіють чужою річчю або майном. Наймачі, орендарі, хранителі, сторожі, заставодержателі, позичальники та інші володіють чужим майном на підставі договору [125, с. 93]. Слід зазначити, що ще римські юристи виділяли два істотних елементи володіння: 1) фактична наявність речі; 2) намір вважати річ власною, володіти нею від власного імені. Особи, які отримували майно у тимчасове користування, розглядались як утримувачі, але не володільці зазначеного майна. А тому право володіння релігійної організації як орендаря, позичальника тощо слід розглядати як право утримання, а не володіння в класичному розумінні, оскільки релігійна організація як орендар майна культового призначення не повинна вважати зазначене майно власним. В подальшому, оскільки законодавець використовує термін «право володіння», в цій праці під цим терміном буде розумітись утримання релігійною організацією чужого майна культового призначення на підставі договору, адміністративного акта тощо. При цьому релігійна організація у випадку використання чужого майна культового призначення на підставі договору отримує правомочності користування та володіння.

На нашу думку, право володіння релігійної організації на майно культового призначення носить допоміжний характер, оскільки без права користування, як правило, це право не виникає. Слід зауважити, що договори комісії щодо майна культового призначення за участю релігійних організацій на практиці не укладаються. Титульним володільцем є також сервітуарій, емфітевта та суперфіціарій щодо наданого їм у користування майна [55, с. 399]. Основною правомочністю змісту таких речових прав на чуже майно як сервітут, емфітевзис та суперфіцій є право користування, оскільки саме мета користування чужим

майном лежить в основі виникнення зазначених речових прав, правомочність володіння також виникає, проте вона слугує основній меті. Як справедливо зазначає В. В. Цюра, «володіння майном без його використання не представляється самодостатнім» [126, с. 37]. Отже, пропонуємо розглядати право володіння релігійної організації на майно культового призначення як таке, що носить допоміжний характер до права користування чужим майном культового призначення.

Якщо власник майна культового призначення має всі три традиційні правомочності щодо належного йому майна, які й становлять зміст права власності, то елементами змісту речового права релігійної організації на майно культового призначення слід вважати, на нашу думку, лише право володіння та право користування. Як зауважує С. О. Погрібний, зміст володіння визначається сукупністю тих повноважень, що надаються володільцю, повноваження титульного володільця є похідними від повноважень самого власника майна [87, с. 645]. Якщо розглядати право володіння релігійної організації на майно культового призначення як речове право на чуже майно, то зміст зазначеного права становитиме лише одна правомочність – це право володіння. Встановлюючи сервітут або передаючи в оренду релігійній організації майно культового призначення, власник зазначеного майна надасть релігійній організації рівно стільки повноважень з володіння майном, скільки необхідно для повноцінного користування майном. Це ще раз підтверджує допоміжний характер права володіння релігійних організацій чужим майном, а тому дисертант не вбачає потреби в подальшому досліджувати в цій праці вказане право як речове право на чуже майно. На нашу думку, повноваження релігійних організацій з володіння майном культового призначення слід розглядати в тісному зв'язку з правами на користування чужим майном культового призначення.

Щодо таких речових прав на чуже майно як сервітут, емфітевзис та суперфіцій, то вони, безумовно, можуть бути речовими правами релігійних організацій на чуже майно. Релігійні організації можуть мати таке речове право як право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських

потреб (емфітевзис), оскільки п. «г») ч. 3 ст. 22 ЗК України передбачено надання релігійним організаціям для ведення підсобного сільського господарства земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Слід зазначити, що монастирі, які також є релігійними організаціями, не маючи у власності земельних ділянок не тільки орендують їх, а й укладають договори про емфітевзис. Згідно з ч. 1 ст. 19 Закону про свободу совісті релігійні організації мають право для виконання своїх статутних завдань засновувати сільськогосподарські підприємства, які мають право юридичної особи. Останні, на нашу думку, можуть також укласти договір про емфітевзис та отримувати право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб.

Проте слід врахувати, що емфітевзис – це право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, тобто земельна ділянка, яка передається за договором про емфітевзис, повинна використовуватись для сільськогосподарських потреб, і власник земельної ділянки має право згідно з ч. 1 ст. 409 ЦК України вимагати від землекористувача використання її за призначенням. Під земельною ділянкою культового призначення слід розуміти земельну ділянку: 1) на якій розміщено культову будівлю або іншу споруду культового призначення; 2) яка надається для будівництва зазначених будівель чи споруд; 3) яка надається для постійного (не епізодичного) проведення на ній релігійною організацією відповідних обрядів чи церемоній, які носять культове призначення. Отже, земельна ділянка – об'єкт емфітевзису не може використовуватись як майно культового призначення, а тому й емфітевзис не слід розглядати як речове право релігійної організації на чуже майно культового призначення.

На нашу думку, такі речові права на чуже майно культового призначення як сервітут та суперфіцій також можуть набуватись релігійними організаціями, проте слід врахувати, що чинному законодавству (ст. 405 ЦК України) відомий лише один окремий вид особистого сервітуту – це право членів сім'ї власника житла на користування цим житлом. Оскільки релігійна організація як юридична особа не може бути членом сім'ї власника житла, то не може набувати і зазначений

особистий сервітут. Водночас законодавство не забороняє встановлювати інші види особистих сервітутів, зокрема, сервітут на користь релігійної організації як юридичної особи у випадку поділу майна культового призначення. Як зазначає І. Ф. Севрюкова, римському праву і деяким сучасним законодавствам відомі такі види особистих сервітутів – узуфрукт (речове право користування і отримання прибутків з чужої речі), узус (речове право користування чужою річчю без отримання прибутків), хабітаціо (право користування чужим приміщенням) [87, с. 651]. Зважаючи на особливості діяльності релігійних організацій, на нашу думку, для релігійних організацій можливо встановлення лише особистого сервітуту на культову будівлю виду узус, а інші види особистих сервітутів релігійних організацій щодо такого майна є неможливими.

В. М. Мартин до речових прав на чуже майно, які опосередковують відносини користування чужим майном та надають невласнику певний обсяг можливостей щодо користування чужим майном, відносить, зокрема, право господарського відання та право оперативного управління [127, с. 6]. Подібну позицію висловили й інші вчені [128, с. 358; 129, с. 8]. Проте в контексті цієї праці ці види речових прав розглядатися не будуть із таких причин. По-перше, релігійні організації законодавець не розглядає як суб'єкти підприємництва, вони є лише суб'єктами господарювання в розумінні ГК України. З огляду на це релігійні організації можуть мати лише право оперативного управління, право господарського відання вони не можуть мати. По-друге, право оперативного управління знайшло своє закріплення лише в ГК України (ст. 137), ЦК України не відоме зазначене речове право, а наше дисертаційне дослідження має цивільно-правове спрямування.

Ще одним речовим правом, яке слід віднести до речових прав на чуже майно, є право постійного користування земельною ділянкою. Незважаючи на нормативне закріплення (ст. 92 ЗК України) і значне поширення на практиці, це право залишається малодослідженим в юридичній науці, а в аспекті постійного користування земельними ділянками релігійними організаціями, то й взагалі не дослідженим. В. В. Цюра зазначає, що законодавства інших країн також розглядають право постійного (безстрокового) користування земельною ділянкою

як речове право [126, с. 71]. В науці цивільного права йому практично не приділялась увага, хоча в цивілістичній літературі розкрито багато аспектів користування земельними ділянками юридичними особами в Україні. Це пов'язано з тим, що це право та відповідний вид користування земельною ділянкою розглядається науковцями в межах досліджень проблем земельного права. Однак за своєю правовою природою це право є речовим правом на чуже майно, а відтак має цивільно-правову природу.

Зважаючи на проблеми передачі земель релігійним організаціям в оренду, вітчизняний законодавець Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою» від 15 січня 2009 року, який набрав чинності 3 лютого 2009 року, доповнив ч. 2 ст. 92 ЗК України п. «в», внаслідок чого релігійні організації України, статuti (положення) яких зареєстровано у встановленому законом порядку, отримали право набувати право постійного користування земельною ділянкою із земель державної та комунальної власності, однак виключно для будівництва й обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності. Отже, виходячи з того, що об'єктом зазначеного речового права може бути чужа земельна ділянка культового призначення, його слід розглядати як речове право релігійної організації на чуже майно культового призначення.

М. В. Проскуров зазначає, що англо-американській цивільно-правовій системі притаманні такі речові права: безумовне право володіння та власності (право власності); орендне володіння (оренда за договором); утримання, що слугує (сервітут); довічне володіння (узуфрукт); право строкового утримання заставодержателя (застава) [130, с. 420–421]. В цьому переліку слід звернути увагу на розгляд оренди за договором та застави як речових прав. Хоча сучасне цивільне законодавство України розглядає заставу лише як вид забезпечення виконання зобов'язань, вітчизняні науковці пропонують розглядати заставу як речове право на чуже майно [127, с. 9; 128, с. 358; 131, с. 8–12]. В. В. Цюра наводить думки російських та німецьких цивілістів, які розглядають заставу як речове право на

чуже майно [126, с. 71–73]. На нашу думку, слід підтримати цю позицію та розглядати заставу (в першу чергу іпотеку) як речове право релігійної організації на чуже майно. Водночас слід врахувати, що предметом застави може бути майно, яке може бути відчужене заставодавцем і на яке може бути звернене стягнення [87, с. 358], а згідно з ч. 3 ст. 20 Закону про свободу совісті на майно культового призначення, що належить релігійним організаціям, не може бути звернене стягнення за претензіями кредиторів. Отже, майно культового призначення не може бути передане релігійною організацією в заставу, а відтак, право застави не можна розглядати як речове право релігійної організації на чуже майно культового призначення.

Я. М. Шевченко та М. В. Венецька пропонують розглядати як речові права на чуже майно право орендаря при довгостроковій оренді землі та право орендаря на підприємство як цілісний майновий комплекс у випадку довгострокової оренди [65, с. 30–31]. Звертає увагу на речовність оренди земельної ділянки й О. Фелів, який розглядає право оренди земельної ділянки як речове право на чуже майно [132, с. 97]. Дійсно, при продажу власником об'єкта оренди, як і у випадку коли встановлено сервітут чи інше речове право на чуже майно, право оренди не припиняється, а продовжує існувати, що свідчить про наявність у права оренди ознак речового права. Якщо розглядати право оренди як зобов'язальне право, то у випадку продажу об'єкта оренди його власник повинен спочатку припинити зобов'язальні правовідносини з орендарем, тобто припинити й право оренди, або ж має місце заміна сторони у зобов'язанні. Оскільки договір оренди є двостороннім, то як орендодавець, так і орендар мають права і обов'язки. Відповідно, при заміні сторони у зазначених правовідносинах мають враховуватися не лише норми, які регулюють заміну кредитора, а й норми, якими передбачено заміну боржника. Зокрема, ст. 520 ЦК України передбачає обов'язковість згоди кредитора, в нашому випадку орендаря, на заміну боржника. Відповідно, власник майна мав би отримувати згоду орендаря на відчуження належного йому на праві власності майна, а це, на нашу думку, порушуватиме права власника, що є недопустимим.

На нашу думку, з метою надання додаткового захисту прав орендаря, в тому числі й майна культового призначення, слід визнати право оренди речовим правом лише у випадку довгострокової оренди, оскільки саме за умови довгострокової оренди орендарю доцільно інвестувати кошти чи в інший спосіб покращувати орендоване майно, розраховуючи, що договір оренди не буде припинений достроково власником майна в односторонньому порядку, а також, що новим власником не будуть змінюватися умови оренди. У випадку короткострокової оренди майна культового призначення орендні правовідносини цілком можуть врегульовуватися нормами зобов'язального права. У випадку оренди, навіть довгострокової, а рухомого майна культового призначення дисертант не вбачає підстав для визнання права оренди речовим правом, а тому речовність права оренди слід поширювати лише на нерухомі об'єкти.

Згідно з ч. 1 ст. 17 Закону про свободу совісті релігійні організації мають право використовувати для своїх потреб будівлі і майно, що надаються їм на договірних засадах, а, отже, мають право укладати договори оренди майна культового призначення. Відповідно, релігійна організація у випадку довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення може мати право оренди нерухомого майна, яке доцільно розглядати як речове право на чуже майно культового призначення.

На речову природу такого права релігійних організацій як право безоплатного користування державним майном, в основі виникнення якого лежить договір позички й адміністративний акт, звертає увагу В. Ф. Піддубна, підкреслюючи при цьому, що речова природа зазначеного права проявляється в особливій повноті правомочностей користувача на безоплатне і, в більшості випадків, безстрокове користування цим майном [5, с. 14]. Дійсно, згідно з ч. 2 ст. 17 Закону про свободу совісті культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються релігійним організаціям у безоплатне користування за рішеннями відповідних обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Республіці Крим – Уряду Республіки Крим. Отже, культові будівлі та інше майно культового призначення, власником якого є держава, можуть бути передані

релігійним організаціям у безоплатне користування, причому як тимчасове, так і постійне. На нашу думку, у випадку передачі релігійним організаціям державного майна культового призначення у постійне або довготривале користування у релігійних організацій виникає право безоплатного користування державним майном, яке слід розглядати як особливе речове право на чуже майно культового призначення. Отримавши від держави у постійне або довготривале безоплатне користування культову будівлю, релігійна організація розраховує на тривале користування нею, а тому вона має бути впевнена, що не буде позбавлена права безоплатного користування, крім випадків порушення умов користування.

Виходячи з викладеного, до речових прав релігійних організацій на чуже майно культового призначення слід віднести такі речові права: 1) сервітут; 2) суперфіцій; 3) право постійного користування земельною ділянкою; 4) право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення; 5) право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення. Визначивши перелік речових прав на чуже майно культового призначення, які набуваються релігійними організаціями, розглянемо особливості кожного із зазначених речових прав окремо.

Згідно з ч. 2 ст. 401 ЦК України право користування чужим майном (сервітут) може бути двох видів: земельний (предіальний) сервітут та особистий (персональний) сервітут. Відповідно, слід виділяти два види сервітутів щодо майна культового призначення, які можуть належати релігійним організаціям, а саме: 1) земельний сервітут, об'єктом якого є земельна ділянка культового призначення; 2) особистий сервітут, об'єктом якого є культова будівля або інша споруда культового призначення.

Можлива ситуація, коли дві (або більше) релігійні організації мають переважне право на передачу державою їм конкретного майна культового призначення, а тому кожна із сторін отримує певну частину майна культового призначення, яке розміщено на одній земельній ділянці, має спільну мережу забезпечення водопостачання тощо. Аналогічна ситуація може виникнути у разі реорганізації (поділу) релігійної організації, коли має місце поділ майна

культового призначення, переважно нерухомого. В цих ситуаціях можна застосувати за аналогією напрацьовану роками технологію поділу майна, що перебуває у спільній власності. Проте для релігійної організації користування отриманою в такий спосіб культовою будівлею чи спорудою може ускладнюватись необхідністю проходу через земельну ділянку культового призначення, якою володіє інша релігійна організація на праві власності або на праві постійного користування. Відповідно, виникає потреба встановлення земельного сервітуту на користь тієї релігійної організації, яка не може належним чином користуватись своїм майном культового призначення. Серед повноважень (правомочностей), які становлять зміст сервітутного права релігійної організації на чужу земельну ділянку культового призначення, на нашу думку, слід виділити такі: право проходу чужою земельною ділянкою культового призначення; право проїзду через неї; право встановлення будівельних риштувань та складання будівельних матеріалів з метою ремонту будівель та споруд культового призначення тощо.

На нашу думку, в розглянутих ситуаціях не слід ділити культовий комплекс. Він повинен належати одній зі сторін, а інша сторона має отримати, якщо це можливо, адміністративні, господарські будівлі, інше (не культове) майно або грошову компенсацію від релігійної організації, якій залишається спірний, але неподільний культовий комплекс. Одна із релігійних організацій в результаті такого поділу залишається без культової споруди, а тому їй потрібен час для будівництва власної культової споруди. З огляду на це вважаємо за потрібне надавати такій організації на обумовлений термін особистий сервітут на культову будівлю. Як справедливо зазначає В. М. Мартин, сервітутне користування є ефективним правовим засобом, за допомогою якого можуть бути збалансовані інтереси при поділі спільного майна [127, с. 8], а тому його слід активно використовувати при врегулюванні майнових відносин за участю релігійних організацій. Держава як власник і суб'єкт цивільних відносин також може встановлювати сервітут, зокрема щодо пам'яток архітектури [126, с. 83], які можуть перебувати згідно з чинним законодавством лише у державній власності,

а релігійним організаціям передаватись лише у володіння та користування. Це стосується, перш за все, культових будівель та споруд, які визнано пам'ятками архітектури.

Згідно з ч. 1 ст. 402 ЦК України сервітут може бути встановлений договором, законом, заповітом або рішенням суду. Наразі законом сервітути на майно культового призначення поки що не встановлюються. Водночас чинне вітчизняне законодавство не забороняє встановлювати особистий сервітут на користь релігійної організації як юридичної особи, зокрема, у разі заповідального відказу (ст. 1237 ЦК). При цьому строк існування такого права у релігійної організації повинен обмежуватись саме терміном її існування і не переходити до іншої релігійної організації у порядку правонаступництва. На спадкоємця за заповітом, до якого переходить майно, заповідач має право покласти обов'язок надати релігійній організації право користування певним конкретним майном. При цьому об'єкти, які передаються відказоодержувачу, можуть входити або не входити до складу спадщини, тому заповідач може зобов'язати спадкоємця не тільки до передачі майна, а й до придбання для відказоодержувача будь-яких предметів та надання їх останньому [55, с. 1135]. Проте слід врахувати, що в Україні рухомі речі не є об'єктом сервітутного права, а тому рухомі речі культового призначення релігійна організація може набути як відказоодержувач у власність або у користування (оплатне або безоплатне), але не в порядку встановлення сервітуту. Щодо нерухомого майна культового призначення, то воно може бути об'єктом сервітутного права релігійної організації, яке встановлюється заповітом, але за таких умов. Нерухоме майно культового призначення, як уже зазначалось, слід розглядати як обмежено оборотоздатний об'єкт, який може належати лише певним учасникам цивільних правовідносин, а саме: релігійним організаціям, державі, територіальним громадам та учасникам інших релігійних утворень, які здійснюють свою діяльність без реєстрації. Відповідно, заповідачем і спадкоємцем повинні виступати лише учасники зазначених інших релігійних утворень, якщо нерухоме майно, що передається у користування релігійній організації, уже мало культове призначення. Або таким учасником повинен бути хоча б спадкоємець, як

власник майна, за умови, що він придбав будівлю, яку використовуватиме релігійна організація за культовим призначенням. Якщо предмет заповідального відказу використовується не тільки релігійною організацією і не тільки за культовим призначенням, то це нерухоме майно матиме подвійне призначення. Отже, заповіт може бути підставою встановлення сервітуту на користування майном культового призначення для релігійної організації, проте на практиці це не знаходить свого втілення.

Найпоширенішою підставою для встановлення сервітутів є договір, який повинен відповідати не тільки загальним нормам договірного права, а й спеціальним вимогам гл. 32 ЦК України [127, с. 7]. Основною підставою для встановлення сервітуту на майно культового призначення також слід розглядати договір між релігійною організацією, яка вимагає встановлення сервітуту, та особою, що є власником (володільцем) майна культового призначення, право якої підлягає обтяженню сервітутом. Останньою відповідно до наведених вище ситуацій може бути лише релігійна організація або держава. Якщо між зазначеними суб'єктами не буде досягнуто домовленості щодо встановлення сервітуту на нерухоме майно культового призначення та його умов, то релігійна організація, яка вимагає встановлення сервітуту, має право вимагати встановлення сервітуту в судовому порядку, і в разі задоволення відповідного позову підставою для встановлення сервітуту на майно культового призначення стане рішення суду.

Договір встановлення сервітуту на користь релігійної організації щодо користування чужим майном культового призначення, на нашу думку, повинен передбачати такі істотні умови: 1) об'єкт сервітуту як речового права; 2) межі користування власником майном культового призначення, яке є об'єктом сервітуту; 3) обсяг прав сервітуарія щодо обмеженого користування чужим майном культового призначення; 4) строк, на який встановлюється сервітут, або зазначення про безстроковість сервітуту; 5) розмір плати та порядок оплати за користування чужим майном культового призначення, або зазначення про безоплатність користування; 6) порядок контролю з боку власника за

використанням його майна та межі втручання власника; 7) відповідальність сторін договору.

Об'єкт сервітуту потребує конкретизації в договорі, оскільки далеко не завжди існує потреба обтяжувати сервітутом право власності на все майно культового призначення релігійної організації, а тому об'єктом сервітуту може бути лише певна річ культового призначення, наприклад, окрема капличка. Згідно з ч. 5 ст. 403 ЦК України сервітут не позбавляє власника майна, щодо якого він встановлений, права володіння, користування та розпорядження майном, а тому власник також має право користуватись своїм майном культового призначення, проте таке користування не повинно створювати перешкод у користуванні сервітуарію. Відповідно, виникає потреба у встановленні у договорі меж користування власником майном культового призначення, яке є об'єктом сервітуту. Потребує конкретизації й обсяг прав сервітуарія щодо обмеженого користування чужим майном культового призначення, оскільки може бути встановлено, наприклад, такий сервітут як право проходу чужою земельною ділянкою культового призначення, проте він не дає сервітуарію право прокладати через цю земельну ділянку дорогу. Встановлення особистого сервітуту щодо користування в певні дні культовою будівлею не дає права сервітуарію користуватись нею в інші дні, оскільки в ці дні користуватися культовою будівлею має право її власник. Якщо земельні сервітути встановлюються переважно без встановлення строку, то особисті – є строковими. Строкові сервітути можуть встановлюватись як певний чітко визначений час, так і до настання певної події [126, с. 68], наприклад, закінчення релігійною організацією, яка не мала власної культової будівлі, відповідного будівництва.

Суттєвою ознакою цього договору, на нашу думку, повинен бути розмір плати та порядок оплати за користування чужим майном культового призначення, або зазначення про безоплатність користування, оскільки саме через невизначеність цих питань можуть виникати додаткові спори між релігійними організаціями. Систематичне порушення сервітуарієм умов оплати, на нашу

думку, повинно бути підставою для позову власника майна культового призначення про припинення сервітуту.

Як зазначає С. О. Погрібний, зобов'язання власника (володільця) речі, що слугує, носять пасивний характер, вони полягають у зобов'язанні терпіти дії сервітуарія та не вчиняти певних активних дій [55, с. 404]. На нашу думку, ця позиція не є однозначною, оскільки терпіти власник зобов'язаний лише правомірні дії сервітуарія. Проте останній може вчиняти й неправомірні дії, а тому задля припинення неправомірних дій та попередження завдання збитків власника доцільно на законодавчому рівні наділити правом контролю за належним використанням його майна культового призначення сервітуарієм. Принаймні, в договорі про встановлення сервітуту слід визначити порядок контролю з боку власника за використанням його майна та межі втручання власника у діяльність сервітуарія щодо використання майна, якщо така діяльність створює загрозу втраті або пошкодженню зазначеного майна.

На нашу думку, потребує конкретизації у відповідному договорі й відповідальність сторін, оскільки згідно з ч. 7 ст. 403 ЦК України відшкодування збитків, завданих власникові (володільцеві), здійснюється на загальних підставах. Водночас збитки можуть бути завдані не лише власнику, а й сервітуарію (внаслідок неправомірних дій власника). Крім того, сервітуарій, який пошкодив майно культового призначення, яке є пам'яткою історії та культури, на нашу думку, повинен нести й додаткову відповідальність. Подібні дії сервітуарія повинні стати підставою не лише для відшкодування збитків в кратному розмірі, а й підставою для припинення сервітуту.

Отже, окрім загальних підстав припинення сервітуту, передбачених ст. 406 ЦК України, пропонується у випадку встановлення сервітуту на майно культового призначення застосовувати ще й такі спеціальні підстави припинення сервітуту як: 1) систематичне порушення сервітуарієм умов оплати за користування майном культового призначення; 2) пошкодження сервітуарієм майна культового призначення, яке є пам'яткою історії та культури. Зазначені положення

пропонується закріпити у відповідному спеціальному законі про володіння та користування майном культового призначення.

На окремий розгляд заслуговує і суперфіційне право релігійної організації як речове право на чуже майно культового призначення. Можлива ситуація, коли релігійна організація має потребу у власній культовій будівлі та приймає рішення її побудувати, проте не має земельної ділянки для будівництва зазначеної культової будівлі. Одним із варіантів вирішення цієї проблеми може стати укладення релігійною організацією із власником відповідної земельної ділянки суперфіційного договору. Таким власником може виступати будь-яка особа, в тому числі й держава. Крім того, слід врахувати, що навіть передавши всі культові будівлі, що свого часу були вилучені державою у релігійних організацій, проблему забезпеченості релігійних організацій культовими будівлями не вирішити, а тому державі та органам місцевого самоврядування потрібно створити релігійним організаціям сприятливі умови для будівництва нових культових будівель та споруд. Згідно з ч. 1 ст. 414 ЦК України власник земельної ділянки, наданої для забудови, має право на одержання плати за користування нею, а землекористувач зобов'язаний вносити плату за користування земельною ділянкою, наданою йому для забудови, а також інші платежі, встановлені законом (ч. 4 ст. 415 ЦК). Проте у ЦК України не встановлюється порядок внесення зазначеної плати, її періодичність та розміри, вони є суттєвими умовами договору про встановлення суперфіцію, але визначаються за домовленістю сторін [55, с. 419]. З метою сприяння релігійним організаціям у будівництві культових будівель та споруд держава та органи місцевого самоврядування могли б встановити плату за користування земельною ділянкою у мінімальному розмірі.

В ч. 1 ст. 413 ЦК України наведено вичерпний перелік підстав виникнення права користування чужою земельною ділянкою для забудови, а саме: договір та заповіт. Отже, суперфіційне право релігійної організації не може бути встановлене рішенням суду або законом, тобто в примусовому порядку. Згідно з ч. 3 ст. 413 ЦК України зазначене право може бути встановлене на визначений або на невизначений строк. На нашу думку, цей строк не повинен бути коротким, інакше

втрачатиметься сенс укладення релігійною організацією суперфіційного договору для вирішення проблеми будівництва культової будівлі (споруди). Д. Яценко висловив думку про те, що спеціальний строк, передбачений суперфіційним договором, не може бути меншим 25 років [133, с. 56]. У свою чергу, дисертант вважає, що оскільки власником земельної ділянки, яка передається релігійній організації для будівництва культової будівлі, виступає, як правило, держава, а культові будівлі споруджуються на досить тривалий час, то доцільно укласти зазначені договори на невизначений строк.

При наданні земельної ділянки у користування з метою забудови необхідно, щоб умови майбутнього будівництва тієї чи іншої споруди відповідали цільовому призначенню земельної ділянки [55, с. 416]. Слід пам'ятати, що відповідно до ч. 5 ст. 415 ЦК України землекористувач зобов'язаний використовувати земельну ділянку, надану для забудови, відповідно до її цільового призначення. Власник земельної ділянки має право вимагати від землекористувача використовувати земельну ділянку відповідно до умов договору [130, с. 485]. На думку С. О. Погрібного, нецільове використання земельної ділянки суперфіціарієм не дає права її власникові вимагати припинення суперфіцію [53, с. 550]. З цією позицією не можна категорично погодитися, оскільки, використовуючи земельну ділянку не за призначенням, суперфіціарій, в тому числі й релігійна організація, свідомо порушує умови договору і повинен нести відповідальність не меншу, ніж у випадку невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд, що є підставою для припинення суперфіцію згідно з ч. 1 ст. 416 ЦК України. Крім того, С. О. Погрібний до суттєвих умов суперфіційного договору відносить відомості про мету надання земельної ділянки, про вид та обсяги будівництва, що має розпочатися [55, с. 416]. Якщо порушуються суттєві (істотні) умови договору, то є цілком логічним припинити дію такого договору. Отже, використання релігійною організацією земельної ділянки, наданої для будівництва культової споруди, не за призначенням слід розглядати як підставу для позову про припинення її суперфіційного права.

Власник земельної ділянки згідно з ч. 2 ст. 414 ЦК України має право володіти, користуватись нею в обсязі, погодженому із землекористувачем і встановленому у відповідному договорі. Проте земельна ділянка у випадку будівництва на ній культової споруди стає земельною ділянкою культового призначення і як об'єкт обмежено оборотоздатний може належати лише певному колу суб'єктів та й використовуватись лише за культовим призначенням. Відповідно, укладення релігійною організацією суперфіційного договору можливе лише із суб'єктом, якому може належати нерухоме майно культового призначення. При цьому встановлення в договорі чийогось ще, окрім суперфіціарія, володіння та користування зазначеною земельною ділянкою, навіть в обмеженому обсязі, на нашу думку, є проблематичним.

Слід зазначити, що релігійна організація як суперфіціарій має право укласти договір відчуження суперфіцію, який відрізняється від договору встановлення суперфіцію, перш за все, тим, що укладається він не з власником земельної ділянки, яка надана для забудови, а з третьою особою. Остання, окрім права власності на культову будівлі (споруду), набуває й право користування земельною ділянкою на тих самих умовах і в тому самому обсязі, що й попередній власник будівлі. Такою третьою особою може бути лише суб'єкт, який може мати у власності нерухоме майно культового призначення, тобто релігійні організації.

Підставою для встановлення суперфіцію може бути не тільки договір, а й заповіт у разі вчиненням в ньому відповідного заповідального відказу. В останньому разі умови користування земельною ділянкою мають бути зазначені в заповіті. Якщо зазначені в заповіті умови суперфіцію не є прийнятними для релігійної організації, то вона відповідно до ст. 1271 ЦК України може протягом шести місяців відмовитись від заповідального відказу.

Відповідно до ст. 416 ЦК України право користування земельною ділянкою для будівництва припиняється у разі: поєднання в одній особі власника земельної ділянки та землекористувача (поки що не може бути застосована, оскільки релігійна організація не може мати право власності на земельні ділянки культового призначення); спливу строку права користування; відмови

землекористувача від права користування; невикористання земельної ділянки для забудови протягом трьох років підряд. Зазначене право може бути припинене і в інших випадках, встановлених законом, але тільки за рішенням суду. Вищевказані підстави припинення суперфіцію цілком стосуються й прав релігійних організацій на спорудження на земельній ділянці культової споруди. Д. Яценко звертає увагу на те, що чинне законодавство не передбачає порядок та наслідки розірвання суперфіційного договору, укладеного на невизначений строк [134, с. 95], що суперфіціарій може у будь-який час відмовитися від права користування і в такий спосіб розірвати суперфіційний договір; власнику земельної ділянки законодавець, захищаючи права суперфіціарія, не надає права у будь-який час розірвати договір. Проте у випадку порушення релігійною організацією умов суперфіційного договору власник земельної ділянки, на нашу думку, може звернутись до суду з позовом про розірвання суперфіційного договору. Систематичне не внесення релігійною організацією плати за користування земельною ділянкою та інших платежів, встановлених законом, або використання релігійною організацією земельної ділянки, наданої для будівництва культової споруди, не за призначенням, слід розглядати як підстави для припинення суперфіційного права в судовому порядку. Щодо порядку (процедури) припинення суперфіційного договору, то його доцільно передбачити не в законодавстві, а в самому договорі. У разі припинення права користування земельною ділянкою, на якій споруджена будівля сторони за договором суперфіцію самостійно визначають правові наслідки такого припинення [124, с. 74].

Особливістю суперфіційних правовідносин за участю релігійних організацій є те, що збудована культова будівля належить на праві власності релігійній організації – суперфіціарію, а земельна ділянка культового призначення, на якій збудована ця культова будівля, – іншому власнику. Згідно з ч. 1 ст. 417 ЦК України у разі недосягнення домовленості про правові наслідки припинення користування між власником будівлі та власником земельної ділянки останній має право вимагати від власника будівлі (споруди) її знесення та приведення земельної

ділянки до стану, в якому вона була до надання її у користування. Зазначена правова норма, на нашу думку, є загальною і не враховує особливості правовідносин з приводу розпорядження нерухомим майном культового призначення, а тому її недоцільно застосовувати у реальному регулюванні цих правовідносин. При цьому слід керуватись, переважно, ч. 2 ст. 417 ЦК України, тобто розглядати збудовану культову будівлю як таку, знесення якої заборонено законом. Суд з урахуванням підстав припинення користування земельною ділянкою може постановити рішення про: 1) викуп власником будівлі земельної ділянки, на якій вона розміщена; 2) викуп власником земельної ділянки будівлі; 3) визначення умов користування земельною ділянкою власником будівлі на новий строк. Проте слід врахувати, що згідно з чинним земельним законодавством України релігійні організації поки що не можуть мати права власності на земельну ділянку культового призначення, а тому й не мають права на викуп зазначеної земельної ділянки. З огляду на це, на нашу думку, слід розширити перелік можливих рішень, включивши до нього, наприклад, викуп земельної ділянки третьою особою за умови її згоди укласти із власником культової будівлі новий суперфіційний договір. Крім того, повторюючись, зазначаємо, що необхідно надати релігійним організаціям право мати у власності земельні ділянки культового призначення.

Право постійного користування земельною ділянкою культового призначення є правом на чуже майно, адже земельна ділянка, що передається у постійне користування релігійній організації, залишається у державній чи комунальній власності. Це право слід розглядати як монооб'єктне, а не як різнооб'єктне, оскільки його об'єктом може бути лише земельна ділянка. Воно є безстроковим (постійним), оскільки за своїм визначенням і сутністю воно не передбачає встановлення якогось певного строку. Однак таке право не можна вважати вічним, оскільки можуть виникнути обставини, за яких це право припиниться за рішенням уповноваженого органу державної влади або місцевого самоврядування (наприклад, у зв'язку зі знищенням культового об'єкта, розташованого на відповідній земельній ділянці, вилученням земельної ділянки

для суспільних потреб, викупом земельної ділянки релігійною організацією тощо).

Особливістю права постійного користування земельною ділянкою релігійних організацій можна вважати ще й те, що земельна ділянка, яка передається релігійній організації, повинна перебувати у державній або комунальній власності, і релігійна організація не може набувати права постійного користування щодо земель, які перебувають у приватній власності. Право постійного користування земельною ділянкою, на якій розташована культова будівля, є особливим правом, оскільки його можуть набути лише релігійні організації.

Слід відрізнити право постійне користування земельною ділянкою релігійних організацій від права оренди земельної ділянки. Земельні ділянки на праві постійного користування можуть бути надані релігійним організаціям виключно для будівництва і обслуговування культових та інших будівель, необхідних для забезпечення їх діяльності. Ці земельні ділянки заборонено використовувати для здійснення підприємницької діяльності [135]. Згідно з ч. 1 ст. 93 ЗК України орендар може володіти та користуватись земельною ділянкою для провадження підприємницької та іншої діяльності, тобто сфера можливого використання земельної ділянки фактично законодавством не обмежується. Згідно з ч. 5 ст. 93 ЗК України орендована земельна ділянка або її частина може бути передана орендарем у володіння та користування іншій особі, постійне користування такої можливості не передбачає. Отже, право оренди земельної ділянки на відміну від права оренди є загальним.

Право оренди земельної ділянки засноване на договорі, воно є строковим та платним володінням і користуванням земельною ділянкою (ч. 1 ст. 93 ЗК України). В ст. 92 ЗК України не конкретизовано, чи є платним постійне користування земельною ділянкою, оренда ж земельної ділянки згідно з ч. 1 ст. 93 ЗК України може бути лише платною. Слід також врахувати, що відповідно до ст. 2 Закону України «Про плату за землю» від 03.07.1992 року орендарі сплачують орендну плату, а власники земельних ділянок та інші землекористувачі сплачують

земельний податок [136, с. 100]. Проте у випадку отримання земельної ділянки у постійне користування зареєстрована релігійна організація, яка не займається підприємницькою діяльністю, не повинна сплачувати ні орендну плату, ні земельний податок, оскільки відповідно до п. 5 ч. 1 ст. 12 Закону України «Про плату за землю» від 03.07.1992 року вона звільняється від сплати земельного податку [136, с. 105]. Згідно з ч. 2 ст. 17 Закону про свободу совісті земельна ділянка, оскільки вона є державним майном, передається у користування релігійній організації безоплатно за рішенням відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування.

Слід зауважити, що передача релігійній організації земельної ділянки у постійне користування здійснюється не на підставі договору із власником земельної ділянки, а на підставі рішення уповноваженого органу державного органу або органу місцевого самоврядування.

Право постійного користування земельною ділянкою є відмінним від земельного сервітуту, встановленого на користь релігійної організації, а тому його не слід розглядати як різновид земельного сервітуту. Земельний сервітут встановлюється на користь власника (володільця) домінуючої (панівної) земельної ділянки, яка в силу природних чи інших властивостей має певні недоліки [124, с. 72], тобто в основі встановлення земельного сервітуту лежить властивість чужої сусідньої земельної ділянки задовольняти законні потреби власника домінуючої земельної ділянки, особа цього власника не має суттєвого значення. У випадку встановлення права на постійне користування земельною ділянкою особа суб'єкта, на користь якого це право встановлюється, а також його діяльність має суттєве значення. При цьому властивості самої земельної ділянки значення не мають.

Попри існуючу певну схожість між правом користування релігійної організації чужою земельною ділянкою для забудови (суперфіцій) та правом на постійне користування земельною ділянкою, ці два права також не слід ототожнювати. Згідно з ч. 3 ст. 413 ЦК України суперфіцій може бути як строковим, так і безстроковим, постійне ж користування земельною ділянкою

завжди є безстроковим. Крім того, суперфіцій виникає на підставі договору та заповіту (ч. 1 ст. 413 ЦК України), а право постійного користування земельною ділянкою у релігійної організації, як вказувалось вище, виникає на підставі рішення органів виконавчої влади або органів місцевого самоврядування за проектами відведення цих ділянок в межах їх повноважень (ч. 1 ст. 123 ЗК України). Право постійного користування земельною ділянкою може виникати лише щодо земельної ділянки, яка перебуває у державній або комунальній власності. Та й виникати це право може лише в окремих, визначених законодавством, суб'єктів, тобто, як вже вказувалось, воно є особливим речовим правом. Суперфіцій не містить зазначених обмежень і є загальним речовим правом.

Щодо підстав припинення права постійного користування земельною ділянкою, то їх загальний перелік визначено у ст. 141 ЗК України і він є вичерпним. З огляду на це та зважаючи на особливості діяльності релігійних організацій, підставами припинення зазначеного права можуть бути всі передбачені цією нормою обставини, окрім систематичної несплати земельного податку або орендної плати (п. «д»), оскільки релігійні організації, які не займаються підприємницькою діяльністю, звільнено від сплати земельного податку.

Разом з тим, на нашу думку, застосування пункту «б)» вищевказаної статті, тобто припинення права постійного користування шляхом вилучення земельної ділянки, у випадках, передбачених ЗК України, потребує конкретизації. Перш за все, це стосується питання вилучення земельної ділянки у релігійної організації з мотивів суспільної необхідності та для суспільних потреб. Залишається не зрозумілим, чому слід надавати перевагу, як видно із ч. 5 ст. 149 ЗК України, у виділенні земельних ділянок для будівництва шкіл, лікарень, підприємств торгівлі порівняно із будівництвом будівель культового призначення. На нашу думку, слід також розглядати як підставу припинення права релігійної організації на постійне користування виділеною земельною ділянкою культового призначення набуття

нею права власності на цю земельну ділянку за умови надання релігійним організаціям права мати у власності земельні ділянки культового призначення.

Виходячи з викладеного, пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 395 ЦК України п. 5 такого змісту: «5) право на постійне користування земельною ділянкою», а ст. 141 ЗК України пунктом «е)» такого змісту: «е) набуття користувачем права власності на цю земельну ділянку».

Як уже зазначалося, у випадку передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення у постійне або довготривале користування у релігійних організацій виникатиме право безоплатного користування державним майном, яке слід розглядати як речове право на чуже майно культового призначення, оскільки власником майна залишається держава. Слід зауважити, що зазначене право релігійної організації відрізняється від права постійного користування земельною ділянкою культового призначення об'єктом, яким може бути культова будівля та інше майно культового призначення, відмінне від земельної ділянки. Право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення може бути як строковим так і безстроковим, а право постійного користування земельною ділянкою культового призначення завжди є безстроковим. Водночас ці речові права релігійних організацій на майно культового призначення мають і спільні ознаки: 1) власником об'єкта зазначених прав виступає держава; 2) передається майно у користування безоплатно; 3) підставою виникнення речового права може бути лише рішення відповідного органу влади; 4) не підлягає відчуженню.

Право постійного або довготривалого безоплатного користування релігійними організаціями державним майном культового призначення слід відрізняти від особистого сервіту на майно культового призначення за підставами встановлення, а також у зв'язку з тим, що: а) особистий сервітут може бути як оплатним, так і безоплатним, а право безоплатного користування державним майном культового призначення завжди безоплатне; б) власником майна, обтяженого сервітутом, може бути не лише держава, а власником майна

культового призначення, що безоплатно передається релігійним організаціям, може бути лише держава.

Право постійного або довготривалого безоплатного користування релігійними організаціями державним майном культового призначення відрізняється від суперфіцію на майно культового призначення: 1) підставами встановлення; 2) об'єктом; 3) оплатністю – суперфіцій передбачає плату за користування, а право безоплатного користування державним майном культового призначення завжди безоплатне; 4) відчужуваністю – суперфіцій може відчужуватись, а право безоплатного користування державним майном культового призначення не підлягає відчуженню; 5) суб'єктами – власником земельної ділянки, що надається для забудови, може бути не лише держава, а власником майна культового призначення, що безоплатно передається релігійним організаціям, може бути лише держава.

Право постійного або довготривалого безоплатного користування релігійними організаціями державним майном культового призначення відрізняється від оренди майна культового призначення: 1) підставами встановлення; 2) оренда передбачає плату за користування, а право безоплатного користування державним майном культового призначення завжди безоплатне; 3) орендар може передати об'єкт оренди у суборенду, а право безоплатного користування державним майном культового призначення не передбачає його передачу іншим особам; 4) власником майна культового призначення, що надається в оренду, може бути не лише держава, а власником майна культового призначення, що безоплатно передається релігійним організаціям, може бути лише держава.

На нашу думку, підставами припинення права постійного або довготривалого безоплатного користування релігійними організаціями державним майном культового призначення можуть бути: 1) поєднання в одній особі користувача і власника майна; 2) відмова релігійної організації від права користування; 3) сплив строку, на який надано майно в користування; 4) не використання права користування протягом трьох років підряд; 5) використання переданого майна не за призначенням тощо.

Єдиною підставою виникнення у релігійної організації такого речового права на чуже майно як право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення є договір. Якщо об'єктом цього речового права є культова будівля або інша споруда культового призначення, то укладається договір найму будівлі або іншої капітальної споруди згідно з положеннями статей 793–797 ЦК України. На нашу думку, у випадку довгострокової оренди культової будівлі, а також коли культова будівля, що належить на праві власності релігійній організації, збудована на чужій земельній ділянці, доцільно укладати із власником земельної ділянки, на якій розміщено культову будівлю, договір довгострокової оренди земельної ділянки відповідно до положень ст. 792 ЦК України та ст. 93 ЗК України.

Слід зазначити, що право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення може встановлюватись лише на певний строк і завжди передбачає плату за користування.

На нашу думку, підставами припинення права довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення можуть бути: 1) поєднання в одній особі орендаря і власника майна; 2) відмова релігійної організації від права оренди; 3) сплив строку, на який надано майно в користування; 4) порушення умов договору оренди, зокрема, у разі систематичної несплати орендної плати та інших передбачених договором платежів, а також у разі використання орендованого майна не за призначенням тощо.

Висновки до другого розділу

На підставі викладеного у цьому розділі можна зробити такі висновки:

1. Не слід ототожнювати підстави та способи набуття права власності релігійними організаціями на майно культового призначення. Набуття права власності релігійної організації на майно культового призначення можливе лише за наявності як підстав, так і способів такого набуття.

2. Необхідно розрізняти процедури повернення і передачі релігійним організаціям майна культового призначення, що перебуває в державній або комунальній власності. Релігійні організації, які претендують на повернення їм майна культового призначення, повинні довести, що саме у них чи у організації, правонаступниками якої вони є, і саме це майно було вилучене (націоналізоване) за радянських часів.

3. Процес безоплатної передачі державою майна культового призначення релігійним організаціям за юридичною природою слід розглядати як дарування з такими особливостями: 1) обдарованими є наперед невизначене коло релігійних організацій – претендентів на «подарунок від держави»; 2) державою встановлено спеціальні умови набуття відповідного майна; 3) майно, яке передається, має використовуватись виключно за його цільовим призначенням. Зважаючи на ці особливості, передачу державою культового майна релігійним організаціям слід розглядати як пожертву.

4. При здійсненні безоплатної передачі слід надати переважне право на отримання майна культового призначення тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було націоналізоване радянською державою. Зазначене переважне право може бути надане релігійній організації лише за відсутності претендентів на повернення державою майна культового призначення.

5. Релігійна організація, а не держава, має визначити долю свого майна культового призначення у випадку припинення її діяльності, в тому числі й шляхом ліквідації. Процедура визначення правонаступника майна повинна закріплюватися у статутних документах релігійної організації.

6. До речових прав релігійних організацій на чуже майно культового призначення слід віднести такі речові права: 1) сервітут; 2) суперфіцій; 3) право постійного користування земельною ділянкою; 4) право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення; 5) право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення.

7. Сервітутне користування є ефективним правовим засобом, за допомогою якого можуть бути збалансовані інтереси релігійних організацій при поділі спірного майна, а тому його слід активно використовувати при врегулюванні майнових відносин за участю релігійних організацій. У цій ситуації одній релігійній організації слід надати єдиний культовий комплекс у власність або в користування, а інша може отримати на обумовлений термін речове право на чуже майно (особистий сервітут), об'єктом якого є цей самий єдиний культовий комплекс.

8. Право постійного користування земельною ділянкою культового призначення має цивільно-правову природу, воно виникає за рішенням відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування лише у визначеного законодавством кола суб'єктів, а тому є особливим речовим правом на чуже майно культового призначення.

9. У випадку довгострокової оренди релігійною організацією нерухомого майна культового призначення право оренди релігійної організації, яке в неї при цьому виникає, доцільно розглядати як речове право на чуже майно культового призначення.

10. У випадку передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення у постійне або довготривале користування у релігійних організацій виникатиме право безоплатного користування державним майном, яке слід розглядати як речове право на чуже майно культового призначення. Вкладаючи власні кошти в ремонт та збереження переданого державою майна, релігійна організація повинна бути впевненою, що не буде позбавлена власником права безоплатного користування цим майном.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ РЕЧОВИХ ПРАВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА МАЙНО КУЛЬТОВОГО ПРИЗНАЧЕННЯ

3.1. Поняття, підстави та форми правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення

На нашу думку, перш ніж переходити до розгляду підстав, форм та способів захисту речових прав релігійних організацій, слід певною мірою розглянути деякі загальнотеоретичні питання, оскільки саме на базі висновків із зазначених питань слід проводити подальші дослідження.

Питанню захисту цивільних прав приділяють увагу в своїх дослідженнях чимало науковців, зокрема: Ч. Н. Азімов, С. С. Алексєєв, Ю. В. Білоусов, І. Е. Берестова, В. І. Бобрик, Д. М. Генкін, В. П. Грібанов, О. В. Дзера, І. О. Дзера, Ю. О. Заїка, Н. С. Кузнецова, В. М. Коссак, В. В. Луць, М. С. Малєїн, О. М. Молявко, Ю. Д. Притика, Я. В. П'янова, З. В. Ромовська, Р. О. Стефанчук, Г. М. Стоякін, В. І. Тертишніков, Г. П. Тимченко, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, Я. М. Шевченко, Т. М. Ярова тощо. Водночас зазначене питання не втратило своєї актуальності і потребує подальшого дослідження та теоретичного осмислення, в тому числі й щодо захисту речових прав релігійних організацій.

Термін «захист прав» застосовується у різних розуміннях як у законодавстві, так і в науковій літературі [137, с. 390]. Свого часу С. С. Алексєєв розглядав захист права як державно-примусову діяльність, яка спрямована на здійснення «відновлювальних» завдань – на відновлення порушеного права, забезпечення виконання юридичного обов'язку [138, с. 280–281]. Підтримав цю думку і В. І. Тертишніков [139, с. 9]. У той же час інші науковці розглядають захист права як забезпечення відновлення порушеного права компетентними органами або самим власником [105, с. 148], або як сукупність правових засобів, які застосовуються у зв'язку з порушенням права власності і які спрямовані на

відновлення та захист майнових інтересів їх володарів [140, с. 265], або ж як передбачені законом заходи охорони цивільних прав у разі їх порушення чи реальної погрози такого порушення, заперечення, оспорювання та невизнання [141, с. 10]. Сучасна російська цивілістика розглядає захист цивільних прав як правовий інститут, норми якого передбачають механізми судових і адміністративних процедур захисту, порушених або тих, що викликають спори, цивільних прав, при цьому допускається самозахист цивільних прав [47, с. 338]. Ю. В. Білоусов зазначає, що під захистом слід розуміти встановлені законом вид і міру можливого або обов'язкового впливу на суспільні відносини, які зазнали протиправного впливу, з метою відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного права [72, с. 42].

Із наведеного стає зрозумілим, що науковці розглядають захист прав з різних позицій: як діяльність певних суб'єктів, як досягнення конкретного результату, як правовий інструмент, як передбачені законом заходи або засоби як міру можливого впливу тощо. Слід зазначити, що захист права охоплює всі зазначенні категорії і є досить багатограним поняттям, яке може досліджуватись з різних позицій. Виходячи із викладеного та враховуючи, що речові права релігійних організацій є цивільними правами, під захистом речових прав релігійної організації слід розуміти правомірні дії, які здійснюють компетентні органи, сама релігійна організація або інші особи за її дорученням з метою відновлення порушеного, невизнаного або оспорюваного конкретного речового права релігійної організації та покладення виконання обов'язку з відновлення порушеного права на порушника.

Певною мірою слід зосередити увагу на розмежуванні понять «правовий захист» та «правова охорона». Деякі автори вважають терміни «захист» та «охорона» як подібні за значенням поняття, які можуть використовуватись у практиці як ідентичні [142, с. 35], але інші автори ці поняття все ж таки розрізняють. Н. Ю. Голубева пропонує відрізнити охорону права власності від захисту права власності [140, с. 265], а Я. В. П'янова підкреслює, що охорона передуює захисту і не пов'язана з порушенням суб'єктивного права, охорона права

лише попереджає порушення, а захист тягне за собою відновлення відповідного суб'єктивного права [143, с. 6–7].

І. О. Дзера наголошує, що не слід протиставляти правовий захист правовій охороні, а також відзначає чітку тенденцію до визнання правової охорони більш широким поняттям порівняно з правовим захистом [144, с. 8–10]. Визначають правовий захист як складову частину правової охорони й інші науковці, зокрема: С. С. Алексєєв [138, с. 283–285], В. І. Бобрик [145, с. 82], І. С. Канзафарова [146, с. 272–273], В. В. Луць [147, с. 218], О. М. Моляк [66, с. 34], Ю. Д. Притика [141, с. 10], Я. М. Шевченко [94, с. 130].

Дисертант підтримує позицію, що правовий захист є складовою частиною правової охорони, оскільки, здійснюючи захист прав, відповідні органи або особи в такий спосіб здійснюють і охорону цих прав від порушень в майбутньому. В той же час порушення, невизнання або оспорювання прав має місце не завжди, зокрема, у разі вжиття належних заходів щодо охорони прав може і не бути потреби у їхньому захисті. Крім того, правову охорону, зокрема речовим правам суб'єктів, слід надавати і без наявності підстав захисту. Зазначені теоретичні положення повною мірою можуть бути поширені й на правовідносини з охорони та захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Поняття «захист цивільних прав» та «право на захист» є пов'язаними між собою, але не тотожними поняттями. На нашу думку, цей факт має місце і по відношенню до релігійних організацій, які є суб'єктами цивільних правовідносин. Як зазначає Т. М. Ярова, право на захист не є захистом, захист означає реалізацію суб'єктивного права в конкретних життєвих ситуаціях, у конкретних відносинах [137, с. 390]. Отже, суб'єктивне право релігійних організацій на захист реалізується лише у конкретних відносинах і лише за наявності підстав може здійснюватись захист речових та інших прав релігійних організацій. На нашу думку, захист, в тому числі й речових прав релігійних організацій, охоплює такі поняття як: «підстави захисту», «здійснення захисту», «суб'єкти захисту», тобто особи, які надають цей захист, «об'єкти захисту», якими виступають речові права

релігійних організацій, «форми захисту», «способи захисту», «засоби захисту» тощо.

Серед науковців немає єдиної позиції про співвідношення суб'єктивного цивільного права та права на захист, про їхній зв'язок із здійсненням права на захист цивільних прав. «Під здійсненням цивільного права розуміють реалізацію тих можливостей, які передбачені змістом суб'єктивного цивільного права [55, с. 22]». Як права цивільні так само реалізуються й речові права релігійних організацій. Зміст же суб'єктивного цивільного права включає реалізацію трьох правомочностей: 1) права на власні дії (поведінку); 2) права вимагати певних дій від інших осіб; 3) права звернутися за допомогою до суду, державних органів, третейського суду тощо в захисті порушеного права.

Під здійсненням суб'єктивного права релігійної організації слід розуміти реалізацію тих можливостей, які передбачені змістом відповідного суб'єктивного права. В цілому ж, як зазначає В. В. Луць, здійснення суб'єктивних прав є складовою загальної проблеми реалізації норм права і може відбуватися шляхом вчинення як фактичних, так і юридичних дій [147, с. 104–106]. Отже, здійснення захисту речових прав релігійних організацій слід розглядати як реалізацію їхнього суб'єктивного права на захист речових прав.

Частина цивілістів розглядає право на захист як елемент суб'єктивного цивільного права [55, с. 22; 148, с. 95–97; 149, с. 99], а інша – як самостійне право [137, с. 391–395; 150, с. 7]. Слід підтримати позицію В. П. Грибанова, який вказує, що з матеріально-правової точки зору немає перепон для того, щоб розглядати право на захист в його матеріально-правовому аспекті як одну з правомочностей самого суб'єктивного цивільного права [148, с. 95–97]. Дійсно, доцільно не протиставляти суб'єктивне право і право на захист як суб'єктивне право, оскільки ізольоване суб'єктивне цивільне право, позбавлене захисного елемента, втрачає юридичні можливості його реалізації, крім того, право на захист є похідним від основного цивільного права і не може існувати без нього [151, с. 218]. Отже, право на захист слід розглядати як одну із правомочностей суб'єктивного права, що визначає зміст останнього. Зазначене положення слід

поширювати й на захист речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Слід зазначити, що Н. І. Майданик розглядає суб'єктивне право як юридично захищену можливість [152, с. 865], Г. П. Тимченко пропонує розглядати можливість звернутися до держави в особі її юрисдикційних органів з вимогою захистити порушене право не як матеріальну, а як процесуальну правомочність [153, с. 8], С. Я. Фурса зазначає, що цивільне право має ширші межі регулювання суспільних відносин, ніж це має місце в нормах цивільного процесуального права [154, с. 2], а Ю. Д. Притика підкреслює, що зміст суб'єктивного права на захист становлять положення як матеріального, так і процесуального характеру [141, с. 20]. Відповідно, виникає запитання, якою ж матеріальною чи процесуальною є правомочність суб'єктивного права релігійної організації на захист речових прав на майно культового призначення.

Слід підтримати позицію про необхідність чіткого розмежування права на захист цивільних прав в матеріальному і процесуальному значенні, оскільки відповідно до ст. 122 ЦПК України у процесуальному значенні особа набуває таке право лише після відкриття провадження у цивільній справі в суді, тоді суб'єктивне матеріальне право на захист трансформується у суб'єктивне процесуальне право на захист відповідно до процесуальних процедур. Важливим є те, що суб'єктивне цивільне право на захист та суб'єктивне цивільне процесуальне право вимагати захисту порушеного суб'єктивного матеріального права не конкурують між собою, а сприяють рівною мірою захисту цивільного суб'єктивного права [151, с. 218], оскільки матеріальні та процесуальні норми, які регулюють способи, форми та порядок захисту, мають єдину мету – забезпечити повний, всебічний, швидкий захист суб'єктивного права, вони становлять єдиний інститут правового захисту [121, с. 46]. На нашу думку, слід застосовувати ці положення і до здійснення захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Право релігійної організації на захист як правомочність її суб'єктивного права існує доти, доки існує сама релігійна організація, навіть якщо ніхто і не порушує цього права, реалізується ж

воно коли виникають перешкоди до здійснення конкретного суб'єктивного права, в тому числі й речового права релігійної організації на майно культового призначення. Здійснення ж зазначеної правомочності суб'єктивного права релігійної організації відбувається шляхом вчинення як фактичних, так і юридичних дій, керуючись при цьому матеріальними та процесуальними нормами, які регулюють способи, форми та порядок захисту. При цьому здійснення захисту, в тому числі й речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, розпочинається лише за наявності відповідної підстави, а тому підстави захисту є важливим аспектом дослідження захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Підставами виникнення правовідносин цивільно-правового захисту суб'єктивних цивільних прав, а отже і речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, оскільки вони є цивільними правами, згідно зі ст. 15 ЦК України є порушення, невизнання або оспорювання цивільного права. На думку Я. В. П'янової, порушенням суб'єктивного цивільного права є протиправна дія (бездіяльність) особи, яка має наслідком припинення належного іншій особі суб'єктивного цивільного права або обмеження свободи його реалізації як повністю, так і часткового [143, с. 7]. Ю. Д. Притика під порушенням розуміє такий стан суб'єктивного права, при якому воно зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, внаслідок чого суб'єктивне право уповноваженої особи зазнало зменшення або ліквідації як такого. Порушення права пов'язане з позбавленням його носія можливості здійснити, реалізувати своє право повністю або частково [55, с. 26–27; 141, с. 21]. Є. О. Харитонов зазначає, що порушення цивільного права є результатом протиправних дій порушника, внаслідок чого воно зазнало зменшення або ліквідації, що позбавляє його носія можливості здійснити, реалізувати це право повністю або частково [140, с. 20]. Відповідно, слід конкретизувати таке: порушення речового права релігійної організації на майно культового призначення – це дія (бездіяльність), стан чи результат.

З наведеного стає зрозумілим, що порушення речового права релігійної організації на майно культового призначення відбувається в результаті

протиправної дії (бездіяльності) конкретної особи – правопорушника, а погіршення стану суб'єктивного права релігійної організації, яке зазнало протиправного впливу з боку правопорушника, є наслідком порушення. Таке погіршення стану полягає у позбавленні можливості релігійної організації здійснювати правомочності, які становлять зміст належного їй речового права, повністю або частково. Отже, дію (бездіяльність) правопорушника та наслідки порушення, а також, на нашу думку, причинний зв'язок між протиправною дією (бездіяльністю) та наслідками слід розглядати як обов'язкові ознаки для настання відповідальності порушника речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Саме ж порушення речового права релігійної організації полягає у протиправному позбавленні її можливості здійснювати правомочності, які становлять зміст належного їй речового права, повністю або частково, тобто є результатом протиправних дій порушника. Зокрема, порушення речових прав релігійних організацій може полягати у захопленні культових споруд, створенні перешкод у володінні та користуванні майном культового призначення, що належить релігійній організації тощо.

Невизнання суб'єктивного цивільного права науковці розглядають як дію чи бездіяльність особи, яка за змістом становить заперечення існування суб'єктивного цивільного права іншої особи, але не має ознак порушення права – ліквідації або обмеження свободи реалізації права [143, с. 7–8], як дії носіїв пасивного цивільного обов'язку, які полягають у запереченні цивільного права уповноваженої особи, внаслідок чого остання повністю або частково позбавляється можливості реалізувати своє право [140, с. 20], як дії учасника цивільного правовідношення, який несе юридичний обов'язок перед уповноваженою особою, що спрямовані на заперечення у цілому або у певній частині суб'єктивного права іншого учасника цивільного правовідношення, внаслідок якого уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати своє право [55, с. 27; 141, с. 21]. Наприклад, релігійна організація, яка здійснює безоплатне володіння та користування культовою будівлею (спорудою) на підставі рішення відповідної державної адміністрації згідно з ч. 2 ст. 17 Закону

про свободу совісті, не визнає нове рішення цієї ж державної адміністрації про передачу (повернення) культової будівлі у власність іншій релігійній організації, вважаючи, що культова будівля повинна бути переданою у власність саме їй, при цьому не оспорує рішення державної адміністрації у суді, але й не поспішає звільняти культову будівлю. Слід зазначити, що у випадку порушення речового права релігійної організації на майно культового призначення порушник не заперечує факт існування права релігійної організації, проте свідомо порушує зазначене право. Таким порушником може бути будь-яка особа. У випадку ж невизнання такою особою може бути, на нашу думку, лише особа, яка несе юридичний обов'язок перед релігійною організацією (наприклад, передати майно культового призначення). Пасивне невизнання речового права релігійної організації іншою особою, яка не несе юридичного обов'язку перед релігійною організацією, не позбавляє релігійну організацію можливості реалізувати своє право, а тому не потребує і захисту. Невизнання ж речового права релігійної організації на майно культового призначення зобов'язаною особою призводить до не виконання нею свого обов'язку перед релігійною організацією, а отже, і порушення зазначеного речового права. Відповідно, не можна погодитись з думкою Я. В. П'янової, що невизнання не має ознак порушення права (обмеження реалізації права), тому що внаслідок невизнання права уповноважена особа позбавлена можливості реалізувати це своє право.

Оспорювання суб'єктивного цивільного права науковці розглядають як дію або бездіяльність особи, яка полягає у запереченні належності або обсягу відповідного суб'єктивного цивільного права без ознак його порушення [143, с. 7–8], як стан цивільного правовідношення, при якому між учасниками існує спір із приводу наявності чи відсутності суб'єктивного права у сторін, а також приналежності такого права певній особі. Оспорюване право ще не порушене, а вже виникає невизначеність у праві, зумовлена поведінкою іншої сторони стосовно уповноваженого [55, с. 27; 141, с. 21]. Отже, особливістю оспорювання суб'єктивного цивільного права, в тому числі й релігійних організацій, є не порушення права, а лише виникнення невизначеності у праві. Слід підкреслити,

що при порушенні речового права релігійної організації на майно культового призначення має місце досить широкий спектр видів порушення, навіть ліквідація права як такого; при невизнанні права – має місце порушення права особою, яка несе юридичний обов'язок перед релігійною організацією і лише певних видів; при оспоруванні ж порушення речового права релігійної організації на майно культового призначення відсутні.

Релігійні організації, як учасники цивільних правовідносин, активно оспорюють в судах речові права на майно культового призначення інших релігійних організацій. Оспорування речових прав релігійних організацій, як свідчить практика релігійного життя, найчастіше виникають із правовідносин щодо передачі (повернення) державою майна, вилученого свого часу, у власність або користування релігійній організації. Інша релігійна організація оспорує як рішення відповідного органу про передачу (повернення) майна культового призначення, так і речові права на зазначене майно релігійної організації, яка це майно отримала. Наприклад, 20 жовтня 1997 року Рівненська обласна державна адміністрація виносить розпорядження № 631 про передачу культової будівлі у безоплатне користування релігійній громаді УПЦ-КП с. Могиляни Острозького району Рівненської області. Релігійна громада УПЦ цього самого населеного пункту в 1998 році оскаржує це рішення у судах як незаконне, включаючи Верховний Суд України [155].

Досить поширеними є також спори щодо поділу майна релігійної організації, тобто оспорування прав на більшу частину майна, переважно культового. Звичайно ж має місце оспорування речових прав релігійних організацій і в інших сферах цивільно-правових відносин за участю релігійних організацій (при спадкуванні майна фізичних осіб за заповітом, при наданні послуг будівельними організаціями із будівництва (реконструкції) культових споруд тощо).

Оспорування речового права релігійної організації на майно культового призначення відбувається у юрисдикційному органі. Наприклад, у випадку спадкування релігійною організацією частки майна спадкодавця за заповітом, якщо при цьому до складу такої спадщини входять предмети культового

призначення, то у релігійної організації повинно виникати переважне право на отримання майна культового призначення у межах частки, яка спадкується релігійною організацією. Інші спадкоємці можуть не погоджуватися із наданням релігійній організації такого права, вживаючи при цьому заходів щодо утримання зазначеного майна у себе, тоді матиме місце невизнання речового права релігійної організації. Якщо ж інші спадкоємці звернуться до суду про надання саме їм речей культового призначення в межах їх частки, то матиме місце оспорювання цього переважного майнового права релігійної організації.

На нашу думку, дослідження захисту цивільних прав взагалі та захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення зокрема буде неповним без дослідження форм захисту. Крім того, як справедливо зауважує І. Е. Берестова, не повинні втрачати свого значення ті правові інститути, які протягом вже не одного тисячоліття успішно використовувались і використовуються для захисту майнових прав та інтересів осіб приватного права [156, с. 5].

Вчені під формою захисту права розуміють комплекс особливих процедур, що здійснюються правозастосувальними органами і самою уповноваженою особою [157, с. 25]. Отже, досліджуючи форми захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, звертаємо увагу не лише на комплекс особливих процедур, а й на суб'єкт, який зазначений захист здійснює.

Ю. Сульженко, проаналізувавши існуючі погляди науковців щодо виділення таких форм захисту суб'єктивних цивільних прав як державна, громадська, адміністративна, судова, арбітражна, третейська, нотаріальна, змішана та самозахист, дійшов висновку, що проблему класифікації форм захисту можна звести до двох основних, а саме: юрисдикційної та неюрисдикційної. Як підкреслює цей самий науковець, зведення захисту суб'єктивних цивільних прав і охоронюваних законом інтересів до двох форм дає змогу сформулювати чітку систему органів, уповноважених на захист прав, повніше і зрозуміліше визначити їх місце і роль у системі захисту права, а також порівняти переваги і недоліки, надані уповноваженій особі можливістю використання юрисдикційної або

неюрисдикційної форм захисту [157, с. 25–27]. Отже, захист речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, як і захист цивільних прав взагалі, може здійснюватись у юрисдикційній та неюрисдикційній формах. «До юрисдикційної форми захисту цивільних прав відносять діяльність уповноважених державою органів щодо захисту порушених або оспорюваних прав. Такими органами відповідно до статей 16 – 18 ЦК України є суд, Президент України, органи державної влади, органи влади АРК, органи місцевого самоврядування, нотаріуси. Неюрисдикційна форма захисту передбачає дії особи щодо захисту порушених прав, які здійснюються нею самостійно без звернення до компетентних державних органів [87, с. 872]».

Водночас заслуговує на увагу й позиція, що слід «виділяти три різні за значимістю, відмінні в механізмі реалізації, самостійні форми захисту цивільних прав: 1) судову, 2) позасудову, 3) самозахист [147, с. 223]». Як зазначає Ю. В. Білоусов, види захисту можна розглядати як залежно від способів і форм його існування, так і за суб'єктами, які такий захист здійснюють. Надання такого захисту для державних або інших органів (осіб), якщо це входить до їх повноважень, є обов'язком для них [140, с. 42]. Згідно з ч. 1 ст. 16 ЦК України кожна особа, а отже й релігійна організація може звернутися до суду за захистом свого майнового (речового) права. При цьому слід зауважити, що повноваження суду із захисту речових прав на майно культового призначення є досить широкими, оскільки відповідно до ст. 124 Конституції України юрисдикція суду поширюється на всі правовідносини, які виникають у державі, повноваження інших юрисдикційних органів, які можуть надати захист речовим правам релігійних організацій на майно культового призначення, є обмеженими. Крім того, відповідно до ч. 3 ст. 17 ЦК України рішення, прийняті Президентом України, органами державної влади, органами влади АРК, органами місцевого самоврядування щодо захисту цивільних прав (речових прав релігійних організацій на майно культового призначення) не є перешкодою для звернення за їх захистом до суду. Отже, законодавець особливим чином виділяє саме судовий захист цивільних прав.

Виділяють окремо судовий захист цивільних прав і науковці [53, с. 27; 55, с. 28; 158, с. 376; 159, с. 95]. Так, Ю. Сульженко зазначає, що захист цивільних прав здійснюється переважно у судовому порядку та що судова форма захисту є основною [158, с. 27]. Викладене дає підстави дисертанту підтримати позицію В. В. Луця, В. А. Васильєвої, І. Р. Калаур та інших науковців про виділення таких самостійних форм захисту цивільних прав: 1) судової, 2) позасудової, 3) самозахисту. Зазначену класифікацію слід поширювати й на правовідносини із захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Релігійна організація може на власний розсуд обрати будь-яку із наведених форм захисту та відповідний суб'єкт захисту. На нашу думку, такий вибір релігійної організації залежатиме також від повноважень суб'єкта захисту, тобто особи, яка захищатиме речове право релігійної організації на майно культового призначення. Автор вважає, що релігійним організаціям слід обрати для захисту речових прав на майно культового призначення переважно судову форму захисту, оскільки саме суд має більше можливостей такий захист надати [160, с. 44].

Слід зазначити, що захист речових прав релігійних організацій на майно культового призначення здійснюють переважно суди загальної юрисдикції та господарські суди. Суттєве значення має правильний вибір суду, до якого слід звертатись релігійній організації за захистом своїх речових прав на майно культового призначення. Так, у листопаді 2000 року релігійна громада Української автокефальної православної церкви (надалі – УАПЦ) Покрови Пресвятої Богородиці звернулась з позовом до учбово-виробничого підприємства «Українське товариство сліпих» (м. Житомир, вул. 8 Березня, 13) про усунення перешкод в користуванні культовою спорудою. Проте ухвалою Житомирського обласного суду від 20 листопада 2000 року в прийнятті заяви було відмовлено, оскільки спір між двома юридичними особами підлягає розгляду господарським судом. Ухвалою Верховного Суду України від 24 січня 2001 року скарга зазначеної релігійної громади УАПЦ залишена без задоволення [161].

Велике значення для отримання релігійною організацією належного захисту її речових прав на майно культового призначення має і однакове застосування судами положень чинного законодавства. На відсутність єдиного підходу та на існуючі розбіжності у застосуванні положень чинного законодавства загальними та господарськими судами неодноразово вказували провідні вітчизняні науковці, зокрема О. В. Дзера [162, с. 20–23], В. В. Луць [163, с. 39], Я. М. Шевченко [164, с. 32–34] та інші, а тому на цій проблемі загострювати увагу не слід, потрібно шукати нові шляхи вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій щодо володіння, користування та розпорядження майном культового призначення.

Слід зауважити, що, звернувшись за захистом до суду або господарського суду, релігійним організаціям не завжди вдавалося отримати, як свідчить практика, належний захист своїх майнових прав та інтересів. Через це у окремих учасників релігійних організацій виникає зневіра у можливості судів справедливо (неформально) вирішити їх справу, іноді після прийняття таких рішень й виникають міжконфесійні конфлікти та мають місце випадки захоплення культових споруд. Це підтверджують і результати соціологічних досліджень як в Україні [165, с. 36], так і за її межами [166, с. 18].

З прийняттям Кодексу адміністративного судочинства України в адміністративних судах можуть бути оскаржені будь-які рішення, дії чи бездіяльність суб'єктів владних повноважень, якщо не встановлено законодавством інший порядок судового провадження. Зокрема, згідно зі ст. 17 Кодексу адміністративного судочинства України компетенція зазначених судів поширюється на спори фізичних та юридичних осіб із суб'єктом владних повноважень щодо оскарження його рішень (нормативно-правових актів чи правових актів індивідуальної дії), дій або бездіяльності. Отже, тепер релігійні організації мають право звернутись до адміністративного суду у випадку необхідності оскарження рішень, дій чи бездіяльності органів влади, в тому числі й щодо повернення або передачі релігійним організаціям майна культового призначення.

І. Коліушко та Р. Куйбіда звертають увагу на такі переваги адміністративного судочинства порівняно з господарським: обов'язок суб'єкта владних повноважень доказувати правомірність своїх рішень, дій чи бездіяльності; ініціативність суду в з'ясуванні обставин у справі; невисокий розмір судового збору тощо [167, с. 7]. Ю. В. Білоусов критикує існуючу систему адміністративного судочинства, вказуючи на відсутність спеціальної підготовки в суддів адміністративних судів, важкодоступність такого судового захисту та ставить під сумнів доцільність такої спеціалізації судів [168, с. 238–240]. На необхідність перегляду існуючої концепції системи адміністративних судів вказує І. Самсін, пропонуючи створити не адміністративні суди, а спеціалізовані палати у місцевих і апеляційних господарських та загальних судах, які розглядатимуть справи як адміністративні суди, причому касаційною інстанцією залишатиметься Вищий адміністративний суд України, а перегляд справ за винятковими обставинами здійснюватиме палата з адміністративних справ Верховного Суду України [169, с. 7]. На нашу думку, отримання релігійними організаціями належного захисту речових прав на майно культового призначення в адміністративних судах поки що є проблематичним, лише з часом, сподіваємося, ці суди зможуть надавати захист речовим правам релігійних організацій.

Водночас за допомогою третейського суду, який також є юрисдикційним органом [170, с. 4], можна реально розв'язувати майнові спори між релігійними організаціями з приводу володіння, користування та розпорядження майном культового призначення, проте поки що, на жаль, можливості третейського судочинства релігійними організаціями майже не використовуються. Більше того, після прийняття Закону України «Про третейські суди» від 11 травня 2004 р. (надалі – Закон про третейські суди) в Україні створено сприятливі умови для вирішення існуючих майнових спорів за участю релігійних організацій та захисту їх речових прав у третейських судах. У будь-якому випадку, як зазначає Г. П. Тимченко, з прийняттям Закону про третейські суди відкриваються нові перспективи для вирішення суперечок [171, с. 311].

Завданням третейського суду (ст. 3 Закону про третейські суди), зокрема, є захист майнових прав, а згідно зі ст. 5 цього ж закону стороною при розгляді третейським судом спору, який виникає з цивільних чи господарських правовідносин, може бути юридична особа, а отже, і релігійна організація. У ст. 6 вищезгаданого закону дається перелік справ, які не мають права вирішувати третейські суди, справи про поділ майна між релігійними організаціями не віднесено законодавцем до таких. Якщо ж іншою стороною виступає державна установа чи організація, то такий спір може бути розглянутий адміністративним або господарським судом. Переважна кількість майнових спорів за участю релігійних організацій, за наявності між сторонами третейської угоди, може бути розглянута третейським судом, знявши таким чином певне навантаження з господарських судів та судів загальної юрисдикції. Такі суди, на нашу думку, повинні бути тимчасовими, тобто створюватися для вирішення конкретного спору виключно між резидентами, а отже, бути ще і внутрішніми.

Крім того, слід врахувати певні переваги третейського розгляду, зокрема: конфіденційність третейського розгляду; право сторін обирати третейських суддів для розгляду спору, а також визначати місце проведення засідань суду та мову третейського провадження; оперативність та швидкість третейського розгляду; остаточність рішень третейського суду та можливість його оскарження лише з процесуальних підстав; негайне набрання чинності рішеннями третейського суду; можливість примусового виконання рішень цього суду [172, с. 5; 173, с. 523].

На нашу думку, до складу третейського суду, який вирішуватиме майнові спори за участю релігійних організацій, увійдуть поважні, компетентні в релігійних питаннях громадяни, значна частина яких матиме вищу юридичну освіту, а тому будуть дотримані вимоги до третейських суддів. Оперативність розгляду – значно вища порівняно з розглядом таких справ у державних судах, що, на нашу думку, є досить суттєвим фактором на користь саме третейського розгляду майнових спорів за участю релігійних організацій [174, с. 508].

Рішення третейського суду повинні виконуватися сторонами спору добровільно, для них вони є обов'язковими, оскільки «сторони, підпорядковуючи

спір юрисдикції третейського суду, тим самим виключають його з підсудності судів, підставою для цього є третейська угода» [175, с. 54]. Якщо будь-яка із сторін не бажає виконувати рішення третейського суду, то згідно зі ст. 55 Закону про третейські суди передбачено і примусове його виконання, хоча, як свідчить практика релігійного життя, краще вирішувати спори між релігійними організаціями на більш ранніх етапах, не доводячи справу до примусового виконання.

Викладене спонукає звернути увагу на можливість вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій та захисту їх речових прав на майно культового призначення не лише судом, а й іншими юрисдикційними органами (позасудова форма захисту). При цьому, як зауважує С. Гусаров, мало-дослідженими залишаються юрисдикційні повноваження органів публічної адміністрації та їх посадових осіб [176, с. 80]. Правову основу адміністративного захисту становить ст. 40 Конституції України, згідно з якою усі особи, в тому числі й релігійні організації, мають право спрямовувати індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових та службових осіб цих органів, які у встановлений законом термін зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь.

Як уже зазначалося, з метою отримання захисту своїх речових прав на майно культового призначення релігійна організація може звернутися до державних органів чи посадових осіб. Згідно зі ст. 16–20 ЦК в Україні захист цивільних прав та інтересів здійснюють: суд, Президент України, органи державної влади, органи влади АРК або органи місцевого самоврядування, нотаріус тощо. Президент України відповідно до ст. 106 Конституції України має право «вето» щодо прийнятих Верховною Радою України законів із наступним поверненням їх на повторний розгляд, скасовувати акти Кабінету Міністрів України та акти Ради міністрів АРК, які містять цивільно-правові норми, внаслідок яких порушуються цивільні права та законні інтереси осіб, в тому числі й релігійних організацій. Кабінет Міністрів України згідно зі ст. 117 Конституції здійснює управління

об'єктами державної власності відповідно до закону, але слід зазначити, що саме об'єктами державної власності стали ті культові споруди, які були «націоналізовані» радянською державою, то чому тоді рішення про їх передачу (повернення) релігійним організаціям переважно приймають органи місцевого самоврядування. Як здійснювався на практиці захист речових прав релігійних організацій органами державної влади або органами місцевого самоврядування добре відомо, варто згадати хоча б процес передачі (повернення) культових споруд місцевими органами влади в 90-ті роки минулого століття.

Слід зазначити, що компетенція нотаріальних органів із захисту речових прав релігійних організацій обмежується вчиненням виконавчих написів, а тому нотаріус лише в окремих ситуаціях може надати потрібний захист речовим правам релігійних організацій та й то за умови відсутності спору. «Захист цивільних прав в адміністративному порядку може здійснюватися органами державної виконавчої служби, органами внутрішніх справ тощо [121, с. 43]». Дійсно, теоретично можна чекати релігійним організаціям захисту своїх речових прав від зазначених органів, на практиці хіба що можна сподіватися на виїзд працівників міліції у випадку пограбування чи крадіжки майна або пошкодження майна релігійної організації в результаті хуліганських дій тощо. Та це й не дивно, оскільки функціонально ці органи створені для здійснення повноважень держави у сфері виконавчої влади, а не захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Суб'єктом захисту речових прав релігійних організацій можуть виступати і органи прокуратури, які в межах своїх повноважень здійснюють захист цивільних прав фізичних та юридичних осіб, а також Уповноважений Верховної Ради України з прав людини. Після використання всіх національних способів правового захисту особа, в тому числі й релігійна організація, може звернутися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ або відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна, зокрема до Європейського Суду з прав людини. На нашу думку, саме органи прокуратури мають більш реальні можливості (повноваження) в наданні

належного захисту речовим правам релігійних організацій на майно культового призначення в адміністративному порядку, а тому слід конкретизувати в чинному законодавстві, можливо що й розширити, повноваження органів прокуратури із захисту речових прав релігійних організацій.

Оскільки ще не створено дієвої системи захисту речових прав релігійних організацій адміністративними органами, і триває процес передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям, на нашу думку, існує потреба у громадському органі, який, маючи певні повноваження, міг би надати захист речовим правам релігійних організацій на майно культового призначення, а тому недоцільно позбавляти релігійну організацію права звернутися для захисту своїх речових прав до громадського органу.

Цікавим може виявитись певною мірою досвід Республіки Польща щодо створення міжцерковних регулятивних комісій для остаточного врегулювання майнових спорів між релігійними організаціями. Статус таких регулятивних комісій повинен визначити спеціальний закон про передачу (повернення) майна культового призначення релігійним організаціям (надалі – Спеціальний закон), а також положення про міжцерковну регулятивну комісію (надалі – Комісія). Слушним є досвід Республіки Угорщина щодо утворення Координаційної ради (в нашому випадку Комісії) з представників церкви та держави в рівній кількості осіб. Такі Комісії слід створити в кожній області України, представників від держави визначатиме державний орган у справах релігій, а представників від церкви могли б висувати релігійні центри за умови, що на території області зареєстровано підпорядкованих їм громад не менше, ніж установлена цим законом кількість, але не більше одного представника від кожного релігійного центру. Центри, які не мають такої кількості громад, а також релігійні громади, які не підпорядковані жодному такому центру, можуть доручити представляти свої інтереси одному з призначених членів Комісії або ж обрати свого спільного представника, якщо кількість таких громад буде не меншою за встановлену. Створенням такої Комісії

можна досягти неупередженості у вирішенні питань передачі (повернення) культового майна, за умови не підпорядкованості її місцевим органам влади [109, с. 290–295].

З цивільно-правової точки зору такі Комісії слід розглядати як громадський орган, який надаватиме захист речових прав релігійних організацій при здійсненні процесу безоплатної передачі державою майна культового призначення, а тому виступатиме як суб'єкт захисту відповідно до положень ст. 17 ЦК України. Звернення релігійних організацій до Комісії як громадського органу слід розглядати як засіб позасудового захисту їх речових прав [177, с. 179–180].

Основні завдання зазначеної Комісії повинні полягати: 1) у зборі та реєстрації всіх претензій-клопотань від колишніх власників (їх правонаступників) та інших претендентів, у тому числі й тих, яким держава передала у власність майно культового призначення (зокрема, на земельні ділянки), з метою формування відповідного реєстру на першому етапі; 2) у наданні всім зацікавленим особам, в тому числі й місцевим органам влади, можливості ознайомитись з цим реєстром та подати свої обґрунтовані заперечення на другому етапі, чим забезпечити відкритість процесу передачі (повернення) державою майна культового призначення; 3) у активному сприянні релігійним організаціям у вирішенні спірних питань, пов'язаних із безоплатною передачею державою майна культового призначення, як між собою, так і у взаємовідносинах з державою, а також в охороні їх речових прав на майно культового призначення. Як зазначає Ю. Д. Притика, протягом останніх 10–20 років в практиці врегулювання спорів в різних частинах світу спостерігається активне використання процедури, в якій одна особа або колегія осіб надає сторонам незалежну та неупереджену допомогу в їх намаганні досягти мирного врегулювання свого спору [178, с. 374].

В той же час завданням такої Комісії повинно стати не лише сприяння державі у справедливому вирішенні питання передачі релігійним організаціям майна культового призначення та попередження майнових спорів (конфліктів) між релігійними організаціями на цьому ґрунті, а й сприяння в розв'язанні майнових спорів за участю релігійних організацій щодо спірного майна та

здійснення цивільно-правової охорони речових прав релігійних організацій. Доцільно, щоб Комісія, як громадський орган, сприяла у врегулюванні спорів за участю релігійних організацій щодо володіння, користування та розпорядження майном культового призначення, але її функції були переважно посередницькими, консультативними [177, с. 179].

Окрім укладення реєстрів спірного та безспірного майна культового призначення, ці Комісії могли б затверджувати мирову угоду між релігійними організаціями, а також між релігійними організаціями та іншими особами щодо спірного майна, вибирати оцінювача такого майна, якщо сторони майнового спору не дійшли згоди в цьому питанні, надавати сторонам майнового спору консультативну допомогу; члени Комісії могли б бути третейськими суддями у вирішенні майнових спорів після визнання спірного майна культового призначення спільною власністю сторін тощо.

Заслуговує на увагу ще й така неюрисдикційна форма захисту речових прав релігійних організацій як самозахист прав. Науковці виділяють матеріально-правові та процесуальні способи самозахисту права; першими способами особа сама захищає свої права, другими – лише ініціює діяльність компетентних органів [179, с. 5]. В. В. Луць підкреслює, що цивільне законодавство передбачає випадки, коли порушене суб'єктивне право може бути захищене власними односторонніми діями правомочної особи без звернення до юрисдикційного органу, це відбувається під час самозахисту цивільних прав [180, с. 21]. Г. П. Тимченко розглядає самозахист як спосіб захисту цивільних прав, який може застосовуватись суб'єктом цивільно-правових відносин самостійно, без звернення до юрисдикційного органу [153, с. 9]. В. П. Грибанов вважає самозахист одним із способів захисту цивільних прав правомочною особою та розуміє під самозахистом цивільних прав вчинення правомочною особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону його особистих або майнових прав та інтересів [148, с. 109]. Д. В. Горбась під самозахистом суб'єктивних цивільних прав розуміє вчинення уповноваженою особою відповідних захисних дій (фактичні дії або заходи оперативного впливу) з

метою припинення правопорушення, поновлення та визнання порушеного чи оспорюваного суб'єктивного права без звернення при цьому до компетентних державних органів [181, с. 326]. В. О. Матвійчук вважає, що самозахист цивільних прав – це вчинення особою не заборонених законом та таких, що не суперечать моральним засадам суспільства, дій, спрямованих на забезпечення недоторканності цивільного права, усунення порушення та ліквідації наслідків такого порушення [182, с. 412].

Отже, розглянемо самозахист речових прав релігійних організацій у матеріально-правовому аспекті як дії уповноваженої особи щодо захисту порушеного її суб'єктивного цивільного права власними силами без звернення до компетентного органу, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства. Право на самозахист може виникати і в юридичних осіб, а отже, і в релігійних організацій, підставою для самозахисту є порушення права або посягання на нього. Питання самозахисту цивільних прав досить ґрунтовно розглянуто науковцями, а тому немає потреби в подальшому детальному його дослідженні. Нас більше цікавить практичне питання – чи можна розглядати далеко не поодинокі захоплення культових будівель (споруд) релігійними організаціями (членами-учасниками цієї релігійної організації) як неюрисдикційну форму захисту (самозахисту) своїх речових прав.

Ч. Н. Азімов виділяє такі ознаки самозахисту суб'єктивних цивільних прав, а значить і речових прав релігійних організацій: 1) факт порушення суб'єктивного цивільного права; 2) законом або договором передбачені заходи, якими уповноважена особа має право скористатися для безпосереднього впливу на порушника; 3) здійснюється силами самого потерпілого; 4) застосовувані заходи не виходять за межі необхідних дій для припинення порушення і повинні відповідати йому [183, с. 135–141]. Коли мету самозахисту досягнуто, то подальші дії не можуть визнаватися самозахистом [184, с. 34].

Слід зазначити, що згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень та протиправних посягань, а також згідно з ч. 1 ст. 18 ЦК України особа

має право на самозахист своїх прав від їх порушень і протиправних посягань, зрозуміло, що і речових прав також. Проте слід врахувати, що культова будівля (споруда) належить не її членам (учасникам), а релігійній організації як юридичній особі, а тому права, в тому числі й на самозахист, має саме релігійна організація.

Відповідно до ч. 1 ст. 19 ЦК України самозахистом є застосування особою, право якої порушено, засобів протидії, які не заборонені законом та не суперечать моральним засадам суспільства, які здійснюються особою згідно з ч. 1 ст. 20 ЦК України на власний розсуд. Але слід також врахувати, що самозахист здійснюється уповноваженою особою, якою виступає носій порушеного суб'єктивного права, метою самозахисту є припинення порушення, поновлення та визнання порушеного чи оспорюваного суб'єктивного права, такий самозахист не повинен суперечити моральним засадам суспільства. Як свідчить практика, досить часто захоплення культових будівель (споруд) супроводжується протидією виконанню рішень суду та побиттям громадян, а тому такі дії суперечать моральним засадам суспільства. Зрозуміло, що захоплення культових споруд та протидію виконанню рішень суду не можна визнати самозахистом цивільних прав. У цій ситуації відбувається не самозахист, а протиправні дії, навіть неуповноваженої особи, цивільне законодавство можливості такого самозахисту не передбачає. Отже, захоплення культових будівель (споруд), які мали й мають місце в Україні, хоча вже в значно меншій кількості випадків, не слід розглядати як самозахист речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Виходячи із викладеного, слід виділити особливості цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, а саме: 1) оскільки триває процес передачі (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям, який не є характерним для правовідносин держави з іншими суб'єктами цивільного права, то існує потреба регулювання цього процесу та надання відповідного захисту речовим правам релігійних організацій за допомогою спеціального цивільного законодавства

(особливість – потреба в додатковому застосуванні спеціального законодавства під час здійснення цивільно-правового захисту речових прав); 2) захоплення культової будівлі (споруди) групою учасників (членів) іншої релігійної організації, тобто специфічним суб'єктом, є порушенням речового права релігійної організації, порушення ж є підставою для цивільно-правового захисту (особливість – однією з типових підстав для цивільно-правового захисту є порушення речових прав релігійної організації специфічним суб'єктом); 3) оскільки ще не створено дієвої системи захисту речових прав релігійних організацій адміністративними органами, а судові органи, маючи досить широкі повноваження, не завжди справедливо вирішують справи за участю релігійних організацій, то існує потреба у громадському органі, який, маючи відповідні повноваження, міг би надати у певних випадках належний захист речовим правам релігійних організацій на майно культового призначення (особливість – потреба у створенні громадського органу для надання додаткового захисту та цивільно-правової охорони речових прав релігійних організацій).

3.2. Способи та засоби цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення

Оскільки, як уже зазначалось, елементами захисту, в тому числі й речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, є не лише підстави захисту, здійснення захисту, суб'єкти захисту, об'єкти захисту, форми захисту, а й способи захисту та засоби захисту, то останні також необхідно дослідити з метою виділення особливостей цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Крім того, способи захисту цивільних прав слід розглядати як основний структурний компонент захисту зазначених прав, оскільки наявності лише підстав захисту, вибору суб'єкту та форми захисту не достатньо, для досягнення бажаного результату потрібно в той

чи в інший спосіб реалізувати суб'єктивне право релігійної організації на захист. «Суб'єктивне право, не забезпечене конкретним способом захисту, залишається негарантованим, таким, що може у будь-який момент зазнати неправомірного впливу зовнішніх чинників [55, с. 26]».

Т. Ярова вважає, що вибір способу захисту цивільних прав та інтересів залежить від двох важливих факторів: характеру правовідносин та виду правопорушення [185, с. 12]. Як уже було доведено, правовідносини за участю релігійних організацій в усі часи носили особливий характер. Захоплення культових будівель та споруд учасниками (членами) релігійних утворень також є досить специфічним видом правопорушень. На нашу думку, враховуючи зазначені особливості, слід здійснити пошук та дослідження й певних особливих способів захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. В той же час слід врахувати, що для здійснення захисту речових прав релігійної організації на майно культового призначення суд або інший суб'єкт захисту може обрати й один із загальних способів захисту, зокрема з числа наведених в ч. 2 ст. 16 ЦК України. Причому, як зазначає І. Е. Берестова, цей перелік способів захисту цивільних прав та інтересів не є виключним, оскільки його виключність суперечила б актам міжнародного законодавства, які передбачають відкритий перелік способів захисту порушеного права [156, с. 61].

Захист права в судовому порядку здійснюється, як правило, за допомогою позовів, які слід розглядати як засоби захисту. При цьому, оскільки йдеться про захист саме речових прав, суд має керуватись також і положеннями глави 29 та ст. 396 ЦК України, в яких на законодавчому рівні закріплені окремі засоби захисту, які можуть бути застосовані й до захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Проте перш ніж перейти до розгляду можливості захисту того чи іншого речового права релігійної організації за допомогою конкретних способів та засобів захисту доцільно провести певне розмежування між способами та засобами захисту, оскільки законодавець поки що не дає визначення цих понять. Г. П. Тимченко зазначає, що «захист прав припускає систему способів, форм,

засобів захисту, тобто здійснюється комплексно, за допомогою відносно самостійних і різних за галузевою приналежністю матеріально-правових способів захисту суб'єктивних прав та охоронюваних законом інтересів і процесуальних форм та засобів їх здійснення [186, с. 106]». Отже, способи, форми та засоби захисту, в тому числі й речових прав релігійних організацій, становлять єдину систему захисту, вони є структурними елементами захисту, проте способи захисту носять матеріально-правовий характер, а засоби захисту – переважно процесуальний характер.

3. В. Ромовська пропонує розрізнити матеріально-правові способи захисту суб'єктивних прав та засоби їх здійснення, при цьому зауважує, що засобом правового захисту є правовий інструмент, за допомогою якого здійснюється відновлення правового становища. Спосіб захисту – це концентрований вираз міри державного примусу, за допомогою якого відбувається досягнення бажаного результату [187, с. 30–31]. Поняття «спосіб захисту», як справедливо зазначає В. В. Луць, є більш традиційним коли йдеться про аналіз дій, спрямованих на захист цивільних прав [147, с. 242]. Т. М. Ярова вважає недопустимим змішування таких понять як: способи та засоби захисту, оскільки спосіб захисту – це дія або система дій, а засобом захисту є правовий інструмент реалізації способів захисту, за допомогою якого досягається результат. Вибір засобу захисту залежить від способу та форми захисту [188, с. 387–390]. Аналогічну позицію займає й Я. В. П'янова [143, с. 8–9]. Отже, способи захисту цивільних прав, в тому числі й речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, слід розглядати як основний структурний компонент захисту зазначених прав, який за своєю юридичною природою має матеріально-правовий характер та являє собою систему дій суб'єктів захисту, що здійснюються з метою усунення наслідків порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права. Засобом же правового захисту речових прав релігійних організацій є правовий інструмент, як то позов релігійної організації до суду, скарга або заява до іншого державного, самоврядного або громадського органу, за допомогою якого реалізується відповідний спосіб захисту.

На нашу думку, перш ніж перейти до класифікації способів захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід розглянути кожний спосіб захисту цивільних прав, виділений в ст. 16 ЦК України, а також можливість захистити за його допомогою кожне конкретне речове право релігійних організацій на майно культового призначення.

Під визнанням права науковці розуміють спосіб захисту, який застосовується у випадку спору між суб'єктами цивільного права з приводу наявності чи відсутності правовідносин між сторонами правовідносин і, відповідно, наявності чи відсутності цивільного права та цивільного обов'язку, проте цей спосіб захисту може стосуватися не тільки наявності спору, а й при невизначеності правового стану особи [55, с. 29; 189, с. 98]. Отже, наявність спору між суб'єктами цивільного права, зокрема релігійними організаціями, не є обов'язковою ознакою цього способу захисту.

Визнання права як спосіб захисту порушеного суб'єктивного права полягає в необхідності встановлення фактичної обставини і надання їй правового значення у зв'язку з відсутністю правовстановлюючих документів або якщо такі документи викликають сумнів інших осіб тощо [88, с. 14]. Метою подання позову про визнання права є усунення невизначеності у суб'єктивному праві, належному особі, а також створення сприятливих умов для здійснення суб'єктивного права особою, такий позов може поєднуватися і з іншими позовами [121, с. 39]. Дійсно, надання правового значення тій чи іншій фактичній обставині сприяє усуненню невизначеності у правовідносинах, а невизначеності вистачає у відносинах між релігійними організаціями з приводу належності конкретній релігійній організації на підставі речового права конкретного предмета культового призначення, який протягом останніх століть переходив від одного релігійного утворення до іншого, при цьому відсутні правовстановлюючі документи у релігійної організації, яка володіє та користується цією річчю культового призначення. Відповідно, сама релігійна організація, яка володіє та користується майном культового призначення, зацікавлена у визнанні її права власності, або ж інших речових прав, на зазначене майно.

Питання захисту права власності є досить дослідженим цивілістичною наукою, зокрема розгляду цього питання приділяли увагу І. Е. Берестова, А. В. Венедиктов, І. О. Дзера, С. Є. Донцов, В. П. Ємельянов, О. С. Іоффе, В. П. Маслов, А. П. Сергєєв, О. Ю. Скворцов, Є. О. Суханов та інші. Монографія І. О. Дзери «Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні», яка вийшла друком у 2001 році, а також публікації інших науковців присвячені регламентуванню питань, пов'язаних із захистом права власності, а тому слід зосередити увагу певною мірою хіба що на окремих аспектах захисту права власності релігійних організацій на майно культового призначення.

Чинним законодавством України (ст. 392 ЦК) передбачено позов про визнання права власності, за яким релігійна організація може пред'явити позов про визнання її права власності, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі відсутності документа, який засвідчує її право власності. Цей позов може бути самостійним або додатковим (супутнім) позовом до іншого речового позову. Предметом цього позову є вимога релігійної організації про визнання її права власності на майно культового призначення, підставою – обставини, що підтверджують таке його право, умовою задоволення – наявність у релігійної організації доказів, що підтверджують її право власності на майно. Як зазначає Н. Ю. Голубєва, це може впливати із представлених правовстановлюючих документів, показань свідків, а також будь-яких інших доказів, що підтверджують приналежність позивачеві спірного майна. Якщо майно перебуває у володінні позивача, його право на майно захищається презумпцією правомірності фактичного володіння [55, с. 393]. Отже, згаданий засіб захисту права власності застосовується тоді, коли потрібно довести належність релігійній організації конкретного майна, переважно культового призначення, а також усунути існуючу невизначеність в цьому питанні. При цьому автор не може погодитись з позицією Я. В. П'янової про те, що задоволення судом позову про визнання права власності породжує це право у позивача, а не констатує факт існування цього права і до винесення рішення [143,

с. 11–12], оскільки надані позивачем (релігійною організацією) докази підтверджують існування права власності саме до винесення рішення судом.

На нашу думку, скористатись цим способом захисту зможуть релігійні організації, які отримали культові будівлі та інше майно культового призначення у власність від держави або збудували такі будівлі за власні кошти за часів незалежності; визнання ж права власності за релігійними організаціями, у яких за радянських часів було вилучено (націоналізовано) культову будівлю (споруду) разом з необхідною для її обслуговування ділянкою, за допомогою цього позову буде проблематичним, оскільки, як зазначено в п. 9.8 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 29 лютого 1996 року № 02–5/109, держава є належним власником культових будівель і майна, і у господарських судів немає підстав для задоволення таких позовних вимог релігійних організацій [81].

Так, у червні 2007 року релігійною громадою УПЦ с. Паволоч Попільнянського району Житомирської області до господарського суду Житомирської області було подано позов про визнання права власності на нерухоме майно: недобудовану будівлю Свято-Покровської церкви і про зобов'язання ДКП «Бердичівське МБТІ» зареєструвати право власності на останню за релігійною громадою УПЦ. В обґрунтування позовних вимог релігійна громада УПЦ посиляється на рішення правління КСП «Паволоч» від 18.09.1998 року про передачу їй у власність приміщення Свято-Покровської церкви, яке перебувало в стадії незавершеної реставраційної відбудови, відбудова проводилась за кошти КСП «Паволоч» та за участю членів релігійної громади УПЦ. Рішенням господарського суду Житомирської області від 17.07.2007 р., залишеним без змін постановою Житомирського апеляційного господарського суду від 25.10.2007 р. та постановою Вищого господарського суду України від 22.01.2008 року, у задоволенні позову відмовлено, оскільки релігійною громадою УПЦ не надано суду будь-яких правостановлюючих документів, які свідчили б про право власності на спірне майно. Рішення ж правління КСП «Паволоч» щодо

передачі релігійній громаді УПЦ приміщення недобудованої церкви визнано недійсним рішенням господарського суду Житомирської області від 20.06.2002 року [190].

На нашу думку, в цій ситуації особам, які закінчили відбудову церкви, слід було здати будівлю в експлуатацію та оформити в БТІ як нерухоме майно, що належить державі. Потім звернутись із заявою до державного органу, який приймає рішення відповідно до ст. 17 Закону про свободу совісті, про передачу зазначеної культової будівлі у власність релігійної громади УПЦ, враховуючи, що саме цією релігійною громадою фактично відбудовано цю культову споруду.

Зазначеними способом та засобом можуть скористатися релігійні організації й для захисту інших речових прав, зокрема, особистого сервітуту на майно культового призначення та суперфіційного права на земельну ділянку для будівництва нових культових споруд, оскільки захист речових прав на чуже майно здійснюється відповідно до положень глави 29 ЦК України, тобто як права власності (ст. 396 ЦК). Правом на позов про визнання права власності на майно наділений не лише власник, а й титульний володілець майна. Релігійна організація, яка має речове право на чуже майно культового призначення, є титульним володільцем цього майна, а отже має право на зазначений позов, але при цьому засобом захисту повинен виступати не позов про визнання права власності, а подібний до нього позов про визнання її конкретного речового права. На нашу думку, ст. 392 ЦК України слід викласти в такій редакції: «Власник або титульний володілець майна може пред'явити позов про визнання його права власності чи іншого речового права, якщо це право оспорується або не визнається іншою особою, а також у разі втрати ним документа, який засвідчує це його речове право».

Особистий сервітут на майно культового призначення для релігійної організації встановлюється договором, законом, заповітом або рішенням суду, а суперфіційне право релігійної організації на земельну ділянку для будівництва нових культових споруд – договором або заповітом. З метою виключення посягань на відповідне майно культового призначення, що належить релігійній

організації на підставі зазначених речових прав, іноді існує потреба у визнанні цих прав, для чого релігійна організація має право звернутися з позовом до суду про визнання зазначеного речового права. Підтвердженням в суді наявності у релігійних організацій зазначених прав на відповідне майно може слугувати договір або заповіт. У разі втрати релігійною організацією правостановлюючих документів, їх копії можуть бути витребувані судом у власника майна, нотаріуса або реєстратора, оскільки речові права на нерухоме майно підлягають державній реєстрації.

Релігійна організація може набувати право користування чужим майном культового призначення на підставі договору довгострокової оренди нерухомого майна. Слід зазначити, що саме на підставі договору оренди релігійні організації володіють та використовують значну кількість культових будівель та споруд, власником яких є держава або територіальна громада. В той же час інші релігійні організації не завжди визнають право володіння та користування майном культового призначення цих релігійних організацій, заявляючи свої претензії, а тому воно також потребує захисту шляхом його визнання перед третіми особами. Слід зауважити, що хоча законодавцем ще не визнано як речове право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення, проте відповідно до ст. 28 Закону України «Про оренду державного та комунального майна» орендареві забезпечується захист його права на майно, одержане за договором оренди, нарівні із захистом, встановленим для захисту права власності [191], тобто відповідно до положень глави 29 ЦК України. Інші науковці, зокрема М. Мороз, також поділяють думку, що в зазначеному законі йдеться про речово-правовий захист володіння і користування від посягання третіх осіб [192, с. 89], а тому право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення слід розглядати як речове право та надавати йому речово-правовий захист, в тому числі й за допомогою позову про визнання речового права.

Право постійного користування земельною ділянкою культового призначення також може набувати релігійна організація на підставі договору із власником, яким є держава або територіальна громада. Право постійного або

довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення релігійна організація набувається релігійною організацією на підставі адміністративного акта органу державної влади. Підтвердженням у суді наявності у релігійних організацій зазначених прав на відповідне майно може слугувати договір або витяг із рішення відповідного органу. У разі втрати релігійною організацією правовстановлюючих документів, їх копії можуть бути витребувані судом у власника майна. Виходячи з викладеного, такий спосіб захисту як визнання права може бути застосований до захисту всіх речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Науковці розглядають відновлення становища, яке існувало до порушення, як спосіб захисту, який має місце у випадку, коли визнання факту порушення суб'єктивного права та притягнення винного до відповідальності недостатньо, а необхідно поновити порушене право у повному обсязі (застосувати реституцію) [55, с. 29; 189, с. 98], цей спосіб захисту застосовується у випадках, коли суб'єктивне право в результаті правопорушення не припиняє свого існування і може бути поновлене в результаті усунення правопорушення [88, с. 15]. На нашу думку, правопорушення може бути не усунуте, а припинене, при цьому відновленим може бути в цій ситуації не право, а становище шляхом усунення наслідків правопорушення. На необхідність усунення не правопорушення, а наслідків правопорушення вказують, зокрема, І. О. Дзера [121, с. 40] та В. Л. Яроцький [128, с. 260].

У випадку коли релігійна організація як власник майна або титульний володілець безпідставно втратила майно культового призначення, то має місце порушення права власності або іншого речового права релігійної організації на майно культового призначення. Мета релігійної організації повернути собі майно, яке поза її волею вибуло із її власності або володіння та користування. Досягти цієї мети релігійна організація зможе, зокрема, за допомогою такого способу захисту її речових прав як відновлення становища, яке існувало до порушення права.

Вказаний спосіб захисту може бути реалізований релігійною організацією зверненням до суду через віндикаційний позов (ст. 387 ЦК). Предметом віндикаційного позову є вимога позивача, в нашому випадку релігійної організації, до відповідача про витребування майна з чужого незаконного володіння. Підставою віндикаційного позову є обставини, які підтверджують правомірність вимог позивача про повернення йому майна з чужого незаконного володіння (це факти, що підтверджують право власності на витребуване майно, вибуття його з володіння позивача, перебування його в натурі у відповідача та ін.). З позицій процесуального права ці та інші обставини становлять предмет доказування. Релігійній організації як позивачу потрібно, перш за все, довести своє право власності на це майно або ж інше речове право. Важливою умовою звернення з віндикаційним позовом є відсутність між позивачем і відповідачем зобов'язально-правових відносин щодо спірного майна [53, с. 508]. Звичайно ж, релігійна організація, за відсутності зобов'язально-правових відносин щодо спірного майна, має право скористатися таким позовом, якщо інша особа захопила її майно, скажімо культову будівлю (споруду) чи іншу індивідуально визначену річ, і незаконно нею володіє. У випадку вилучення радянською державою у релігійних організацій майна культового призначення застосувати віндикацію немає підстав, оскільки держава володіє зазначеним майном на підставі закону.

Слід зазначити, що чимало індивідуально-визначених речей культового призначення (наприклад, ікони) в перші роки радянської влади в Україні або в роки Великої Вітчизняної війни були вилучені в релігійних організацій, точне перебування яких невідоме, але більшість з них не знищені, а перебувають у приватних колекціях, оскільки мають певну історичну цінність. Іноді застосувати віндикацію, особливо рухомого майна, видається неможливим, оскільки власник майна не володіє інформацією про особу, яка утримує його майно культового призначення у себе. На нашу думку, на майно культового призначення не слід поширювати положення ст. 344 ЦК України про набувальну давність, а також

встановлювати строк позовної давності для звернень релігійних організацій про витребування майна культового призначення з чужого незаконного володіння.

У випадку вибуття із володіння релігійної організації майна культового призначення, щодо якого встановлено особистий сервітут, право на захист має як релігійна організація – власник цього майна, так і релігійна організація, на користь якої встановлено особистий сервітут. Отже, із віндикаційним позовом може звернутися й релігійна організація, на користь якої встановлено особистий сервітут щодо вибулого із її володіння майна. Повернувши це майно, можна відновити становище, яке існувало до порушення такого речового права релігійної організації як особистий сервітут на майно культового призначення, а тому дисертант не погоджується з позицією Я. В. П'янової про те, що віндикаційні позови не пред'являються для захисту такого речового права як сервітут [143, с. 11].

І. Е. Берестова підкреслює, що за допомогою віндикаційного позову може бути витребувана лише річ, визначена індивідуальними ознаками, позови ж про повернення безпідставно набутого або збереженого майна застосовуються у випадках, коли у власника майна, визначеного родовими ознаками, залишається право власності, але майно вибуло із його володіння і перебуває у неправомірному (незаконному) володінні іншої особи [156, с. 38]. Слід також погодитись із зазначеним автором, що найбільш поширеними випадками звернення з кондиційними позовами до суду є витребування власником коштів із чужого незаконного володіння [156, с. 38 – 39]. Проте, на нашу думку, релігійні організації звертаються до суду з кондиційними позовами не лише з метою витребування грошей із чужого незаконного володіння, предметом таких позовів можуть бути й речі подвійного призначення (наприклад, богослужбові книжки, свічки), визначені родовими ознаками.

Як свідчить узагальнення практики перегляду судових рішень у справах, пов'язаних із земельним законодавством, за матеріалами справ, розглянутих Харківським апеляційним господарським судом у 2007 році, найбільш поширеною була вимога про звільнення та повернення самовільно зайнятої

земельної ділянки, яка була предметом розгляду у 176 апеляційних скаргах [193, с. 65]. Вищий господарський суд України в оглядовому листі від 16.11.2001 р. № 01-8/1228 наголошує, що вимоги землекористувача про звільнення земельної ділянки особою, яка займає її без належних підстав, підлягають задоволенню [194, с. 116].

Слід зазначити, що такими землекористувачами виступають й релігійні організації, яким земельні ділянки надані для будівництва культових споруд. Так, у випадку самочинного будівництва третьою особою на земельній ділянці, яка надана релігійній організації її власником для будівництва культової будівлі (споруди) на підставі договору про встановлення суперфіційного права, буде порушене суперфіційне право релігійної організації на земельну ділянку для будівництва культової будівлі. Відновлення становища, яке існувало до порушення цього права, полягає у знесенні самочинно побудованого особою, яка здійснила самочинне будівництво, або за її рахунок. На нашу думку, в цьому випадку захист суперфіційного права релігійної організації може бути здійснений способом відновлення становища, яке існувало до порушення цього права, через позов про приведення земельної ділянки до попереднього стану відповідно до положень ст. 376 ЦК України.

Слід розглянути ще один спосіб захисту речових прав релігійних організацій – припинення дії, яка порушує право. Цей спосіб захисту може застосовуватися разом з іншими способами – такими як стягнення збитків або існувати як самостійний [147, с. 263]. За допомогою цього способу можна захищати речові права релігійних організацій, які порушено і це порушення триває, а також якщо існує загроза їхнього порушення. Отже, підставою захисту та застосування цього способу захисту є порушення або загроза порушення права релігійної організації. Такі порушення речових прав релігійних організацій на майно культового призначення можуть мати місце, наприклад, коли релігійній організації заважають проводити богослужіння та користуватись майном культового призначення, зводити нову культову будівлю на земельній ділянці, наданій їй згідно з договором суперфіцію тощо.

Згідно зі ст. 391 ЦК України власник або титульний володілець мають право звернутись до суду з позовом про усунення перешкод у здійсненні ними права користування та розпорядження майном (негаторний позов). Таким позивачем може бути й релігійна організація у випадку порушення її речових прав на майно культового призначення. Об'єктом негаторного позову є усунення правопорушення, що триває до моменту пред'явлення позову до суду. Предметом такого позову є вимога релігійної організації усунути будь-які перешкоди у здійсненні нею права користування та розпорядження майном з боку відповідача. Звичайно, у разі порушення речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, які не пов'язані із позбавленням володіння, для захисту зазначених речових прав може бути використаний такий засіб як негаторний позов.

Водночас, як наголошується в постанові Вищого господарського суду України від 06.12.2006 р., винесеній у справі № 42/172 господарського суду м. Києва, при вирішенні спору про зобов'язання усунути перешкоди у користуванні земельною ділянкою судам необхідно досліджувати наявність обсягу прав позивача на спірну земельну ділянку [195, с. 43]. Зокрема, одна релігійна організація може мати у користуванні культову будівлю із прилеглою до неї земельною ділянкою, але й іншій релігійній організації також може бути надане у почергове користування із першою релігійною організацією це саме майно культового призначення.

Крім того, слід врахувати, що «однією з особливостей цього позову, як правило, є відсутність спорів з приводу належності позивачеві майна на праві власності чи іншому титулі [53, с. 512]», чинить же перешкоди, як свідчить практика релігійного життя, переважно саме релігійна організація, яка заперечує або оспорує речові права іншої релігійної організації на спірне майно культового призначення, а тому лише поданням негаторного позову не вдається вирішити проблему (спір) між цими релігійними організаціями. Отже, релігійній організації, як позивачу, потрібно спочатку вирішити спір про визнання речового права, а вже потім подавати негаторний позов.

Як спосіб захисту цивільних прав законодавець виділяє визнання незаконними рішення, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади АРК, органу місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб. Цей спосіб полягає у позбавленні «юридичної сили винесеного рішення, вчиненої дії або зобов'язання вказаних суб'єктів владних правовідносин вчинити певну дію для захисту порушеного чи оспорюваного права чи законного інтересу» [189, с. 99] в усіх випадках, коли йдеться про зловживання правом органами влади, мається на увазі протиправна діяльність, яка виходить за межі правомочності та встановленої компетенції [147, с. 277].

Слід зазначити, що виникнення та здійснення речових прав релігійних організацій на майно культового призначення значною мірою, як свідчить практика релігійного життя, пов'язані з прийняттям відповідних рішень органами влади та їхніми посадовими особами, перш за все рішеннями про передачу у власність або безоплатне користування релігійним організаціям нерухомого майна культового призначення. Цими рішеннями можуть бути порушені речові права релігійних організацій на майно культового призначення, вони можуть призвести до заподіяння шкоди релігійній організації, причому така шкода відшкодовується незалежно від вини зазначених органів (осіб).

Реалізувати зазначений спосіб захисту речових прав релігійна організація може, зокрема, через позов про незаконність правового акта, що порушує право власності або інше речове право (ст. 393 ЦК). У березні 2001 року релігійна громада УПЦ-КП Свято-Троїцької церкви с. Милостів Рівненського району Рівненської області звернулась до Рівненського обласного суду з позовом про визнання незаконним розпорядження голови Рівненської обласної державної адміністрації «Про передачу культових будівель в с. Дядьковичі та с. Милостів Рівненського району» від 12 лютого 2001 року № 82. Відповідно до п. 2 зазначеного розпорядження культову будівлю Свято-Троїцької церкви в с. Милостів було передано у безоплатне користування релігійної громади УПЦ. У своїй позовній заяві релігійною громадою УПЦ-КП зазначено таке: 1) до переходу у державну власність в 1939 році ця культова будівля перебувала у власності

релігійної громади УАПЦ; 2) у 1990 році відновила свою діяльність релігійна громада УАПЦ в с. Милостів (до того часу діяльність УАПЦ в УРСР була заборонена), а тому є правонаступником тієї релігійної громади УАПЦ, у якої була націоналізована культова будівля; 3) у 1992 році релігійна громада УАПЦ с. Милостів змінила конфесійну належність, перейшовши до УПЦ-КП в результаті реорганізації, а тому залишається правонаступником та власником майна; 4) як правонаступник релігійна громада УПЦ-КП має право на повернення у власність цієї культової будівлі, розпорядження ж голови Рівненської обласної державної адміністрації від 12.02.2001 року № 82 порушує зазначене речове право релігійної громади, а тому підлягає скасуванню. Рішенням Рівненського обласного суду від 31 травня 2001 року позовні вимоги релігійної громади УПЦ-КП були задоволені, рішення голови Рівненської обласної державної адміністрації від 12.02.2001 року № 82 в цій частині скасовано [196]. Ухвалою від 17 жовтня 2001 року судова палата Верховного Суду України у цивільних справах касаційну скаргу релігійної громади УПЦ с. Милостів Рівненського району та Рівненської обласної державної адміністрації залишено без задоволення, а рішення Рівненського обласного суду від 31.05.2001 року – без змін [197].

Дійсно, позов згідно зі ст. 393 ЦК України може бути дієвим засобом захисту права власності та інших речових прав релігійних організацій у сучасних умовах, проте суди не завжди задовольняють усі позовні вимоги релігійних організацій. Так, уже релігійна громада УПЦ-КП с. Дядьковичі у вересні 2003 року подала позовну заяву до Господарського суду м. Києва про скасування п. 2 цього рішення голови Рівненської обласної державної адміністрації від 12.02.2001 року № 82, але вже в частині слів: «передати у безоплатне користування культову будівлю Свято-Параскевської церкви в с. Дядьковичі релігійній громаді УПЦ-КП с. Дядьковичі», а також просить зобов'язати голову Рівненської обласної державної адміністрації прийняти нове розпорядження, яким повернути зазначений храм в с. Дядьковичі та житловий будинок у власність релігійній громаді УПЦ-КП. Рішенням господарського суду м. Києва від 05.10.2003 р., залишено без змін постановою Київського апеляційного господарського суду від 10.12.2003 р. та постановою

Вищого господарського суду України від 25.02.2004 року, у задоволенні позову відмовлено. Оскільки держава є належним власником цього майна, то відсутні правові підстави для задоволення позовних вимог релігійної організації до відповідного державного органу [198].

На нашу думку, у випадку доведення релігійною громадою УПЦ-КП с. Дядьковичі факту свого правонаступництва тієї релігійної громади, у якій було націоналізовано культову будівлю Свято-Параскевської церкви в с. Дядьковичі, як це мало місце в описаному вище випадку в с. Милостів цього самого району, то їй дійсно слід було б повернути зазначену культову будівлю у власність, оскільки, як уже було зазначено, Україна взяла на себе відповідне зобов'язання. Щодо житлового будинку, то він не є культовим майном відповідно до п. 4 Роз'яснення Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 29 лютого 1996 року № 02–5/109 [81], а отже, і не підлягає поверненню.

Слід зазначити також, що згідно з п. 4 ч. 1 ст. 268 ЦК України на вимоги власника або іншої особи про визнання незаконним правового акта органу державної влади, органу влади АРК або органу місцевого самоврядування, якими порушено його право власності або інше речове право, не поширюється позовна давність, але слід враховувати, що при цьому не повинні порушуватись права інших учасників цивільних правовідносин. У вересні 1999 року Іудейська релігійна громада м. Хмільник Вінницької області звернулася до Вінницького обласного суду з позовом про визнання незаконним рішення виконкому Хмільниківської міської ради від 14 лютого 1964 року про передачу приміщення колишньої синагоги в м. Хмільнику для використання Хмільницькій райспоживспілці, посилаючись на те, що до 1941 року це приміщення було у користуванні Іудейської релігійної громади м. Хмільник. Хмільницька райспоживспілка, провівши капітальний ремонт приміщення, оскільки воно було частково зруйноване у роки війни і до 1964 року ніким не використовувалось, стала використовувати це приміщення як ванний корпус санаторію «Радон». Рішенням Вінницького обласного суду від 15 грудня 1999 року було відмовлено у

задоволенні цього позову. Верховний Суд України касаційну скаргу Іудейської релігійної громади м. Хмільник Вінницької області з цього приводу залишив без задоволення, а рішення Вінницького обласного суду від 15.12.1999 року – без змін [199]. Крім цього, слід врахувати, що «правила ЦК про позовну давність застосовуються до позовів, строк пред'явлення яких, встановлений законодавством, що діяло раніше, не сплинув до набрання чинності ЦК України [53, с. 17]». Отже, позови релігійних організацій про визнання незаконними правових актів, прийнятих радянською владою, як правило, не підлягають задоволенню.

Науковці розглядають визнання правочину недійсним як спосіб захисту, який застосовується у разі укладення оспорюваного (заперечуваного) правочину [55, с. 29; 189, с. 98], при цьому визнати недійсним можна лише оспорюваний правочин, нікчемні правочини не вимагають визнання судом їх недійсності [88, с. 14]. Релігійні організації, як суб'єкти цивільних правовідносин, можуть укладати правочини, в тому числі й щодо майна культового призначення, а тому може виникати й потреба у визнанні цих правочинів недійсними. Слід зазначити, що розглянуті вище речові права релігійних організацій на майно культового призначення, окрім права постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення, виникають у релігійної організації в результаті вчинення правочину (наприклад, договору або заповіту на її користь), за наявності певних підстав, визначених у ЦК України, такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо власник майна звертається з позовом про визнання правочину недійсним, то він оспорує не лише недійсність правочину, а й набуті релігійною організацією в результаті цього правочину право власності або право на чуже майно культового призначення. Оспорювання, як уже зазначалось, є підставою для захисту речового права релігійної організації.

Позивачем про визнання правочину недійсним може виступати не лише власник, а й інша зацікавлена особа. У жовтні 2003 року Чернігівське проектне ремонтно-будівельне закрите акціонерне товариство «Чернігівоблбуд» звернулось до господарського суду Чернігівської області з позовом про визнання недійсним

укладеного 28 листопада 2002 року між Об'єднанням релігійних громад християн віри євангельської (п'ятидесятників) в Чернігівській області та Релігійним центром Божої Церкви християн віри євангельської України (м. Київ) договору дарування незавершеного будівництва молитовного будинку, посилаючись на те, що незавершене будівництво не є культовою спорудою, а тому за рахунок цього майна можуть бути задоволені претензії позивача як кредитора. Судовими інстанціями було встановлено, що молитовний будинок використовується як культова будівля і що релігійні організації мають право із належним їм майном вчиняти всі не заборонені законодавством правочини. Рішенням господарського суду Чернігівської області від 24 листопада 2003 року було відмовлено у задоволенні цього позову. Постановами Київського апеляційного господарського суду від 15 січня 2004 року та Вищого господарського суду України від 16 березня 2004 року апеляційну та касаційну скарги позивача з цього приводу залишено без задоволення, а рішення господарського суду Чернігівської області від 24.11.2003 року – без змін [200].

Таким позивачем може бути й релігійна організація, наприклад, у разі укладення нею з іншою релігійною організацією договору оренди майна культового призначення. Тоді ця релігійна організація в такий спосіб захищає своє право власності від порушення, оскільки у разі визнання судом недійсності правочину їй згідно з ч. 1 ст. 216 ЦК України повинно бути повернуте майно. Якщо ж позов про визнання правочину недійсним подає релігійна організація, яка отримала в оренду майно культового призначення, то вона зацікавлена у відшкодуванні збитків. Проте, як підкреслює І. О. Дзера, позивачі можуть звернутися до суду лише з вимогами про визнання угоди недійсною без визначення її правових наслідків, за таких обставин у суду немає правових підстав застосовувати ті чи інші правові наслідки недійсності угоди [70, с. 535].

Законодавець виділяє також такі способи захисту майнових прав релігійних організацій як зміна та припинення правовідношення. Як вказує Ю. В. Білоусов, «зміна правовідносин – це спосіб захисту, який полягає у трансформації одних правовідносин в інші, переростання одного обов'язку в інший, покладенні на

боржника нового обов'язку [189, с. 99]». Припинення правовідношення відрізняється від його зміни тим, що при припиненні між сторонами припиняють існувати права та обов'язки, а при зміні – замість одних прав та обов'язків виникають інші. У такий спосіб може захистити свої майнові права, наприклад, покупець при придбанні за договором купівлі-продажу неякісної речі, вимагаючи від продавця пропорційної зміни ціни (зміна умов договору) або відмовитися від договору (розірвання договору) [128, с. 258]. Оскільки релігійна організація може вступати у договірні правовідносини, в тому числі й з приводу набуття речових прав на майно культового призначення, то виникатиме потреба у захисті речових прав зазначеними способами за допомогою відповідних позовів до суду. «У судовій практиці такі позови називають перетворювальними, або конститутивними. До них належить, наприклад, позови про розірвання договорів підряду, найму (оренди), купівлі-продажу, дарування та ін. [55, с. 30]».

Слід зауважити, що не завжди є необхідність припинити правовідношення за участю релігійної організації, іноді потерпілий зацікавлений саме у належному виконанні обов'язку боржником, а тому може бути застосований такий спосіб захисту майнових прав як примусове виконання обов'язку в натурі. Такий спосіб захисту прав ще називають реальним виконанням, він полягає в тому, що кредитор зобов'язує боржника реально виконати обов'язки, взяті ним на себе на підставі договору [122, с. 86]. Такий спосіб захисту застосовується за наявності зобов'язальних правовідносин між позивачем і відповідачем, він може мати місце, наприклад, у випадку встановлення суперфіцію на користь релігійної організації для будівництва культової споруди, за умови, що власник земельної ділянки, яка є об'єктом суперфіційного права релігійної організації, не передав її у встановлений термін, чим порушив відповідне речове право релігійної організації (суперфіцій). В цій ситуації релігійною організацією не може бути застосований віндикаційний позов, оскільки власник земельної ділянки володіє нею законно, не може бути застосований і негаторний позов, оскільки суперфіціарій позбавлений володіння земельною ділянкою. Проте цю проблему можна вирішити за

допомогою не речово-правових, а зобов'язально-правових засобів, наприклад, позову про примусове виконання обов'язку в натурі.

Подібним до розглянутого способу захисту є і такий спосіб захисту майнових прав релігійних організацій як відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди, які мають місце у випадку наявності складу цивільного правопорушення. Зазначимо лише, що за допомогою цього способу захисту не завжди можуть бути захищені речові права релігійних організацій на майно культового призначення.

І. О. Дзера зазначає, що хоча поділ засобів захисту на речові та зобов'язальні є простим та зрозумілим, він не може охопити все розмаїття засобів, передбачених у сучасному законодавстві, які прямо чи опосередковано спрямовані на усунення порушень права власності [144, с. 46], ці засоби є досить чисельними і різноманітними, особливо засоби зобов'язально-правового характеру [201, с. 79]. Проаналізувавши розмаїття існуючих поглядів науковців щодо класифікації засобів захисту права власності, зазначена авторка дійшла висновку, що доцільно класифікувати засоби захисту права власності на: а) основні речово-правові (віндикація, негаторний позов); б) допоміжні речово-правові (позови про визнання права власності, про виключення майна з опису чи звільнення з-під арешту); в) спеціальні (визнання угод недійсними, позови співвласників майна), г) зобов'язально-правові [202, с. 9].

На нашу думку, така пропозиція взагалі є слушною, але виділення нових видів засобів захисту все одно не вирішить проблему охоплення всього розмаїття засобів, передбачених у сучасному законодавстві, а тому доцільно в основі класифікації засобів захисту (позовів) речових прав релігійних організацій зберегти поділ на речові та зобов'язальні засоби, відомий ще з часів римського приватного права. В той же час автор не заперечує проти виділення окремої групи засобів захисту речових прав релігійних організацій – спеціальних. І. В. Болокан зазначає, що до спеціальних цивільно-правових засобів захисту права власності належать законодавчо закріплені засоби захисту, які застосовуються в особливих випадках порушення прав власників [203, с. 250]. І. О. Дзера до спеціальних

засобів захисту права власності відносить позови про захист прав співвласників у разі виділу, поділу та продажу спільного майна, які можна, на нашу думку, розглядати і як спеціальні засоби захисту речових прав релігійних організацій. На нашу думку, у випадку, коли неможливо визначити справжнього власника культового майна, слід розглядати спірне майно як спільне для двох (декількох) релігійних організацій, тоді в нагоді може стати і зазначений засіб захисту права власності та й інших речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Виходячи з викладеного, на нашу думку, засоби захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід поділяти на речово-правові та зобов'язально-правові, які слід об'єднати у одну групу загальних засобів захисту речових прав. Інші ж засоби захисту речових прав релігійних організацій, тобто такі, які не можна віднести ні до речово-правових ні до зобов'язально-правових засобів, слід розглядати як спеціальні засоби захисту речових прав релігійних організацій.

Науковці, зокрема Ю. О. Заїка, поділяють засоби захисту права власності на основні та допоміжні [204, с. 60]. На нашу думку, не лише засоби захисту права власності, а й засоби захисту інших речових прав релігійних організацій слід поділяти на основні та допоміжні залежно від того чи можна за допомогою того чи іншого засобу захисту досягти кінцевої мети в захисті конкретного речового права на майно культового призначення, чи потрібно застосовувати ще якісь інші засоби захисту. Крім того, способи захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення також слід поділяти на основні та допоміжні за тим самим критерієм можливості досягнення кінцевої мети в захисті конкретного речового права. Наприклад, застосуванню такого способу захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення як відновлення становища, яке існувало до порушення (основний спосіб), може передувати визнання права, припинення дії, яка порушує право тощо (допоміжні способи). Якщо ж речові права релігійних організацій на майно культового призначення ще

не порушені, причому захистити це право можна лише його визнанням, тоді визнання права слід розглядати як основний спосіб захисту.

На нашу думку, якщо для реалізації окремого способу захисту потрібно застосувати різні засоби захисту (загальні, спеціальні), то такий спосіб слід розглядати як комплексний спосіб захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Слід зазначити, що критеріїв класифікації способів захисту цивільних прав, а отже, і речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, можна виділити чимало. Т. Ярова наводить такі класифікації способів захисту, які виділяють науковці: 1) за критерієм уповноваженої особи на їх застосування (Б. Гонгало, Т. Іларіонова) поділяють на три групи: ті, що застосовуються судом; ті, що застосовуються органами державної влади та органами місцевого самоврядування; ті, що застосовуються безпосередньо уповноваженими особами, права яких порушені; 2) за критерієм конкретно-цільової спрямованості (В. Андрійцьо), виділяючи такі групи: превентивні (спрямовані на попередження порушення цивільних прав), припинювальні (спрямовані на припинення порушення цивільних прав); відновлювальні (спрямовані на відновлення порушених прав); компенсаційні (спрямовані на компенсацію втрат); 3) за результатом, характером наслідків їх застосування для порушеного права (В. Вітрянський) виділяючи три групи: ті, які надають можливість припинити або припинити й попередити порушення права; ті, які дають змогу лише попередити порушення права; ті, застосування яких має на меті відновити порушене право й (або) компенсувати втрати, зумовлені порушенням права; 4) поділ на універсальні (загальні) та спеціальні (О. Іоффе, Ю. Толстой, Ю. Басін, А. Діденко), загальні застосовують без особливої, адресованої даному виду правовідношення вказівки закону, а спеціальні – тільки для захисту певних видів цивільних прав або для захисту від певних порушень [185, с. 12–15].

На нашу думку, поділ способів захисту цивільних прав (речових прав на майно культового призначення) на загальні та спеціальні є більш вдалим, оскільки дає змогу повніше врахувати особливості захисту речових прав релігійних

організацій на майно культового призначення. Зазначений поділ способів захисту підтримують й інші науковці. Ю. В. Білоусов пропонує поділяти способи захисту цивільних прав в їх сукупності на загальні та спеціальні. Загальними він вважає способи захисту суб'єктивних цивільних прав, визначені в ст. 16 ЦК України, дія яких поширюється, як правило, на всю сукупність цивільних прав. Спеціальні способи захисту цивільних прав, на думку цього самого автора, передбачено правовими нормами, які регулюють конкретні правовідносини [188, с. 98–99]. В. В. Луць підкреслює, що спеціальні способи захисту передбачаються не тільки законодавством України, а й внутрішніми документами товариства [147, с. 247].

Дійсно, існують способи захисту, які можуть бути використані лише до захисту окремих речових прав релігійних організацій, а не всієї сукупності цивільних прав або хоча б переважної їх більшості, ці способи захисту мають свою специфіку (особливості, які виділяють їх з-поміж інших способів), а тому вони є спеціальними. Отже, під спеціальними способами захисту речових прав релігійних організацій слід розуміти такі способи захисту, які використовуються для захисту речових прав релігійних організацій лише в окремих правовідносинах або ж застосовуються щодо захисту лише окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення. Спеціальні способи захисту речових прав релігійних організацій є нетиповими для більшості правовідносин, не носять універсального характеру та можуть знайти закріплення в спеціальному законі та інших нормативних актах, навіть у внутрішніх документах.

Загальні способи, окрім того, що за їх допомогою можна захистити цивільні права та інтереси будь-якого суб'єкта цивільних правовідносин, повинні знайти закріплення у загальній частині ЦК України (наприклад, ст. 16 ЦК). Загальні способи захисту речових прав повинні бути універсальними, тобто поширюватись на всю сукупність (переважну більшість) цивільних правовідносин, в тому числі й за участю релігійних організацій. Отже, способи захисту речових прав релігійних організацій можна поділяти на загальні та спеціальні. Як спеціальний спосіб захисту слід розглядати добровільне надання державою грошової чи іншої компенсації релігійним організаціям, яким держава з певних причин (наприклад,

там розміщені державні архіви) не може повернути культові будівлі. Такий спосіб захисту є відмінним від відшкодування майнової шкоди.

Розглянуті засоби та способи захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення застосовуються переважно судом, тобто в межах судової форми захисту цивільних прав, хоча деякі з них можуть застосовуватися й іншими суб'єктами захисту.

Найпоширенішим способом захисту в адміністративному порядку, як зазначає Ю. В. Білоусов, є визнання незаконними правових актів, рішень голів місцевих державних адміністрацій, скасування яких відповідно до ст. 118 Конституції України може здійснюватися Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня [72, с. 52]. Проте зазначені суб'єкти захисту можуть лише скасовувати рішення голів місцевих державних адміністрацій, а не вирішувати проблему захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, оскільки вони наділені обмеженими повноваженнями. Більше того, згідно з ч. 3 ст. 17 ЦК рішення, прийняте зазначеними органами щодо захисту цивільних прав та інтересів, не є перешкодою для звернення до суду, а тому, якщо таке рішення не влаштовуватиме релігійну організацію, то вона має право звернутися до суду, який згідно зі ст. 21 ЦК України і прийматиме рішення. Це ще раз підтверджує пріоритет судового захисту перед адміністративним, у тому числі й відносно захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

На нашу думку, при вирішенні майнових спорів за участю релігійних організацій та при захисті речових прав останніх на майно культового призначення слід активніше використовувати такий засіб захисту як мирова угода, оскільки, враховуючи специфіку зазначених правовідносин, потрібно більше не судити і карати, а мирити і усувати суперечки. На думку О. Г. Бортнік, мирова угода за своїми властивостями та правовими наслідками може прирівнюватися до судового рішення, при цьому умови мирової угоди у разі невиконання можуть бути виконані у примусовому порядку [205, с. 4–5], а Г. П. Тимченко зазначає, що у дореволюційній процесуальній доктрині

виділялися мирові позасудові угоди, тобто такі, які спрямовані на попередження майбутнього позову, та визначає мирову угоду «як договір, що укладається сторонами спору з метою захисту своїх прав, в силу якого вони зобов'язуються надати зустрічне задоволення для недопущення виникнення або для врегулювання вже початого спору між ними [186, с. 105–107]». Мирова угода може бути використана як засіб захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення не лише при здійсненні судової, але й позасудової форми захисту.

Висновки до третього розділу

За результатами дослідження, проведеного в третьому розділі, можна зробити такі висновки:

1. Захист, в тому числі й речових прав релігійних організацій, охоплює такі поняття як: «підстави захисту», «здійснення захисту», «суб'єкти захисту», тобто особи, які надають цей захист, «об'єкти захисту», якими виступають речові права релігійних організацій, «форми захисту», «способи захисту», «засоби захисту» тощо. Здійснення захисту речових прав релігійних організацій слід розглядати як реалізацію їхнього суб'єктивного права на захист речових прав.

2. Захист речових прав релігійних організацій на майно культового призначення, як і захист цивільних прав взагалі, може здійснюватись у юрисдикційній та неюрисдикційній формах. В той же час заслуговує на увагу й позиція, що слід виділяти три різні за значимістю, відмінні в механізмі реалізації, самостійні форми захисту цивільних прав: 1) судову, 2) позасудову, 3) самозахист.

3. Для здійснення належного захисту речових прав релігійних організацій під час безоплатної передачі (повернення) їм майна культового призначення державою пропонуємо створити ще один суб'єкт захисту майнових прав релігійних організацій – міжцерковні комісії. Звернення релігійних організацій до міжцерковної комісії як

громадського органу слід розглядати як засіб позасудового захисту речових прав.

4. Слід розрізняти поняття «спосіб захисту речових прав релігійних організацій» та «засіб захисту речових прав релігійних організацій». Способи захисту являють собою систему дій суб'єктів захисту, що здійснюються з метою усунення наслідків порушення, невизнання або оспорювання суб'єктивного права. Засобом же правового захисту речових прав релігійних організацій є правовий інструмент, як то позов релігійної організації до суду, скарга або заява до іншого державного, самоврядного або громадського органу, за допомогою якого реалізується відповідний спосіб захисту.

5. Слід підтримати позицію науковців про поділ способів захисту цивільних прав на загальні та спеціальні та застосувати цей поділ і для класифікації способів захисту речових прав релігійних організацій. Під спеціальними способами захисту речових прав релігійних організацій слід розуміти такі способи захисту, які використовуються для захисту речових прав релігійних організацій лише в окремих правовідносинах або ж застосовуються щодо захисту лише окремих речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

6. Пропонуємо способи захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення поділяти на основні та допоміжні за критерієм можливості досягнення кінцевої мети в захисті конкретного речового права.

7. Слід поділяти засоби захисту речових прав релігійних організацій на: загальні (речово-правові; зобов'язально-правові) та спеціальні. Засоби захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід поділяти на речово-правові та зобов'язально-правові, які слід об'єднати у одну групу загальних засобів захисту речових прав. Інші засоби захисту речових прав релігійних організацій, тобто такі, які не можна віднести ні до речово-правових, ні до зобов'язально-правових засобів, слід розглядати як спеціальні засоби захисту речових прав релігійних організацій.

8. Слід виділити такі особливості цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення: 1) потреба в додатковому застосуванні спеціального законодавства під час здійснення

цивільно-правового захисту речових прав; 2) для захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід активно застосовувати не лише загальні, а й спеціальні способи захисту; 3) необхідність активного використання можливостей третейського судочинства та такого засобу захисту як мирова угода при вирішенні майнових спорів за участю релігійних організацій; 4) однією з типових підстав для цивільно-правового захисту є порушення речових прав релігійної організації шляхом захоплення культової будівлі.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що виявляється у дослідженні особливостей речових прав релігійних організацій на майно культового призначення.

Саме використання і поєднання феноменологічного та компаративістського підходів надало можливість авторові по-новому подивись на існуючу проблему передачі майна і захисту речових прав релігійних організацій в Україні, а також запропонувати власний варіант її розв'язання. При проведенні дослідження авторові стали в нагоді, перш за все, такі наукові методи: діалектичний, історико-правовий, формально-логічний, порівняльно-правовий, аналізу та синтезу, узагальнення, системно-структурний тощо. З метою формування поняття «речові права релігійних організацій на майно культового призначення» досліджено такі поняття як «релігійна організація», «майно культового призначення», «речові права» в їх розвитку з часів римського приватного права. Дослідження особливостей захисту речових прав релігійних організацій було б не повним без дослідження підстав, форм, способів та засобів захисту, а тому цьому питанню автор приділяє чимало уваги. Будь-яке теоретичне дослідження повинно вирішувати практичні завдання сьогодення. Основним таким завданням в наш час є передача (повернення) державою майна культового призначення релігійним організаціям, а тому дисертант за допомогою теоретичних висновків, отриманих в дослідженні, пропонує шляхи вирішення зазначеної проблеми.

За результатами проведеного дослідження дисертант зробив такі висновки:

1. З історично-правового аналізу речових правовідносин за участю релігійних організацій вбачається, що: а) держава у різні історичні епохи розглядала релігійні утворення як специфічний суб'єкт правовідносин; б) релігійні утворення в усі часи для здійснення своєї діяльності використовували як звичайне майно, так і специфічне майно культового призначення; в) релігійні утворення фактично

завжди отримували додатковий правовий захист своїх речових прав на майно культового призначення.

2. Майно релігійної організації за правовим режимом використання слід поділяти на: 1) *майно виключно культового призначення* (це нерухоме майно, що безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо та не може використовуватись з іншою метою); 2) *майно звичайного вжитку* (речі та майнові права, які не можуть набувати ознак майна культового призначення, зокрема, кошти); 3) *майно подвійного призначення* (речі, які можуть використовуватись і як майно культового призначення, і як майно звичайного вжитку, зокрема, ікони, релігійна література, свічки тощо).

3. Під поняттям «культове майно» («майно культового призначення») слід розуміти все майно, що безпосередньо пов'язане з проведенням релігійних обрядів, церемоній тощо. До складу майна культового призначення входить не лише майно виключно культового призначення, а й майно подвійного призначення.

4. Звернення стягнення на майно релігійної організації за претензіями кредиторів має здійснюватись, насамперед, на належне релігійній організації майно звичайного вжитку, а у разі його недостатності – на майно подвійного призначення.

5. Нерухоме майно виключно культового призначення (це майно не може використовуватись з метою, відмінною від здійснення богослужіння) є обмежено оборотоздатним об'єктом цивільних прав, оскільки може належати лише релігійним організаціям, територіальним громадам, державі і, як виняток, фізичним особам, які є членами релігійних утворень без реєстрації юридичної особи.

6. Запропоновано ввести і законодавчо закріпити поняття «єдиний культовий комплекс» як сукупність культової будівлі (споруди) та земельної ділянки, на якій вона розташована, адже вони слугують одній меті і повинні розглядатись як єдиний об'єкт цивільних прав, що належить до майна виключно культового призначення.

7. Під речовими правами релігійних організацій слід розуміти лише такі речові права, об'єкт яких належить релігійній організації як юридичній особі. Речові права релігійних організацій є видом речових прав, а тому їм властиві всі загальні ознаки речових прав взагалі, а саме: вони є абсолютними цивільними (майновими) правами, елементом змісту цивільних (речових) правовідносин, утверджують належність матеріальних благ конкретним суб'єктам (релігійним організаціям як юридичним особам), носять майновий характер, мають економічний зміст тощо.

8. Запропоновано класифікацію речових прав релігійних організацій за належністю об'єкта речових прав певному колу суб'єктів на: *загальні* (об'єкти яких можуть набувати будь-які учасники цивільних правовідносин) та *особливі* (об'єкти яких можуть належати лише визначеному у законодавстві колу осіб). Як особливі слід розглядати речові права релігійних організацій на майно виключно культового призначення.

9. Слід підтримати позицію науковців про необхідність розмежування повернення і передачі державою релігійним організаціям майна культового призначення. Повернення певного культового майна релігійній організації має здійснюватися лише у разі документального доведення останньою того, що саме у неї чи організації, правонаступником якої вона є, і саме це майно було вилучено (націоналізовано) за радянських часів. За відсутності такої релігійної організації допускається передача державою об'єктів культового призначення іншим релігійним організаціям.

10. За юридичною природою безоплатна передача релігійним організаціям у власність майна культового призначення є пожертвою, що має такі особливості: а) обдарованими є наперед невизначене коло релігійних організацій; б) державою встановлено спеціальні умови набуття релігійними організаціями права власності на відповідне майно; в) предметом пожертви є майно культового призначення; г) предмет пожертви має використовуватись релігійною організацією, яка його отримала, виключно за його цільовим призначенням.

11. На законодавчому рівні слід надати переважне право на отримання від

держави майна культового призначення тим релігійним організаціям, які мають однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було націоналізоване радянською державою. Під наданням переважного права релігійній організації слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією тієї самої конфесійної належності права на безоплатне першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося в натурі. Зазначене переважне право може бути надане релігійній організації лише за відсутності претендентів на повернення державою майна культового призначення.

12. Релігійна організація, а не держава, повинна визначити долю власного майна культового призначення у випадку припинення її діяльності, в тому числі й шляхом ліквідації. Визначення у статутних документах однієї релігійної організації іншої релігійної організації, якій має бути передане майно культового призначення, та набуття останньою зазначеного майна не слід розглядати як правонаступництво, оскільки набувається лише частина прав на майно.

13. До речових прав релігійних організацій на чуже майно культового призначення слід віднести такі речові права: 1) сервітут; 2) суперфіцій; 3) право постійного користування земельною ділянкою; 4) право довгострокової оренди нерухомого майна культового призначення; 5) право постійного або довготривалого безоплатного користування державним майном культового призначення.

14. Вирішення майнових спорів між релігійними організаціями щодо культової будівлі (єдиного культового комплексу) можливе шляхом передачі (повернення) у власність чи постійне користування одній релігійній організації такого майна та одночасного встановлення для іншої релігійної організації особистого сервітуту щодо такого майна.

15. Право постійного користування земельною ділянкою має цивільно-правову природу, це право слід розглядати як речове право на чуже майно, оскільки об'єктом зазначеного права є чужа земельна ділянка як річ. Право постійного користування земельною ділянкою культового призначення виникає за

рішенням відповідного державного органу або органу місцевого самоврядування лише у визначеного законодавством кола суб'єктів, а тому є особливим речовим правом.

16. Постійне або довготривале (понад 5 років) безоплатне користування державним майном слід розглядати як речове право на чуже майно. У випадку передачі державою культової будівлі або іншого (рухомого) майна культового призначення у постійне або довготривале безоплатне користування релігійній організації, у останньої виникає зазначене речове право на чуже майно культового призначення. Вкладаючи власні кошти в ремонт та збереження переданого державою майна, релігійна організація має бути впевненою, що не буде позбавлена власником права безоплатного користування цим майном.

17. Особливостями цивільно-правового захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення є: а) потреба в додатковому застосуванні спеціального законодавства під час здійснення цивільно-правового захисту речових прав; б) однією з типових підстав для цивільно-правового захисту є порушення речових прав релігійної організації шляхом захоплення культової будівлі; в) для захисту речових прав релігійних організацій на майно культового призначення слід активно застосовувати не лише загальні, а й спеціальні способи захисту.

В цілому поставлені дослідницькі завдання автор вважає виконаними. Достовірність отриманих у дослідженні результатів підтверджується архівними матеріалами, досвідом інших країн, а також забезпечується методологією, на основі якої виконано роботу. Фактичний матеріал, узагальнення і висновки, що містяться в дисертації, можуть бути використані для вирішення проблеми передачі майна культового призначення релігійним організаціям, стануть в нагоді авторам спеціальних і узагальнюючих праць з цивільного права та цивільного процесу України, при розробленні відповідних курсів та програм.

ДОДАТКИ

Додаток А

Пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства України

Пропозиції щодо внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року.

Стаття 7. Релігійні організації та інші релігійні утворення

1. Релігійна організація – це один із видів непідприємницьких юридичних осіб, зареєстрованих у встановленому законом порядку, яка утворюється з метою задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати релігійні переконання. Релігійні організації можуть створюватися як об'єднання громадян, юридичних осіб або як установи. Вони здійснюють свою діяльність згідно з чинним законодавством України та відповідно до своїх внутрішніх настанов, якщо при цьому не порушується законодавство України.

2. Релігійні організації слід поділяти на такі види: релігійні громади, монастирі, релігійні братства, місії, духовні навчальні заклади та релігійні об'єднання (об'єднання юридичних осіб) – це єпархії, Церкви, муфтіїства тощо.

3. Релігійними організаціями не визнаються інші, окрім зазначених у ч. 2 цієї статті, релігійні утворення. Інші релігійні утворення, що не отримали статусу юридичної особи, також мають право здійснювати свою діяльність за умови, що при здійсненні релігійної діяльності особи, які входять до складу такого релігійного утворення, не порушуватимуть чинне законодавство.

Стаття 9. Релігійні об'єднання

1. Релігійні об'єднання є об'єднаннями юридичних осіб, що утворені релігійними організаціями, які входять до них, діють на підставі своїх статутів (положень) та зареєстровані у встановленому законодавством порядку.

2. Релігійні об'єднання здійснюють діяльність через свої органи управління, склад, компетенція і порядок створення яких встановлюються законом та установчими документами.

3. Релігійні об'єднання мають право утворювати філії та представництва згідно з чинним законодавством.

Стаття 17. Власність релігійних організацій

1. Релігійні організації володіють, користуються і розпоряджаються майном, яке належить їм на праві власності. Право власності та інші речові права релігійних організацій охороняються законом.

2. У власності релігійних організацій може бути будь-яке майно, в тому числі й таке, що перебуває за межами України, яке перебуває у вільному обороті, набуто у власність на підставах, не заборонених законом.

3. У власності релігійних організацій може перебувати майно культового призначення. Під майном культового призначення слід розуміти будівлі (споруди), які спеціально призначені для проведення богослужінь та інших релігійних обрядів; земельні ділянки, на яких такі будівлі (споруди) розташовані; предмети релігійної обрядовості, необхідні для проведення таких релігійних дій. Нерухоме майно культового призначення є об'єктом, обмеженим в обороті.

4. Передача у власність релігійних організацій культового майна здійснюється відповідно до Закону України «Про повернення (передачу) культового майна релігійним організаціям». Майно, яке становить історичну, художню або іншу культурну цінність та перебуває у власності релігійної організації, повинно використовуватися з дотриманням правил охорони, використання та утримання об'єктів культурної спадщини.

5. Релігійні організації мають право звертатися за добровільними фінансовими та іншими пожертвуваннями і одержувати їх. Фінансові та майнові пожертвування не оподатковуються. Релігійні організації не мають право проводити примусове обкладання віруючих.

Стаття 18. Безоплатне користування майном, яке є державною та комунальною власністю

1. Майно культового призначення, яке перебуває в державній та комунальній власності, передається в безоплатне користування релігійним організаціям за їх клопотанням. Клопотання про передачу релігійним організаціям майна культового призначення у безоплатне користування розглядається уповноваженим органом власника майна в місячний термін з письмовим повідомленням про це заявників.

2. Переважне право на отримання культового майна у безоплатне користування мають релігійні організації – колишні власники цього майна (їх правонаступники), а також релігійні організації, які користуються цим майном.

3. Майно культового призначення може бути передане у почергове користування двом або більше релігійним організаціям лише за їх взаємною згодою.

4. Користування земельними ділянками релігійні організації здійснюють у порядку, встановленому Земельним кодексом України та іншими законодавчими актами України.

5. Майно, яке становить історичну, художню або іншу культурну цінність та передане у безоплатне користування релігійній організації, повинно використовуватись із дотриманням правил охорони, використання та утримання об'єктів культурної спадщини.

Пропозиції щодо внесення змін до Цивільного кодексу України

1. Пропонуємо доповнити ст. 15 ЦК України частиною третьою такого змісту: «Здійснювати захист цивільних прав та інтересів особи можуть: суд, в тому числі третейський, Президент України, органи державної влади, органи Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування та інші суб'єкти захисту, а також сама особа у випадках і порядку, встановленому чинним законодавством».

2. Пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 395 ЦК України пунктом 5 такого змісту: «5) право на постійне користування земельною ділянкою», виклавши ч. 1 цієї статті в такій редакції: «Речовими правами на чуже майно є: 1) право володіння; 2) право користування (сервітут); 3) право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); 4) право забудови земельної ділянки (суперфіцій); 5) право на постійне користування земельною ділянкою.

3. Пропонуємо при цьому доповнити ст. 729 ЦК частиною 4, такого змісту: «По жертвувачем можуть бути встановлені додаткові спеціальні вимоги до особи, яка звертається за добровільними пожертвуваннями, а також умови набуття пожертви».

Пропозиції щодо внесення змін до Земельного кодексу України

1. Пропонуємо доповнити ч. 1 ст. 82 ЗК України (право власності на землю юридичних осіб) після слова «підприємницької» словами «та іншої діяльності, не забороненої законодавством», надавши в такий спосіб релігійним організаціям та іншим юридичним особам – резидентам, право власності на земельні ділянки.

2. Пропонуємо доповнити ст. 141 ЗК України (підстави припинення права користування земельною ділянкою) пунктом «е)» такого змісту: «е) набуття користувачем права власності на цю земельну ділянку».

Додаток Б

Проект Закону України «Про повернення (передачу) культового майна релігійним організаціям»

Стаття 1. Призначення Закону

1. Цей Закон регламентує умови і порядок повернення та передачі у власність релігійним організаціям майна культового призначення, яке було націоналізоване колишньою радянською державою без надання будь-якої компенсації та перебуває у державній чи комунальній власності.

2. Майно культового призначення підлягає поверненню на підставі взятих державою на себе міжнародних зобов'язань лише колишнім власникам або їх правонаступникам.

3. Безоплатну передачу державою майна культового призначення релігійним організаціям слід розглядати як пожертву майна державою, але з наданням переважного права на отримання такого майна тим релігійним організаціям, що мають однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було вилучено.

4. Цим Законом визначається порядок вирішення майнових спорів між релігійними організаціями, які мають право на отримання від держави майна культового призначення, та фактичними володільцями зазначеного майна.

Стаття 2. Майно, яке підлягає поверненню (передачі) релігійним організаціям

1. Поверненню (передачі) релігійним організаціям підлягає майно культового призначення, що збереглося і є можливість його повернути. Під майном культового призначення слід розуміти культові будівлі та споруди, земельні ділянки, на яких вони розміщені, предмети релігійної обрядовості та інші рухомі об'єкти, які спеціально призначені для задоволення релігійних потреб громадян.

Нерухоме майно культового призначення є об'єктом, оборотоздатність якого обмежена.

2. Інше майно (не культового призначення), окрім коштів, валютних цінностей, цінних паперів та підприємств, може бути повернуте у власність релігійної організації за умов, встановлених державою.

3. Об'єкти, які визнано пам'ятками історії та культури, можуть бути передані релігійній організації у власність (користування) з встановленням для цих об'єктів умов їх збереження, закріплених в письмових зобов'язаннях, взятих релігійною організацією, якій вони передаються.

4. Об'єкти колишньої власності релігійної організації, які використовуються для збереження архівних фондів, а також передані науковим, медичним закладам, закладам освіти та культури, можуть не підлягати поверненню релігійним організаціям за умови надання відповідної компенсації.

Стаття 3. Релігійні організації, які можуть претендувати на повернення та передачу державою майна культового призначення

1. Претендувати на повернення майна культового призначення, зазначеного в частині 1 статті 2 цього Закону, можуть релігійні організації (колишні власники), у яких це майно було вилучене державою, за умови, що вони весь цей час не припиняли своєї діяльності, або ж їх правонаступники. Релігійні організації, які не є колишніми власниками майна, мають довести факт свого правонаступництва в суді.

2. За відсутності релігійних організацій, зазначених у частині 1 цієї статті, отримати переважне право на отримання від держави майна культового призначення можуть релігійні організації, які мають лише однакову конфесійну належність з релігійними громадами, у яких це майно було націоналізоване державою.

3. Надання державою переважного права на передачу майна культового призначення тій чи іншій релігійній організації здійснюється лише на підставі рішення відповідної міжцерковної комісії.

4. Лише за відсутності в населеному пункті, в якому знаходиться культове майно, зазначене в статті 2 цього Закону, релігійних організацій, які отримали від держави відповідне переважне право на передачу цього майна, останнє може бути передане будь-якій іншій релігійній організації.

Стаття 4. Засади набуття релігійними організаціями культового майна від держави як пожертви

1. Під наданням переважного права релігійній організації слід розуміти визнання за конкретною релігійною організацією тієї самої конфесійної належності права на безоплатне, першочергове отримання майна культового призначення, яке було націоналізоване на підставі декретів радянської влади та збереглося. Набуття релігійними організаціями від держави майна культового призначення в порядку безоплатної передачі (повернення) здійснюється шляхом укладення договору пожертви між державою та відповідною релігійною організацією.

2. Державою можуть бути встановлені додаткові спеціальні вимоги до особи, яка звертається за добровільними пожертвуваннями, а також умови набуття пожертви.

3. Релігійна організація, яка отримала від держави переважне право на отримання майна, може відмовитись від укладення договору пожертви з державою, але не повинна передавати це право іншій релігійній організації.

4. Надане державою конкретній релігійній організації переважне право на безоплатну передачу зазначеного майна не може бути анульоване, воно отримує відповідний захист згідно з чинним законодавством.

Стаття 5. Комісії, які розглядають клопотання релігійних організацій про повернення та передачу їм майна культового призначення

1. Клопотання релігійних організацій про повернення та передачу їм майна культового призначення розглядає міжцерковна комісія (надалі – Комісія), створена в кожній області України з представників держави та релігійних об'єднань в рівній кількості. Комісія є громадським органом, вона має бути

створена протягом місяця з дня введення в дію цього Закону. Функції Комісії є переважно посередницькими, консультативними.

2. Релігійне об'єднання, в канонічному підпорядкуванні якого перебуває не менше 50 релігійних організацій, зареєстрованих на території даної області, має право делегувати одного свого представника до Комісії. Інші релігійні організації можуть визнати своїм представником одного з членів Комісії або обрати свого спільного представника, якщо таких громад буде не менше 50.

3. Основні завдання Комісії полягають:

– у зборі та реєстрації всіх претензій-клопотань від колишніх власників (їх правонаступників) та інших претендентів, у тому числі й тих, яким держава передала у власність майно культового призначення (зокрема, на земельні ділянки), з метою формування відповідного реєстру на першому етапі;

– у наданні всім зацікавленим особам, в тому числі й місцевим органам влади, можливості ознайомитись з цим реєстром та подати свої обґрунтовані заперечення на другому етапі, чим забезпечити відкритість процесу передачі державою майна культового призначення;

– в активному сприянні релігійним організаціям у вирішенні спірних питань, пов'язаних із безоплатною передачею державою майна культового призначення, як між собою, так і у взаємовідносинах з державою, а також в охороні їх речових прав на майно культового призначення.

Стаття 6. Порядок подання релігійними організаціями клопотань до міжцерковних комісій

1. Клопотання про надання їм майна культового призначення, яке перебуває у власності держави або територіальної громади, релігійні організації можуть подавати до Комісії за місцем знаходження такого майна через свого представника – члена Комісії протягом одного року з дня введення в дію цього Закону. Після закінчення вказаного терміну зазначені клопотання не приймаються.

2. У клопотанні повинно бути вказано: назву релігійної організації, її адресу, об'єкти, щодо надання переважного права на отримання яких подається клопотання, місцезнаходження та нинішній власник (фактичний володілець) такого майна, причини та час втрати власності, підстави для повернення (передачі) відповідного майна тощо.

3. Документи, які підтверджують обґрунтованість клопотань, повинні бути наданими Комісії не пізніше одного місяця з дня подання клопотання. Такими документами можуть бути акти про вилучення майна, виписки та довідки, видані архівними установами, рішення судів про визнання релігійної організації правонаступником щодо конкретного культового майна тощо. Держава сприяє в отриманні релігійною організацією підтверджуючих документів.

4. Комісією не приймаються претензії-клопотання від релігійних організацій, які не зареєстровані в Україні.

Стаття 7. Порядок розгляду Комісією клопотань релігійних організацій

1. Після надходження клопотання, зазначеного в частині 1 статті 6 даного Закону, від релігійної організації Комісія перевіряє наявність такого майна у вказаного в клопотанні власника або фактичного володільця, про що інформує власника (володільця) та заявника, вивчає надані їй документи.

2. Комісія розглядає всі подані клопотання в міру їх надходження протягом трьох місяців та виносить одне із рішень:

- включити до відповідного реєстру клопотань, визнавши його обґрунтованим;
- повернути на доопрацювання, зазначивши, яка частина клопотання не відповідає вимогам закону і не може бути задоволеною;
- відмовити в задоволенні клопотання, визнавши його необґрунтованим.

3. Про прийняте рішення Комісія через представника в триденний термін інформує релігійну організацію, яка подала клопотання. Дане рішення може бути оскаржене до суду протягом одного місяця з дня винесення рішення Комісією.

Стаття 8. Подання заперечень та їх розгляд Комісією

1. Протягом шести місяців з дня занесення Комісією відповідних даних до електронного реєстру заявлених релігійними організаціями клопотань будь-яка зацікавлена особа, у якої є обґрунтовані заперечення, має право подати їх до Комісії, яка такий реєстр склала. Після закінчення вказаного терміну заперечення Комісією не приймаються.

2. Зазначені заперечення подаються до Комісії у письмовій формі із наданням обґрунтування такого заперечення. Щодо порядку подання заперечень передбачена така сама процедура, що й для клопотань, викладена у статті 6 цього Закону. Такими заявниками можуть бути не лише релігійні організації.

3. Комісія вивчає надані заперечення та в три місячний термін приймає одне із рішень:

– визнати заперечення або їх частину обґрунтованими і врахувати їх при задоволенні клопотання;

– визнати такі заперечення необґрунтованими.

4. Про прийняте рішення Комісія у десятиденний термін письмово інформує особу, яка надіслала заперечення. Дане рішення може бути оскаржене до суду за місцем знаходження Комісії протягом одного місяця з дня отримання повідомлення.

Стаття 9. Порядок складання Комісією реєстрів безспірного та спірного майна

1. Після закінчення терміну подання заперечень, а також закінчення розгляду в судах справ про оскарження рішень Комісії щодо визнання заперечень необґрунтованими Комісія переходить до складання двох реєстрів: реєстру безспірного та реєстру спірного майна.

2. До реєстру безспірного майна входить таке майно, щодо якого надійшло лише одне клопотання і не надійшло заперечень або вони визнані Комісією необґрунтованими. Такий реєстр передається державі для укладення договорів

пожертви, а також відповідним органам влади для оформлення належних документів релігійним організаціям.

3. До реєстру спірного майна входить таке майно, щодо якого надійшло більше одного клопотання або наявні обґрунтовані заперечення. Комісія сприяє розв'язанню майнових спорів щодо майна, занесеного до даного реєстру шляхом надання посередницьких послуг учасникам зазначених майнових спорів, підготовки відповідних пропозицій.

Стаття 10. Вирішення майнових спорів щодо культового майна

1. У випадку досягнення згоди між сторонами спору щодо умов поділу культового майна вони укладають відповідну письмову угоду, яку затверджує Комісія.

2. Якщо сторони не дійшли згоди, то це культове майно вважається їх спільною власністю і підлягає розподілу. У цьому випадку здійснюється оцінка цього майна та майнових прав кожної сторони оцінщиком, який має відповідну ліцензію. Оцінщика обирають сторони майнового спору, а у разі відсутності згоди – Комісія. На підставі результатів оцінки визначається частка майна кожної із сторін. Результати оцінки кожна із сторін може оскаржити до суду.

3. Розділ спірного майна може бути здійснений судом або третейським судом, до складу останнього можуть входити і члени Комісії.

4. Після вирішення майнового спору дане культове майно заноситься до реєстру безспірного майна, відносно якого слід керуватися положеннями частини 2 статті 9 даного Закону.

Стаття 11. Надання компенсації за культове майно

1. У випадках, передбачених частиною 4 статті 2 та частиною 1 статті 10 цього Закону, держава або інша релігійна організація надає компенсації релігійним організаціям – колишнім власникам або їх правонаступникам.

2. Надання компенсації може здійснюватись такими способами:

- шляхом передачі у власність релігійної організації майна такого ж виду або такої ж вартості;
- шляхом виплати грошової компенсації;
- шляхом надання допомоги в будівництві нової культової споруди або в проведенні ремонту існуючої.

Вибір способу надання компенсації здійснює релігійна організація.

Стаття 12. Заключні положення

1. До Комісії можуть звернутись за допомогою у розв'язанні майнового спору між ними щодо культового майна і релігійні організації, спір яких не пов'язаний із вилученням такого майна колишньою радянською державою, але в цьому випадку інформація не заноситься до реєстру спірного майна, держава та місцеві органи влади не надають будь-якого майна або коштів для врегулювання цих майнових спорів.

2. Після вирішення питань, пов'язаних з передачею та поверненням релігійним організаціям культового майна культового призначення, націоналізованого радянською державою, Комісії припиняють свою діяльність.

Додаток В

Додаток Д

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Достдар Р.* Рецепція греко-римського права в цивільному уложенні / Р. Достдар // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 65–66.
2. *Підпригора О. А.* Римське приватне право : підручник для студентів юрид. спец. вищих навч. закладів / Підпригора О. А. – [3-є вид., перероб. та доп.]. – К. : Ін Юре, 2001. – 440 с.
3. *Кучеренко І. М.* Історія виникнення юридичних осіб публічного права / І. М. Кучеренко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 298–306.
4. *Харитонов Є. О.* Вступ до цивільного права України : навч. посіб. / Харитонов Є. О. – К. : Істина, 2006. – 288 с. – (Серія «Цивілістика»).
5. *Піддубна В. Ф.* Релігійні організації як суб'єкти цивільних правовідносин: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. Ф. Піддубна. – Х., 2008. – 20 с.
6. *Еволюція цивільного законодавства України. Проблеми теорії і практики* / [Шевченко Я. М., Венецька М. В., Бабаскін А. Ю. та ін.] ; за ред. Я. М. Шевченко. – К. : Юридична думка, 2007. – 340 с.
7. *Кривенко Ю. В.* Правосуб'єктність релігійних організацій: формування та розвиток в римському праві / Ю. В. Кривенко // Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 28. – С. 389–393.
8. *Римское частное право : учебник* / [Перетерский И. С., Краснокутский В. А., Новицкий И. Б. и др.] ; под. ред. И. С. Перетерского. – М. : Юриспруденция, 1999. – 509 с.
9. *Харитонов Є. О.* Приватне право у Стародавньому Римі : навч. посібник / Харитонов Є. О. – Одеса : БАХВА, 1996. – 160 с.
10. *Харитонов Е. О.* Основы римского частного права / Харитонов Е. О. – Ростов на / Дону : Феникс, 1999. – 416 с.

11. *Памятники римского права : Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана.* – М. : Зерцало, 1997. – 607 с.
12. *Барон Ю.* Система римского гражданского права : в 6-и кн. [одна кн. единица] / Юлиус Барон – СПб. : Изд-во Юридический центр Пресс, 2005. – 1100 с. – (Ассоциация Р. Асланова «Юридический центр») (серия «Антология юридической науки).
13. *Яковлев А. С.* Имущественные права как объекты гражданских правоотношений. Теория и практика / Яковлев А. С. – М. : Ось-89, 2005. – 192 с. (Серия «Юриспруденция»).
14. *Хвостов В. М.* Система римского права : учебник / Хвостов В. М. – М. : Спарк, 1996. – 523 с.
15. *Підопригора О.* Захист володіння за римським приватним правом / О. Підопригора // *Право України.* – 1999. – № 7. – С. 28–35.
16. *Катрич В. М.* Держава і право Стародавнього Риму / Катрич В. М. – К. : Видавництво КДУ, 1974. – 113 с.
17. *Кернс Э.* Дорогами христианства / Кернс Э. – М, 1992. – 416 с.
18. *Попсуєнко Л. О.* Правовий статус християнської церкви за Римським імператорським законодавством IV сторіччя: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Л. О. Попсуєнко. – О., 2006. – 19 с.
19. *Харитонов Є. О.* Історія приватного права Європи : Східна традиція / Харитонов Є. О. – Одеса : Юрид. літ., 2000. – 260 с.
20. *Федоренко Т. М.* Історично-правові аспекти визначення права церкви епохи Київської Русі / Т. М. Федоренко // *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – 2001. – Вип. 10. – С. 103–113.
21. *Щапов Я. Н.* Государство и церковь Древней Руси X-XIII в. в. / Щапов Я. Н. – М. : Наука, 1989. – 232 с.
22. *Юридична енциклопедія:* в 6-и томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 2. : Д–Й. – 1999. – 744 с.

23. *Цыпин В. А.* Церковное право / Цыпин В. А. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
24. *Северюков Д. Г.* Публічно-правові та приватноправові методи у формуванні правового регулювання трудових відносин у країнах Західної Європи в період феодалізму / Д. Г. Северюков // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 36. – С. 347–3.
25. *Піддубна В.* Релігійні організації як юридичні особи / В. Піддубна // Право України. – 2005. – № 4. – С. 107–109.
26. *Суворов Н. С.* Учебник церковного права [Электронный ресурс] / Н. С. Суворов. – 2007. – Режим доступа : [http : // ip-mini.narod .ru/cpravo.doc](http://ip-mini.narod.ru/cpravo.doc).
27. *Майданик Р.* Українська цивілістика: дореволюційний і радянський періоди / Р. Майданик // Юридична Україна. – 2009. – № 1. – С. 49–55.
28. *Кривенко Ю. В.* До статусу юридичної особи релігійних організацій в Україні (1917 – 1921 рр.) / Ю. В. Кривенко // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2007. – Вип. 31. – С. 120–123.
29. *Дзера О. В.* Розвиток права власності в Україні : монографія / Дзера О. В. – К. : Вентурі, 1996. – 272 с.
30. *Право власності в Україні* : навч. посібник / [О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова, О. А. Підпригора та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 816 с.
31. *Про свободу совісті та релігійні організації*: Закон України від 23.04.1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – № 25. – Ст. 283.
32. *Фучеджі В.* Адаптація законодавства про релігійні організації / В. Фучеджі // Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: матеріали I Міжнародної науково-методичної конференції. – Львів, 2007. – Вип. 1. – 514 с.
33. *Сергієнко Г.* Питання правового статусу релігійних організацій в Україні / Г. Сергієнко // Юридична Україна. – 2004. – № 9. – С. 10–14.
34. *Юридична енциклопедія*: в 6-и томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т. 5. : П–С. – 2003. – 736 с.

35. *Кривенко Ю. В.* Правосуб'єктність непередпринимательських обществ / Ю. В. Кривенко // Актуальні проблеми держави і права: збірник наукових праць. – 2006. – Вип. 28. – С. 218–223.

36. *Кравчук В. М.* Корпоративне право: науково-практичний коментар законодавства та судової практики / Кравчук В. М. – К.: Істина, 2005. – 720 с.

37. *Кравчук В. М.* Соціально-правова природа юридичної особи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Кравчук. – Львів, 2000. – 16 с.

38. *Кривенко Ю. В.* Релігійні організації як суб'єкти приватного права України / Ю. В. Кривенко // Актуальні проблеми держави і права : збірник наукових праць. – 2005. – Вип. 25. – С. 225–228.

39. *Ятченко Є. О.* Особливий статус релігійної організації як суб'єкта цивільних правовідносин та власника майна / Є. О. Ятченко // Українське релігієзнавство. – 2007. – № 44. – С. 59–70.

40. *Братусь С. Н.* Суб'єкти гражданского права / Братусь С. Н. – М. : Гос. изд. юрид. лит., 1950. – 368 с.

41. *Основы* гражданского, трудового, земельного и колхозного права : учеб. пособие для экон. фак. ун-тов / [Грибанов В. П., Лесной В. М., Ворожейкин Е. М. и др.] ; под. ред. В. П. Грибанова. – М. : Изд-во МГУ, 1973. – 363 с.

42. *Советское* гражданское право. Ч. 1. : [учебник для студ. юрид. институтов и фак.] / Под общ. ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина [2-е изд., перераб. и доп.] – К. : Вища школа, 1983. – 462 с.

43. *Заїка Ю. О.* Українське цивільне право : навч. посібник / Заїка Ю. О. – К. : Істина, 2005. – 312 с.

44. *Медведева Л.* Зміни в законодавстві щодо організаційно-правових форм юридичних осіб / Л. Медведева, Н. Гончарова // Право України. – 2004. – № 4. – С. 125–131.

45. *Кучеренко І. М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права / Кучеренко І. М. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 328 с.

46. *Борисова В. І.* Теорія сутності юридичної особи: історія і сучасність / В. І. Борисова // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (27). – С. 117–130.

47. *Тихомирова Л. В.* Юридическая энциклопедия / М. Ю. Тихомиров, Л. В. Тихомирова. – [5-е изд., доп. и перераб]. – М. : Юринформцентр, 2006. – 972 с.

48. *Ятченко Є. О.* Загальна характеристика речових прав релігійних організацій на майно культового призначення / Є. О. Ятченко // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2009. – № 7. – С. 80–83.

49. *Кривенко Ю. В.* Цивільно-правовий статус релігійних організацій в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю. В. Кривенко. – Одеса, 2007. – 18 с.

50. *Фучеджі В. Д.* Релігійні організації як суб'єкти цивільного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. Д. Фучеджі. – Х., 2006. – 20 с.

51. *Бейцун І. В.* Об'єднання юридичних осіб в цивільному праві: порівняльно-правовий аналіз: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. В. Бейцун. – К., 2006. – 19 с.

52. *Кучеренко І. М.* Правове становище релігійних організацій / І. М. Кучеренко // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2001. – Вип. 10. – С. 278–283.

53. *Цивільний кодекс України.* Постатейний коментар у двох частинах / [Довгерт А. С., Кузнєцова Н. С., Шкрум Т. С. та ін.] ; за ред. А. С. Довгерта, Н. С. Кузнєцової. – К. : Юстініан, 2005.– Ч. 1. – 2005. – 680 с.

54. *Піддубна В.* Щодо спеціальної правоздатності релігійних організацій / В. Піддубна // *Право України.* – 2004. – № 11. – С. 112–115.

55. *Цивільний кодекс України* : науково-практичний коментар [Харитонов Є. О., Червоний Ю. С., Білоусов Ю. В. та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – [3-є вид., перероб. та допов.]. – Х.: Одиссей, 2007. – 1200 с.

56. *Зозуляк О.* Виключна правоздатність юридичних осіб як вид цивільної правоздатності / О. Зозуляк // *Юридична Україна.* – 2009. – № 2. – С. 49–51.

57. *Полтавський О.* Зміст представницьких відносин у цивільному праві / О. Полтавський // *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал.* – 2007. – № 10. – С. 68–70.

58. *Борисова В. І.* Органи управління юридичної особи як її інституціонально-функціональні представники / В. І. Борисова // *Право України.* – 2006. – № 6. – С. 97–101.

59. *Зозуляк О.* Деякі проблеми визначення поняття «орган юридичної особи» / О. Зозуляк // *Юридична Україна.* – 2008. – № 11. – С. 58–61.

60. *Развитие советского гражданского права на современном этапе* / [Малеин Н. С., Мозолин В. П., Прокопченко И. П. и др.] ; под. ред. В.П. Мозолина. – М. : АН СССР, Институт государства и права, 1986. – 270 с.

61. *Пилипенко А. Я.* Господарське право : курс лекцій / А. Я. Пилипенко, В. С. Щербина. – К. : Вентурі, 1996. – 287 с.

62. *Спасибо-Фатєєва І. В.* Деякі розсуди про юридичні особи та їхні організаційно-правові форми / І. В. Спасибо-Фатєєва // *Право України.* – 2007. – № 4. – С. 118–123.

63. *Кучеренко І. М.* Організаційно-правові форми юридичних осіб приватного права : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. М. Кучеренко. – К., 2004. – 36 с.

64. *Жигалкін І.* Про поняття «установа приватного права» / І. Жигалкін // *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал.* – 2007. – № 10. – С. 71–74.

65. *Проблеми* вдосконалення правового регулювання приватної власності / Шевченко Я. М., Венецька М. В., Кучеренко І. М. – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2002. – 103 с.

66. *Актуальні проблеми* цивільного права і цивільного процесу в Україні / [Я. М. Шевченко, Ю. Л. Бошицький, А. Ю. Бабаскін, М. В. Венецька, І. М. Кучеренко та ін.] – К. : Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – 456 с.

67. *Кривобок С. В.* Правочини з підприємством як єдиним майновим комплексом : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / С. В. Кривобок. – Х., 2008. – 20 с.

68. *Майданик Р. А.* Траст : собственность и управление капиталами (природа прав, рецепция в право Украины) / Майданик Р. А. – К. : Наук. думка, 1995. – 176 с. – (НАН України, Центр исслед. проблем предпринимательства и менеджмента).

69. *Алексеев С. С.* Общая теория права : курс в 2-х т. / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1981.– Т. 2. – 1982. – 360 с.

70. *Цивільне право України* : підручник : у 2-х кн. / [Дзера О. В., Боброва Д. В., Довгерт А. С. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. – [2-е вид., допов. і перероб.]. – К. : Юрінком Інтер, 2005.– Кн. 1. – 2005. – 736 с.

71. *Шупінська О. В.* Забезпечення реалізації та захисту права власності у контексті положень Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод / О. В. Шупінська // Молодь в юридичній науці : міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених, 27–28 жовтня 2006 р., Хмельницький. Ч. 3. : тези допов. – Хмельницький : Вид-во Хмельницького університету управління та права, 2006. – С. 207–210.

72. *Гражданский кодекс Украины* : комментарий / [Харитонов Е. О., Червоный Ю. С., Белоусов Ю. В. и др.] ; под ред. Е. О. Харитонова, О. М. Калитенко. – [3-е изд.]. – Х. : Одиссей, 2005. – 832 с. – (Серия «Законы Украины»; у 2-х кн., кн. 1).

73. Харитонов Є. О. Цивільне право України : підручник / Є. О. Харитонов, Н. О. Саніахметова. – К. : Істина, 2003. – 773 с.

74. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар : у 2-х ч. / [Бабаскін А. Ю., Безклубий П. А., Безсмертна Н. В. та ін.]; за ред. Я. М. Шевченко. – К. : Ін Юре, 2004. – Ч. 1 / [відп. ред. Венецька М. В.]. – 2004. – 692 с.

75. Брагинский М. И. Договорное право : в 4-х кн. / М. И. Брагинский, В. В. Витрянский. – [2-е изд.]. – М. : Юридиздат, 2005– Кн. 1 : Общие положения – 2005. – 841 с.

76. Юридична енциклопедія: в 6-ти томах / [редкол. Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Укр. енцикл., 1998. – Т.3. : К–М. – 2001. – 792 с.

77. Право собственности в Украине / Я. Н. Шевченко (ред.) ; НАН Украины, Институт государства и права им. В. М. Корецкого. – К. : Блиц-Информ, 1996. – 320 с. – (Библиотека права еженедельника «Бизнес»).

78. Юридический энциклопедический словарь / [гл. ред. Сухарев А. Я.]. – [2-е изд., доп.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1987. – 528 с.

79. Дзера О. В. Правові відносини в радянській сім'ї. Майнові права та обов'язки подружжя / Дзера О. В. – К. : Знання, 1983. – 47 с. – (Серія XIII «Юридична» / Т-во «Знання»; № 6).

80. Беліков О. Особливості майнових відносин згідно з Цивільним кодексом України / О. Беліков // Юридичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 96–97.

81. Про деякі питання, що виникають при застосуванні Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» : роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 29 лютого 1996 р. № 02-5/109 [Електронний ресурс]. – 2007. – Режим доступу : [http : // www.nau.kiev.ua](http://www.nau.kiev.ua).

82. Ятченко Є. О. Особливий статус культового майна релігійної організації / Є. О. Ятченко // Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези допов. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 415–418.

83. Ковтун М. Г. Земельне право : [курс лекцій для студ. юрид. вузів та фак.] / Ковтун М. Г. – К. : Юмана, 2001. – 208 с.

84. *Дуденко Т.* Об'єкти цивільних прав, які вилучені з цивільного обороту / Т. Дуденко // *Юридична Україна*. – 2008. – № 8. – С. 42–45.
85. *Копієвська О. Р.* Всесвітня культурна спадщина: регулювання міжнародним правом / О. Р. Копієвська // *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. – 2006. – Вип. 33. – С. 25–30.
86. *Каткова Т. Г.* Діяльність ЮНЕСКО у сфері збереження культурної спадщини : правові аспекти / Каткова Т. Г. – Х. : Титул, 2007. – 181 с.
87. *Енциклопедія цивільного права України* / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Я. М. Шевченко. – К.; Ін Юре, 2009. – 952 с.
88. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України* / [Бек Ю. Б., Богдан Й. Г., Григоровська Л. В. та ін.] ; за ред. В. М. Коссака. – К.: Істина, 2004. – 976 с.
89. *Ятченко Є. О.* Особливі майнові права релігійних організацій / Є. О. Ятченко // *Правничий вісник*. – 2007. – Вип. 2. – С. 174–180.
90. *Земельний кодекс України: Закон України від 25.10.2001 р.* // *Відомості Верховної Ради України*. – 2002. – № 3–4. – Ст. 27.
91. *Братусь С. Н.* Предмет и система советского гражданского права / Братусь С. Н. – М. : Юридиздат, 1963. – 197 с. – (Курс советского гражд. права / Всесоюз. ин-т юрид. наук).
92. *Венедиктов А. В.* Государственная социалистическая собственность / Венедиктов А. В. – М. –Л. : Изд-во АН СССР, 1948. – 839 с.
93. *Маслов В. Ф.* Основные проблемы права личной собственности в период строительства коммунизма в СССР / Маслов В. Ф. – Х. : Изд-во Харьковского ун-та, 1968. – 320 с.
94. *Власник і право власності* / [Шевченко Я. М., Венецька М. В., Кучеренко І. М. та ін.] ; за ред. Я. М. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1994. – 163 с.
95. *Собственность в рыночной системе хозяйства : монография* / [Мельник Л. Е., Душин Б. В., Карпенко А. М., Мельник Л. Л.] ; под ред. Л. Е. Мельника. – Днепропетровск : Сич, 1999. – 160 с.

96. *Гринько С.* Правові аспекти відмежування реєстрації прав на земельні ділянки та реєстрації прав власності на нерухоме майно в Україні / С. Гринько // *Право України.* – 2009. – № 3. – С. 132–135.

97. *Романович С.* Набуття права власності на новостворене майно / С. Романович // *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал.* – 2008. – № 9. – С. 88–91.

98. *Маковій В. П.* Набувальна давність у цивільному праві: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. П. Маковій. – Х., 2007. – 20 с.

99. *Алданов Ю. В.* Приватизація державного майна як спеціальна підстава набуття права власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю. В. Алданов. – К., 2006. – 20 с.

100. *Романович С.* До питання про підстави та способи набуття права власності / С. Романович // *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал.* – 2008. – № 11. – С. 165–167.

101. *Іванова С. М.* Правова природа реституції / С. М. Іванова // *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – 2007. – Вип. 36. – С. 337–343.

102. *Опанасюк В. В.* Законодавство України про релігію і церкву: навчально-методичний посібник / Опанасюк В. В. – Суми: Вид-во СумДУ, 2008. – 107 с.

103. *Україна в міжнародно-правових відносинах.* Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України; відп. ред. Ю. С. Шемшученко та В. І. Акуленко. – К.; Юрінком Інтер, 1997. – 864 с.

104. *Митрофан (Юрчук).* Актуальні питання повернення майна колишньої церковної власності, вилученого радянською владою / Митрофан (Юрчук) // *Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід : зб. наук. матеріалів круглого столу [«Реституція церковного майна: міжнародний та*

вітчизняний досвід»], (Київ, 23 жовтня 2007 р.) / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 1. – С. 30–31.

105. *Гражданское право* : определения, понятия, законодательство : учебно-практический справочник / [Харитонов Е. О., Саниахметова Н. А., Харитонова Е. И. и др.]; под ред. Е. О. Харитонова. – Х. : Одиссей, 1998. – 384 с.

106. *Харченко О.* Націоналізація як підстава припинення права власності / О. Харченко // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2005. – № 5. – С. 20–22.

107. *Шахов М. О.* О принципах государственного содействия деятельности религиозных организаций / М. О. Шахов // Религия и право. – 2001. – № 4 (25). – С. 28–30.

108. *Ятченко Є. О.* Реституція чи добровільне повернення майна релігійним організаціям державою? / Є. О. Ятченко // Реституція церковного майна : міжнародний та вітчизняний досвід: зб. наук. матеріалів круглого столу [«Реституція церковного майна: міжнародний та вітчизняний досвід»], (Київ, 23 жовтня 2007 р.) / Держ. ком. України у справах національностей та релігій, Нац. пед. університет ім. М. П. Драгоманова. – К. : Світ Знань, 2007. – Розд. 1. – С. 51–56.

109. *Ятченко Є. О.* Повернення культового майна релігійним організаціям в Україні та захист їх майнових прав / Є. О. Ятченко // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2006. – Вип. 34. – С. 290–295.

110. *Права человека.* Сборник законодательных актов и информативного материала. – Рига : Изд-во Сазьмы Латвийской Республики, 1997. – 198 с.

111. *Овсиенко Ф. Г.* Взаимоотношения государства и церкви в странах Восточной Европы [Электронный ресурс] / Ф. Г. Овсиенко. – 2005. – Режим доступа : [http : // www.orthodoxia.org/lib/1/1/5/12.aspx](http://www.orthodoxia.org/lib/1/1/5/12.aspx).

112. *Новикова В.* Актуальные вопросы возмездности и безвозмездности в гражданском праве / В. Новикова // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2005. – № 4. – С. 30–33.

113. *Кузнецова Л. В.* Преимуществовые права в гражданском праве России : монография / Кузнецова Л. В. – М.: Ось-89, 2007. – 336 с. (Серия «Юриспруденция»).

114. *Крат В. І.* Переважні права: цивільно-правовий аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. І. Крат. – Х., 2008. – 18 с.

115. *Фролов Ю.* Право публічної (суспільної) власності: до теорії питання / Ю. Фролов, В. Антошкіна // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 4. – С. 25–27.

116. *Харченко О. С.* Підстави припинення права власності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. С. Харченко. – К., 2007. – 20 с.

117. *Іванов А.* Класифікація підстав набуття та припинення права власності / А. Іванов // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 7. – С. 69–72.

118. *Харченко О.* Деякі питання підстав примусового припинення права власності / О. Харченко // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2005. – № 4. – С. 26–29.

119. *Баранюк А. З.* Позбавлення права приватної власності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А. З. Баранюк. – Л., 2007. – 14 с.

120. *Скоропис О. М.* Деякі проблеми правового регулювання ліквідації об'єднань громадян / О. М. Скоропис // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 35. – С. 398–404.

121. *Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України : У 2-х т. / [Кузнецова Н. С., Дзера І. О., Коссак В. М. та ін.] ; за ред. О. В. Дзери, Н. С.*

Кузнєцової, В. В. Луця. – [2-е вид., перероб. і доп.]. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – Т. 1. – 832 с.

122. *Цивільне право України*. Академічний курс : підруч. [для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] : у 2-х т. / [Бабаскін А. Ю., Боднар Т. В., Бошицький Ю. Л. та ін.] ; за ред. Я. М. Шевченко. – [2-е вид., допов. і перероб.]. – К. : Ін Юре, 2006. – Т. 1. : Загальна частина – 2006. – 696 с.

123. *Цюра В. В.* Речові права на чуже майно: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. В. Цюра. – К., 2007. – 20 с.

124. *Клименко О.* Речові права на нерухоме майно за законодавством України / О. Клименко // *Право України*. – 2004. – № 9. – С. 71–76.

125. *Мельник М.* Володіння за новим Цивільним кодексом України / М. Мельник // *Право України*. – 2004. – № 1. – С. 91–94.

126. *Цюра В. В.* Речові права на чуже майно : наук.-практ. посіб. / Цюра В. В. – К. : КНТ, 2006. – 136 с. – (Серія «Цивілістика»).

127. *Мартин В. М.* Право користування чужим майном: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / В. М. Мартин. – Л., 2006. – 18 с.

128. *Цивільне право України* : підручник : у 2-х т. / [Борисова В. І., Баранова Л. М., Жилінкова І. В. та ін.] ; за ред. В. І. Борисової та ін. – К. : Юрінком Інтер, 2004– Т. 1. – 2004. – 480 с.

129. *Винар Л.* Правовий режим майна юридичних осіб публічного права / Л. Винар // *Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал*. – 2007. – № 8. – С. 7–9.

130. *Проскуров М. В.* Право набувальної давності як інститут права власності в англо-американській системі права / М. В. Проскуров // *Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки*. – 2008. – Вип. 41. – С. 420–424.

131. Шкрум Т. Концептуальні підходи законодавчого регулювання застави / Т. Шкрум // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 1998. – № 12. – С. 8–12.

132. Фелів О. Оренда землі згідно з законодавчими змінами від 16 вересня 2008 року / О. Фелів // Юридичний журнал. – 2009. – № 2. – С. 97–99.

133. Яценко Д. Роль суперфіцію як засобу регулювання соціально-економічних відносин / Д. Яценко // Право України. – 2007. – № 4. – С. 53–57.

134. Яценко Д. Адаптація українського законодавства до сучасних правовідносин у сфері надання чужої земельної ділянки для забудови / Д. Яценко // Право України. – 2007. – № 3. – С. 93–96.

135. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо права релігійних організацій на постійне користування земельною ділянкою: Закон України від 15.01.2009 р. // Голос України. – № 19. – 2009 (04.02.2009 р.).

136. Законодавство України про землю: Земельний кодекс України. Нормат.-правові акти з земельних питань. – К.: Юрінком Інтер, 2002. – 352 с.

137. Ярова Т. М. Право на захист як суб'єктивне цивільне право / Т. М. Ярова // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2007. – Вип. 37. – С. 390–396.

138. Алексеев С. С. Общая теория права : курс в 2-х т. / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1981. – Т. 1. – 1981. – 359 с.

139. Тертышников В. И. Защита семейных правоотношений в гражданском судопроизводстве / Тертышников В. И. – Х. : Вища школа, 1976. – 123 с.

140. Цивільний кодекс України : коментар / [Харитонов Є. О., Червоний Ю. С., Білоусов Ю. В. та ін.] ; за ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. – Х.: Одісей, 2003. – 856 с.

141. Притика Ю. Д. Проблеми захисту цивільних прав та інтересів у третейському суді: монографія / Притика Ю. Д. – К. : Ін Юре, 2006. – 636 с.

142. Темченко В. Особливості юридичного змісту термінів «захист» та «охорона» у механізмі забезпечення прав і основних свобод людини / В. Темченко // Право України – 2005. – № 9. – С. 33–37.

143. *П'янова Я. В.* Судовий захист майнових цивільних прав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Я. В. П'янова. – Х., 2009. – 20 с.

144. *Дзера І. О.* Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / Дзера І. О. – К. : Юрінком Інтер, 2001. – 256 с.

145. *Бобрик В. І.* Особисте життя як об'єкт цивільно-правової охорони: монографія / Бобрик В. І. – Київ – Тернопіль: підручники і посібники, 2008. – 208 с.

146. *Канзафарова І. С.* Захист цивільних прав: окремі аспекти / І. С. Канзафарова // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2004. – Вип. 25. – С. 272–276.

147. *Здійснення та захист корпоративних прав в Україні (цивільно-правові аспекти)* : монографія / [Луць В. В., Васильєва В. А., Калаур І. Р. та ін.] ; за ред. В. В. Луця; Академія правових наук України. НДІ приватного права і підприємництва. – Тернопіль : підручники і посібники, 2007. – 318 с.

148. *Грибанов В. П.* Пределы осуществления и защита гражданских прав / Грибанов В. П. – М. : Российское право, 1992. – 206 с.

149. *Галянтич М.* Особливості цивільно-правової охорони та захисту прав на житло / М. Галянтич // Право України – 2007. – № 7. – С. 98–102.

150. *Канзафарова І. С.* Теоретичні основи цивільно-правової відповідальності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. С. Канзафарова. – К., 2007. – 36 с.

151. *Дзера І. О.* Захист цивільних прав за Цивільним кодексом України / І. О. Дзера // Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези допов. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 216–221.

152. *Аномалії в цивільному праві України: навч.-практ. посіб.* / [Майданик Р. А., Бервено С. М., Майданик Н. І. та ін.] ; за ред. Р. А. Майданика. – К. : Юстініан, 2007. – 912 с. – (Серія «Аномалії цивільного права»).

153. *Тимченко Г. П.* Способи та процесуальні форми захисту цивільних прав : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Г. П. Тимченко. – Х., 2002. – 20 с.

154. *Фурса С. Я.* Співвідношення цивільного права і процесу / С. Я. Фурса // *Юриспруденція: теорія і практика.* – 2008. – № 5 (43). – С. 2–11.

155. *Архів Верховного Суду України.* – Цивільна справа № 6-259 к 98.

156. *Берестова І. Е.* Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в підприємницькій діяльності (питання теорії і практики) : монографія / І. Е. Берестова, В. І. Бобрик / За заг. ред. О. Д. Крупчана. – К. : НДППіП, 2006. – 150 с.

157. *Сульженко Ю.* Форми і способи захисту суб'єктивних прав та законних інтересів / Ю. Сульженко // *Право України.* – 2005. – № 12. – С. 24–28.

158. *Тульчевська Н. В.* Особливості способів захисту права на житло / Н. В. Тульчевська // *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – 2008. – Вип. 41. – С. 376–380.

159. *Грошева О.* Нотаріальна і судова форми захисту суб'єктивних прав / О. Грошева // *Право України.* – 2006. – № 1. – С. 95–98.

160. *Ятченко Є. О.* Поняття, основні засади та деякі способи захисту майнових прав релігійних організацій / Є. О. Ятченко // *Юриспруденція: теорія і практика.* – 2007. – № 7 (33). – С. 42–48.

161. *Архів Верховного Суду України.* – Цивільна справа № 6-402 к 00.

162. *Цивільне право для адвокатів : навч. посіб.* / [Т. В. Варфоломєєва, Н. С. Кузнєцова, О. В. Дзера та ін.] ; Академія адвокатури України. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 256 с.

163. *Луць В. В.* Суперечності у розвитку договірного права України та перспектива їх подолання / В. В. Луць // *Розвиток цивільного законодавства*

України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези допов. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 39–42.

164. *Шевченко Я. М.* Кризовий стан в цивільному законодавстві: шляхи еволюції в напрямку подолання кодифікаційних протиріч / Я. М. Шевченко // Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези допов. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 32–34.

165. *Українське суспільство* : соціологічний моніторинг 1994–2003 / Н. В. Паніна (ред.). – К. : Інститут соціології НАН України, 2003. – 113 с.

166. *Никитченко Е. Э.* Свобода совести и новые религии на Украине (по данным экспертных опросов) / Е. Э. Никитченко // Религия и право. – 2002. – № 3 (28). – С. 18–20.

167. *Коліушко І.* Адміністративні суди: для захисту прав людини чи інтересів держави? / І. Коліушко, Р. Куйбіда // Право України. – 2007. – № 3. – С. 3–8.

168. *Білоусов Ю. В.* Доступність судового захисту в аспекті адаптації процесуального законодавства до європейських стандартів / Ю. В. Білоусов // Розвиток цивільного законодавства України: шляхи подолання кодифікаційних протиріч : міжнар. наук.-практ. конф., 28–29 вересня 2006 р. : тези допов. – К. : Видавництво КНУ ім. Т. Шевченка, 2006. – С. 237–241.

169. *Самсін І.* Побудова української моделі адміністративного судочинства: теоретико-практичні проблеми / І. Самсін // Право України. – 2006. – № 10. – С. 3–8.

170. *Притика Ю. Д.* Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Ю. Д. Притика. – К., 2006. – 33 с.

171. *Тимченко Г. П.* Принципи цивільної юрисдикції: теорія, історія, перспективи розвитку / Тимченко Г. П. – К. : Юридична думка, 2006. – 412 с.

172. *Захарченко Т.* Створено Третейський суд при Торгово-промисловій палаті України / Т. Захарченко // *Право України.* – 2004. – № 12. – С. 5–8.

173. *Соколецкая К. М.* Третейский суд как альтернативная судебная система: перспективы развития на постсоветском пространстве / К. М. Соколецкая // *Актуальні проблеми політики: збірник наукових праць.* – 2006. – Вип. 29. – С. 519–523.

174. *Ятченко Є. О.* Деякі особливості вирішення майнових спорів за участю релігійних організацій та захисту їх майнових прав у третейському суді / Є. О. Ятченко // *Проблемні питання цивільного та господарського права : міжнар. наук.-практ. конф. студ. та аспірантів, 16 лютого 2007 р. : тези допов.* – Х. : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. – С. 507–509.

175. *Притика Ю.* Підвідомчість справ третейському судові / Ю. Притика // *Право України.* – 2004. – № 7. – С. 51–55.

176. *Гусаров С.* Особливості адміністративної юрисдикції та реалізації відповідних повноважень органами державного управління і посадовими особами в Україні / С. Гусаров // *Право України.* – 2009. – № 2. – С. 80–87.

177. *Ятченко Є. О.* Особливі майнові права релігійних організацій / Є. О. Ятченко // *Правничий вісник.* – 2008. – Вип. 3. – С. 177–180.

178. *Притика Ю.* Посередництво як нова форма вирішення приватно-правових спорів / Ю. Притика // *Сучасні проблеми адаптації цивільного законодавства до стандартів Європейського Союзу: матеріали I Міжнародної науково-методичної конференції.* – Львів, 2007. – Вип. 1. – 514 с.

179. *Тертышников В. И.* Формы защиты и осуществления субъективных прав граждан, иностранных граждан, лиц без гражданства и юридических лиц / В. И. Тертышников, Р. В. Тертышников. – Х. : Консум, 1999. – 176 с.

180. *Луць В. В.* Строки захисту цивільних прав : конспекти лекцій зі спецкурсу / Луць В. В. – Львів: Львівський ун-т ім. І. Франка, 1993. – 59 с.

181. *Горбась Д. В.* Самозахист суб'єктивних цивільних прав / Д. В. Горбась // *Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – 2004. – Вип. 23. – С. 321–326.

182. *Матвійчук В. О.* Самозахист речових прав / В. О. Матвійчук // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2005. – Вип. 28. – С. 410–415.

183. *Азімов Ч.* Здійснення самозахисту в цивільному праві / Ч. Азімов // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 2 (25). – С. 135–141.

184. *Панченко М.* Форми самозахисту приватної власності у цивільному праві України / М. Панченко // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2007. – № 1. – С. 31–34.

185. *Ярова Т.* Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів / Т. Ярова // Підприємництво, господарство і право: науково-практичний господарсько-правовий журнал. – 2008. – № 8. – С. 12–15.

186. *Тимченко Г.* Мирова угода в науці цивільного процесуального права / Г. Тимченко // Право України – 2004. – № 8. – С. 104–107.

187. *Ромовская З. В.* Защита в советском семейном праве / Ромовская З. В. – Львов : Вища школа, 1985. – 179 с.

188. *Ярова Т. М.* Поняття способів захисту цивільних прав та інтересів / Т. М. Ярова // Держава і право : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. – 2008. – Вип. 41. – С. 386–392.

189. *Цивільне право України* : навч. посіб. / [Білоусов Ю. В., Лозінська С. В., Русу С. Д. та ін.]; за ред. Р. О. Стефанчука – К. : Наук. думка : Прецедент, 2004. – 452 с.

190. *Архів* господарського суду Житомирської області. – Справа № 8/509-НМ.

191. *Про оренду* державного та комунального майна: Закон України в редакції від 14.03.1995 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1995. – № 15. – Ст. 99.

192. *Мороз М.* Захист прав орендаря на орендоване майно / М. Мороз // Право України – 2009. – № 2. – С. 88–92.

193. *Шенітько І. І.* Узагальнення практики перегляду судових рішень у справах, пов'язаних із земельним законодавством (за матеріалами справ, розглянутих Харківським апеляційним господарським судом у 2007 році) /

Шепітько І. І., Лакіза В. В., Бережна О. Д. // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2008. – № 2 (9). – С. 64–83.

194. *Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із застосуванням земельного законодавства: Оглядовий лист Вищого господарського суду України від 16.11.2001 р. № 01-8/1228 // Право і практика.* – 2008. – № 18. – С. 107–117.

195. *Практика розгляду господарських спорів судами України. Довідник на 2007 рік: збірник.* – К.: Юридична практика, 2007. – 256 с.

196. *Архів апеляційного суду Рівненської області.* – Цивільна справа № 2-6/2001 р.

197. *Архів Верховного Суду України.* – Цивільна справа № 6-129 кс 01.

198. *Архів господарського суду м. Києва.* – Справа № 41/370.

199. *Архів Верховного Суду України.* – Цивільна справа № 6-26 к 00.

200. *Архів Вищого господарського суду України.* – Справа № 13/300.

201. *Венедиктов А. В. Гражданско-правовая охрана социалистической собственности в СССР / Венедиктов А. В.* – М. –Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 267 с.

202. *Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / І. О. Дзера.* – К., 2001. – 21 с.

203. *Болокан І. В. Спеціальні засоби захисту права власності суб'єктів підприємницької діяльності / І. В. Болокан // Держава і право: збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки.* – 2006. – Вип. 34. – С. 249–254.

204. *Заїка Ю. О. Право власності. Спадкове право : навчальний посібник / Ю. О. Заїка, В. М. Співак* – К. : Наук. думка, 2000. – 152 с.

205. *Бортнік О. Г. Мирова угода у цивільному судочинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О. Г. Бортнік.* – Х., 2007. – 19 с.